

НАШ УКРАЇНСЬКИЙ ДІМ

Науково-популярний часопис
для вчителів України та діаспори

№ 2

Ніжин – 2016

Науково-популярний часопис для
вчителів України та діаспори
"Наш український дім"
№ 2, 2016 рік.

Свідоцтво про державну
реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації
від 06.03.2007 р.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Ніжинського
державного університету
імені Миколи Гоголя.
Протокол № 5 від 15.12.2016.

Засновник:

Центр гуманітарної співпраці з
українською діаспорою
Ніжинського державного
університету
імені Миколи Гоголя
(Ніжин, Україна).

Склад редакції:

Самойленко О. Г.,

канд. іст. наук, доц.;

Бойко О. Д.,

докт. політ. наук, проф.;

Мельничук О. В.,

докт. фіз.-мат. наук, проф.;

Астаф'єв О. Г.,

докт. філол. наук, проф.;

Михед П. В.,

докт. філол. наук, проф.;

Онищенко Н. П.,

директор Центру; член Нац.

спілки журн. України;

Самойленко Г. В.,

докт. філол. наук, проф.;

Сидоренко В. О.,

канд. філол. наук, доц.;

Овдієнко О. І.,

фахівець Центру

Верстка, макетування:

Овдієнко О. І.,

Косяк В. М.

Літературний редактор:

Лісовець О. М.

Зміст

Українознавство

- Авраменко А.** Сучасна кубанська україністика:
проблематика та особливості розвитку.....4
Демченко Н. Мова і духовність нації: історико-
педагогічний аспект.....8

Наукові розвідки

- Блохин Д.** Іван Франко – борець за волю
українського народу..... 14
Мироненко В. Радянська імперія чи Російська
революція?.....18
Ломоносов М. Радянський студент у системі
суспільних відносин.....24
Онищенко Н. Проблема єдності українських
визвольних сил за кордоном
у статтях С. Бандери.....42
Пасік Н. Образи українських фразеологізмів у
контексті повір'їв.....49
Матвієнко С. Залучення учнівської молоді
Чернігівщини до музичної етнографії
краю в ХІХ столітті.....54
Коробка В. Історичні особистості
в українських народних піснях.....59
Калюжна Г. Вплив Михайла Грушевського на
формування національної ідеї українського
суспільства.....67
Дацько О. До питання подібності вбрання
Миколи Гоголя та його персонажів
(на матеріалі поеми "Мертві душі") 70

Методичні матеріали

- Лукач С.** Розмовляємо й читаємо українською.....75

Поезія, проза, переклади, рецензії

- Онищенко Н.** Лучицькі. Талан. Ролі і долі однієї
української театральної династії.....86

Шановні добродіі!

Часопис, який Ви тримаєте в руках, є науково-популярним виданням, що може бути цікавим не тільки учителям-практикам, а й усім, хто причетний до вивчення та викладання української мови, літератури, історії, культури в Україні та поза її межами.

На нашу думку, на сьогодні вже назріла потреба в такого типу періодичних виданнях, оскільки вони надають можливість обмінюватися думками, ділитися досвідом і фахівцям із діаспори, які довгий час були відірвані від України, проте завжди переймалися проблемами українознавства.

Публікації, які представлені в нашому часописі, охоплюють доволі цікаве коло питань, актуальних і водночас проблемних: наукові розвідки, методичні матеріали для шкільництва, поетичні, прозові та драматичні твори й переклади сучасних маловідомих авторів. Маємо надію, що в нашому журналі Ви знайдете відповіді на свої запитання та зможете використати його у своїй практичній діяльності, пропагуючи ідею українства.

Будемо щиро вдячні за співпрацю з нами, за надіслані матеріали для публікації, за висловлені побажання та пропозиції щодо роботи редакції.

З повагою, редакційна колегія

Анатолій Авраменко**СУЧАСНА КУБАНСЬКА УКРАЇНІСТИКА:
ПРОБЛЕМАТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ**

З погляду сучасної політичної географії, Кубань – один із регіонів Російської Федерації, але значна частина місцевого населення має українське походження, тому цей регіон є важливим об'єктом дослідження для українців. На жаль, усі спроби відродити українську наукову традицію в краї зустрічаються зі спротивом місцевої адміністрації, яка фінансує лише ті дослідження, які спрямовані на закріплення російської ідентичності кубанців українського походження, у тому числі й нащадків козаків-чорноморців. З іншого боку, нечисленні україністи Кубані, не маючи підтримки від наукових інституцій України, провадять свої дослідження лише на ентузіазмі. Сучасні українські наукові видання майже невідомі не тільки широкому загалу кубанців, але й більшості місцевих науковців, і тому досягнення сучасної української науки використовують лише одиниці.

Україністика як галузь гуманітарного знання на Кубані не могла з'явитися в дореволюційну добу, незважаючи на те, що провідні місцеві козацькі історики (І. Попко, П. Короленко, Ф. Щербина) пам'ятали своє українське походження. Урядова політика в регіоні була націлена на те, щоб відірвати козацтво від України, викладання в нечисленних школах відбувалося тільки російською мовою, а українська використовувалася лише в побуті. Під час нетривалої політики "українізації" Кубані на початку 20-х років минулого століття з'явилися українські навчальні заклади, наукові центри та друковані видання, що мали бути основою для розвитку україністики. Але внаслідок різкого повороту, що відбувся в 1932 році в урядовій політиці, література "на мові" знищувалася, активісти українізації були репресовані, все українське підлягало забуттю. В кубанських бібліотеках повністю знищено всі друковані видання українською мовою! Українська інтелігенція Кубані також була повністю ліквідована. Значну кількість жителів станиць з українським населенням було силоміць депортовано в північні та східні регіони СРСР.

Унаслідок цього чисельність українців Кубані скоротилася до теперішнього часу, порівняно з 1926 роком, майже в 10 разів – показник, який, з погляду сучасної науки, можна характеризувати як етнічну катастрофу.

До кінця ХХ ст. україністика в Краснодарському краї практично не існувала. Український історик В. Голобуцький, який у 1937–1940 роках був доцентом Краснодарського педінституту, опрацював великий архівний матеріал з історії козацтва, у 1947 році захистив докторську дисертацію "Чорноморське козацтво" в Ленінграді, але його монографія вийшла друком лише 1956 року в Києві. Тривалий час козацька тематика була табуована, особливо в контексті досліджень історії українського козацтва.

Автори академічного видання Інституту етнографії ім. М. Миклухо-Маклая "Кубанские станицы" (Москва, 1967 р., під ред. К. Чистова) акцентують увагу на змінах у культурі й побуті населення краю в радянський час, залишаючи поза увагою його етнічні характеристики.

Після краху СРСР і комуністичної ідеології стала можливою поява українських громадських організацій у Краснодарському краї, а також окремих досліджень з української тематики. Історик М. Тернавський організував Товариство української культури Кубані й почав видавати газету мізерним накладом. Учений опублікував низку праць із історії чорноморського й кубанського козацтва, "Реєстр Запорізького війська 1756 року", досліджував історію станиці Єлизаветинської. Не маючи ніякої підтримки, М. Тернавський відійшов від українського руху, а створена ним організація формально існує досі під назвою "Товариство українців Кубані", але практично діє лише її нинішній голова – М. Сергієнко. Видання газети "Вісник" припинилося через брак коштів. Так само малорезультативно виявилася діяльність організації "Українська діаспора. Співдружність", яка була створена у 2006 році О. Слободяном. Утворена того самого року нечисленна громадська організація "Співдружність Кубань – Україна" (голова І. Скибіцька) – єдина, що займається науковими студіями, вона досягла помітних результатів, незважаючи на вкрай скромні можливості. З 2006 до 2012 року відбулося вісім науково-практичних конференцій "Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії", надруковано шість збірок статей, запроваджено виставки творчості українських майстринь тощо. Прийняття "Співдружності Кубань – Україна" в Міжнародну асоціацію українців у 2009 році відкрило нові можливості для розвитку україністики в Краснодарському краї.

Під час конференцій у Краснодарі були висловлені пропозиції та рекомендації, серед яких доцільно відзначити такі: 1) боротися проти розгрому історичного центру Краснодара, що відбувається під виглядом "реконструкції", вимагати знесення незаконно зведених будівель, відновлення зруйнованих архітектурних пам'яток та історичних об'єктів коштом винних; 2) виявити публікації (українською та російською мовами), видані на Кубані до війни 1941–1945 років, щоб зробити копії для архівів і бібліотек, а найцікавіші перевидати; 3) організувати збір спогадів про українізацію, голодомор 1932–1933 років, життя кубанських українців у радянську добу; 4) створити недільну школу української мови та культури в Краснодарі, а також факультативні курси української мови у вищих навчальних закладах і школах краю; 5) зробити доступною для жителів передплату на українські журнали та газети; 6) створити пункти продажу українських книг і журналів у книгарнях краю; 7) відкрити українську бібліотеку в Краснодарі, а в перспективі – Український культурний центр; 8) створити пам'ятники жертвам голодомору 1932–1933 років у найбільш постраждалих станицях; 9) організувати в станичних музеях експозиції, присвячені жертвам політичних репресій радянського періоду; 10) відновити українське відділення філологічного факультету Кубанського університету, що існувало до 1932 року, або створити відділення української історії та культури при історичному факультеті Кубанського університету, можливо, при Краснодарському університеті культури та мистецтв; 11) створити кафедру українознавства в Кубанському університеті або в Краснодарському університеті культури та мистецтв для підготовки фахівців з історії і культури України.

Конференції "Кубань – Україна" мають на меті також пропаганду української культури. Тому на кожній з них учасники ознайомлювалися з персональними виставками української вишивки кубанських майстринь Галини Палиці та Ольги Ляпунової. Перша народилася на Лемківщині, тривалий час мешкала в Самборі, а нині живе в станиці Тбіліській. Друга народилася у Львівській області, а зараз мешкає в м. Кропоткін на Кубані. Але обидві майстрині не забули своєї малої батьківщини й виражають цю пам'ять у своїй творчості. На конференції 2011 року були репрезентовані стародавні рушники з традиційною вишивкою, привезені з Полтавщини доцентом Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка Ларисою Шаповал.

Особливе місце в збереженні й популяризації української культури належить Центру української культури, створеному 1995 року в селищі Лазаревське (у Великому Сочі). Тут вивчають історію, культуру й побут українців, їхні звичаї та традиції. Зібрано багато відомостей щодо народних обрядів і свят, багатющий нотний матеріал, ретельно вивчається пісенний фольклор. У Центрі здійснюється неабияка робота зі збереження традиційних народних промислів, у студії декоративно-прикладної майстерності ознайомлюються з основними видами народної української творчості – вишивкою, гончарством, писанкарством. Також у Центрі вчать керівники самодіяльних художніх колективів, хорів. На жаль, у Краснодарському краї це єдиний центр української культури такого типу.

Провідним україністом на Кубані, добре знаним і за її межами, є професор Краснодарського університету культури та мистецтв (КУКМ) В. Чумаченко. Він активно співпрацює з українськими академічними інститутами, публікує статті в українських енциклопедіях, організував і очолив кубанське відділення Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ-Кубань). Будучи єдиним фахівцем з історії української літератури Кубані, В. Чумаченко надрукував твори провідних місцевих письменників, а також їхні біографії, упорядкував антологію кубанської літератури кінця XVIII – початку XX ст. під назвою "Курінь" (1994), навчальний посібник-хрестоматію з української літератури для кубанських шкіл "Козак Мамай" (1998 р., спільно з В. Оліфіренком), організував міжнародні й регіональні наукові конференції "Кухаренківські читання" (1993, 1996, 1999), "Кубанські літературно-історичні читання" (1999, 2000, 2001, 2003) та ін. Під керівництвом В. Чумаченка було створено наукову школу, до якої належать А. Слуцький, А. Федіна, Т. Федіна, Н. Ламосова, Д. Грушевський.

Професор КУКМ, член НТШ-Кубань А. Слуцький – провідний фахівець у галузі бібліотекознавства, історії книги та бібліографії на Кубані. Він досліджує кубанську тематику в українській періодиці, долю бібліотеки Києво-Межигірського монастиря на Кубані. Історію української журналістики Кубані, крім В. Чумаченка й А. Слуцького, активними дослідниками є Н. Ламосова і Ю. Хохlach.

Головні публікації Т. Федіної присвячені просвітницькій діяльності української інтелігенції в Кубанській області наприкінці XIX – на початку XX ст. (серед яких особливе значення мав Ф. Коваленко – уродженець Опішні й засновник картинної галереї Катеринодара), а також російсько-українським культурним зв'язкам на півдні Росії (художник І. Іжакевич і Катеринодар, гастролі П. Саксаганського на Кубані, діяльність "Просвіти" на Кубані). Публікації А. Федіної про чорноморського історика І. Попка, отамана Я. Кухаренка і його стосунки з Т. Шевченком мають переважно краєзнавчий і науково-популярний характер.

Якщо філолог В. Чумаченко вельми плідно працює як літературознавець, то філологи-лінгвісти Кубані поки що не виявили себе як україністи. Співробітники Кубанського державного університету (КДУ) О. Борисова, О. Рибалко та Л. Костіна здійснюють діалектологічні експедиції по станицях Краснодарського краю, збираючи матеріал для "Словника кубанських говірок" і виділяючи українську й південноросійську лексику. Але така робота вимагає тісної взаємодії з українськими лінгвістами, якої поки що немає. Ймовірно, саме через це стала можливою поява дилетантської праці П. Ткаченка "Кубанский говор" та його книги "Кубанские пословицы и поговорки" (видані в 1998–1999 рр., перевидані у 2008 р.), у яких автор, не знаючи української мови та її говірок, довільно тлумачить значення слів, удаючись навіть до свідомої фальсифікації.

Факти таких спотворень переконливо показав у своїй рецензії український мовознавець В. Пукіш, який мешкає нині в Анапі.

Значний внесок у вивчення духовної культури кубанських українців зробила професор мистецтвознавства з м. Рівного Н. Супрун-Яремко, яка раніше мешкала на Кубані. Здійснивши власні польові дослідження, вчена проаналізувала понад 1000 народних пісень, що знайшло відображення в її ґрунтовній монографії "Українці Кубані та їх пісні" (2005). Проте кубанці практично не ознайомлені з працями Н. Супрун-Яремко – краснодарські бібліотеки майже не мають книг і часописів, що видаються в Україні. Підтримкою влади користується Центр традиційної культури при Кубанському козакому хорі, який очолює М. Бондар. У Центрі зібрано великий архів польових експедиційних матеріалів, що їх довільно потрактовано в працях професора.

Попри джерельну базу, висновки М. Бондаря мають насамперед політичний характер: учений доводить належність фольклорної спадщини чорноморців до російської народної культури і стверджує, що чорноморські козаки вже в середині XIX ст. нібито не вважали себе українцями. Проблема ідентичності місцевих козаків стала предметом гострої дискусії між М. Бондарем та В. Чумаченком.

У Краснодарі працює декілька етнографів і фольклористів, праці яких стосуються україністики. Член НТШ-Кубань В. Чурсіна вивчає зміни у фольклорі й етнокультурних традиціях східнослов'янського (зокрема українського) населення Кубані (із цієї тематики дослідниця нещодавно захистила докторську дисертацію). Сучасне існування прислів'їв, приказок і загадок чорноморських козаків – предмет дослідження доцента КДУ Л. Мартиненко. В Ростові-на-Дону 2004 року вийшла друком книга кубанських народних прислів'їв "Рушничок на колышке" (упорядники – краєзнавець зі станиці Саратовської Ю. Алмазов і В. Пукіш), у якій прислів'я подано українською, російською та англійською мовами.

Так само трьома мовами опубліковані й кубанські казки та бувальщини у збірці В. Пукіша "Вік людський" (Ростов-на-Дону, 2007 р.), виданій, як і попередня, його власним коштом.

Матеріальну культуру чорноморських і кубанських козаків кінця XVIII – початку XX ст. як частину української та російської етнокультурних традицій плідно вивчає професор КУКМ Н. Гангур. Підсумками її роботи стала двотомна монографія "Материальная культура кубанского казачества" (2009) і докторська дисертація. Дослідниця проаналізувала еволюцію традиційного житла козаків (інтер'єр, будівельні матеріали, технології, планування), ткацтва, вишивки та орнаментів, гончарства, виявила тенденції розвитку архітектурно-художнього металу й різьби по дереву. Під керівництвом Н. Гангур плідно працюють молоді дослідники – формується нова наукова школа. Учена разом з А. Шаповаловою надрукувала 2011 року монографію "Традиционный костюм черноморского казачества (конец XVIII в. – 1860 г.)", де розглянуто чоловічий і жіночий одяг, прикраси й аксесуари, тканини різних прошарків козацтва.

Професор КУКМ, член НТШ-Кубань К. Вакулєнко вивчає особливості розвитку декоративно-прикладного мистецтва на Кубані як частину української народної традиції. 1997 року вчена заснувала кафедру народного декоративно-прикладного мистецтва (із 2011 р. – кафедра етнографії і декоративно-прикладної творчості). Під час етнографічних експедицій вивчали технології виготовлення виробів народними майстрами, створено понад 50 відеофільмів. Співробітниця кафедри Ю. Щербина досліджує писанкарство дореволюційної Кубані.

Історик В. Бондар 2000 року захистив кандидатську дисертацію про адміністративний центр Чорноморського козацького війська – "Військове місто Катеринодар 1793–1867 рр. Історико-культурна специфіка і функціональна роль у системі міських поселень Російської імперії".

Згодом він почав досліджувати "український слід" у кубанській архітектурі, а також виявив пам'ятки історії та культури, щоб забезпечити їх зберігання. У публікаціях ученого показано особливості "козацького бароко" на прикладі храмів Чорномор'я.

Найбільший внесок у вивчення чорноморського й кубанського козацтва належить Б. Фролову, який тривалий час очолював відділ історії Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповідника ім. Є. Д. Феліцина. Йому належать ґрунтовні дослідження біографій кошового отамана

3. Чепіги та військового судді А. Головатого, переселення чорноморських козаків на Кубань, історії Чорноморської гребної флотилії, організації та функціонування кордонної лінії на Кубані, адміністративно-територіального поділу Чорномор'я, формування та бойового шляху козацьких полків, змін в одностроях, але своїм найбільшим внеском у науку Б. Фролов називає дослідження козацької зброї. На жаль, він лише в незначному обсязі торкається українських аспектів тематики.

У кандидатській дисертації і статтях архівіста С. Самовтора досліджено кубанську топонімію і, головним чином, назви слов'янського походження, серед яких значна частина належить українським, починаючи з найменувань чорноморських станиць, ідентичних запорозьким куреням. У зв'язку з топонімією С. Самовтор вивчає і козацьку колонізацію регіону. Неабиякий внесок у дослідження переселення українців на територію Чорноморського козацького війська зробив також архівіст В. Шкуро, але він уперто називає українців малоросами відповідно до офіційної термінології дореволюційної Росії. У 2010 році армавірська аспірантка С. Сазонова захистила дисертацію "Переселення українців на Північний Кавказ і їхня соціокультурна адаптація: кінець XVIII – перша половина XIX ст.", де значне місце належить кубанським територіям.

Демографічні аспекти історії українського населення Кубані ХХ ст., зокрема наслідки голоду 1932–1933 років, вивчає В. Ракачов – директор Центру етносоціальних і демографічних досліджень при КДУ, але він уникає терміна "голодомор", вважаючи його політизованим. Такий підхід пояснюється ставленням російських урядовців до проблеми й непростими українсько-російськими відносинами. Звичайно, україністом автор себе не вважає. Але україністам цікаві матеріали В. Ракачова, надруковані 2005 року в монографії "Народонаселение Кубани в ХХ веке: историко-демографическое исследование" (т. 1: 1900–1920-ті рр.; т. 2: 1930–1950-ті рр.) у співавторстві з Я. Ракачовою, а також спеціальні статті В. Ракачова "Украинцы на Кубани: особенности демографической истории" і "Голод 1932–1933 гг. на Кубани и его демографические последствия", опубліковані в збірках "Кубань – Україна" у 2006 і 2008 роках. Демографічні наслідки голодомору на Кубані допомагає вивчати стаття білоруського дослідника Ф. Клімчука "Расселение этнических украинцев на юге и юго-западе России (по материалам переписи 1926 г.)", надрукована 2008 року в тому самому збірнику.

Гостру полеміку на Кубані викликає проблема ідентичності місцевих козаків і їхнє ставлення до України, Росії та "москалів". Навіть керівник Кубанського козачого хору В. Захарченко постійно підкреслює, що його хор співає не українських, а саме кубанських козацьких пісень "Розпрягайте хлопці коней", "Варенички" і подібні, бо інакше він не отримає фінансування від крайової адміністрації. Саме при цьому хорі працює Науково-дослідницький центр традиційної культури, директор якого – професор М. Бондар – стверджує, що кубанська "балачка" – не говірка української мови, а кубанський діалект російської мови.

У Краснодарській крайовій дитячій експериментальній школі народного мистецтва імені В. Захарченка (!) українську мову вивчають як "кубанське наречіє", що голова Товариства українців Кубані М. Сергієнко справедливо назвав приниженням української мови.

Публікації В. Чумаченка та конференції "Кубань – Україна" змусили теоретиків російської ідентичності кубанських козаків активізувати псевдоукраїністичні дослідження. Саме тому за дорученням М. Бондаря його співробітник І. Васильєв написав невелику монографію "Украинское национальное движение и украинизация на Кубани в 1917–1932 гг." (Краснодар, 2010 р.), головна мета якої – обґрунтування недоцільності українізації в регіоні внаслідок втрати місцевим населенням української ідентичності. Подібні ідеї містяться також у статтях і книзі І. Іванцова "Украинизация Кубани в документах комиссий внутрипартийного контроля ВКП (б) 1920-е – начало 1930-х гг." (Краснодар, 2009 р.).

Звичайно, що ґрунтовна монографія донецького історика кубанського походження Д. Білого "Українці Кубані в 1792–1921 роках: еволюція соціальних ідентичностей" (Львів, Донецьк, 2009 р.) навіть не згадується подібними "українознавцями" через протилежність висновків.

Утім білі плями не можуть бути вічними, доказом чого є перші праці кубанських дослідників із проблем "українізації" та голодомору 1932–1933 років у регіоні. 2006 року співробітники Державного архіву Краснодарського краю видали цінні матеріали першого перепису козаків Чорноморського війська, які переселилися на Кубань наприкінці XVIII ст. Багато джерел, що стосуються проблем україністики, ще донедавна були недоступні вченим, триває робота з їх виявлення. На жаль, вищезгадані публікації друкуються мізерними накладками й відомі вузькому колу фахівців.

Українські історики з Києва (С. Кульчицький, В. Сергійчук, Є. Петренко), Донецька (Д. Білий, В. Задунайський), Запоріжжя (Л. Маленко, Р. Шиян), Одеси (І. Сапожников), Харкова (С. Чухлій) в останні роки опублікували низку праць з історії Кубані. Але вони лише епізодично мають можливість вивчати архівні джерела в Краснодарі. Тому є прогалини, неточності або помилки в їхніх публікаціях. Своєю чергою кубанські історики також рідко з'являються в архівах, музеях та бібліотеках України. Тому вкрай важливо створювати спільні творчі групи, проекти. Серед результатів такої співпраці можна відзначити

розділ про чорноморське та кубанське козацтво в колективній монографії "Історія українського козацтва" (2007), написані А. Авраменком, Б. Фроловим та В. Чумаченком, їхні статті в енциклопедії "Українське козацтво" (2006) та ін. Крім того, член НТШ-Кубань А. Авраменко створив низку карт з історії українського козацтва та Кубані, що особливо актуально у зв'язку з підготовкою Ю. Лозою "Великого історичного атласу України".

Україністика як галузь гуманітарного знання на Кубані має ще невизначений статус, її структура тільки усталюється, дослідження здійснюються окремими вченими, які не мають координаційного центру.

Такими центрами не можуть бути кубанські виши (КУКМ або КДУ), керівники яких і чути не хочуть про україністику. Науковий центр при громадській організації "Співдружність Кубань – Україна" має дуже обмежені можливості. Насамперед потрібен Український культурний центр, з українською бібліотекою, залом для конференцій, кімнатами для дослідницької роботи, вивчення української мови й культури. Нечисленна польська громада Кубані має неабияку підтримку з боку католицької церкви, на околиці Краснодару існує костюл, де збираються всі, хто не забув свого польського походження. Великий культурний центр і церкву в Краснодарі мають вірмени, але тільки не українці. Без підтримки України наступне покоління кубанців уже втратить інтерес до української мови, історії та культури.

Саме сьогодні, коли населення України скорочується, а українська діаспора в Росії та інших країнах асимілюється й поступово зникає, треба вдаватися до термінових заходів зі збереження українського етносу в усьому світі. На жаль, цього зараз не розуміють в Україні ті, від кого залежить прийняття рішень. Треба розпочати справжню культурну експансію, використовуючи можливості Інтернету, щоб українці діаспори могли в будь-якій країні вивчати рідну мову, читати художню й наукову літературу, слухати пісні, захоплюватися скарбами музеїв України, почувати гордість за свою націю й етнічну батьківщину. Тоді вони як патріоти України будуть їй допомагати. Для цього потрібно відроджувати історичну пам'ять і мову. Насамперед треба адресно поширювати кращі досягнення української культури й науки в країнах, де є українські громади, особливо в Росії, де українська політична діяльність зараз неможлива. В цьому провідну роль мають виконувати саме україністи.

Наталія Демченко

МОВА І ДУХОВНІСТЬ НАЦІЇ: ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Друга половина XIX – початок XX століття – період становлення загальних основ вітчизняної історії педагогіки як галузі наукового знання, яка визначає розвиток педагогічної теорії, освіти та виховання на різних етапах історії людства. Саме цей період характеризується спробами започаткування вітчизняною інтелігенцією, вченими – представниками педагогічної думки, мовознавцями, літературознавцями, письменниками, етнографами, істориками А. Будиловичем, Б. Грінченком, М. Драгомановим, О. Кониським, С. Миропольським, В. Мовою, В. Науменком, О. Потєбнею, М. Сумцовим, І. Франком узагальнень історії освіти, ідей відродження національної школи.

Зазначаємо, що нація є поєднанням природної та культурної спільності, оскільки історична доля здійснює подвійний вплив на нащадків: шляхом природної спадковості вона передає певні фізичні та духовні особливості, а за допомогою різних форм спілкування – певні культурні цінності. На сучасному ж етапі культурно-історичного розвитку суспільства простежується тенденція актуалізації цих цінностей, здійснення ними формуючого впливу на особистість, її самосвідомість, культурно-освітній розвиток.

Суспільство створює різноманітні цінності, які людина визнає, поважає, оберігає. До них належать як матеріальні, так і духовні. Серед останніх – і рідна мова, яка є плодом багатовікового розвитку, предметом турботи, наслідком праці багатьох поколінь українського народу. Мова несе від покоління до покоління усі надбання народу, зберігаючи його традиції, етичні й естетичні ідеали, його творчі звершення.

З огляду педагогічного народознавства, мова є не лише важливим складником культури, а й дзеркалом, дзеркалом матеріальних, духовних надбань етносу, його історії, світосприйняття, духовності, моралі, звичаїв тощо. Мова – це літопис життя нації, її долі, характеру, особливостей, ролі й місця у світі.

У зв'язку з цим ідеї відродження українців, які стали провідними при визначенні головних напрямків школи другої половини XIX – початку XX століття, відповідають і національним інтересам України сьогодні. Водночас духовне відродження української нації неможливе без звернення до першоджерел культурного буття, без вивчення та опанування духовних цінностей, які знайшли втілення у традиційній культурі системи освіти та виховання.

За визначенням відомого мовознавця А. Бурячка, основною ознакою нації є мова. З огляду на це знищення мови (лінгвоцид) веде до знищення народу як культурно-історичної спільноти. Втрачаючи мову, людина перестає бути членом мовної, а отже, й етнічної спільноти. Тому всі завойовники, розуміючи це, так наполегливо застосовували лінгвоцид стосовно підкорених народів [3, с. 11].

Доктор філологічних наук О. Ткаченко звертає увагу на проблему впливу лінгвоциду на мовно-національне життя української нації і відносить її до типології так званих неповних. Він відмічає, що соціальна, культурна й мовна неповнота нації виникає тоді, "коли країну, що її займає певна нація, піддано тривалій і потужній експансії з боку іншої держави" [17, с. 10].

"Національне в державотворенні – це не просто ідея, а невідворотна необхідність, що випливає із природного закону єдності етносу і навколишнього середовища. Розуміння цієї істини – шлях до створення консолідованої української нації і прогресу держави, нехтування цією істиною – шлях до хаотичного борсання в океані нерозв'язаних проблем", – говорить президент АН вищої школи України М. Дробноход [6, с. 15].

В. Гонський – доцент кафедри педагогіки та екології Міжрегіональної академії управління персоналом, звертаючись до проблеми мови як складової національної культури, визначає, що в основі національного лежить мова. Мова, яка є вселенською протосилою, що стоїть на сторожі унікальності й повноцінності кожної людини й нації та включає їх у вселюдський прогрес. Дослідник зробив висновок, що втрата ріднонаціональної мови, денаціоналізація є передумовою і механізмом деградації людини й народу.

"Таким чином, – пише він, – в основі державної гуманітарної ідеології повинна лежати приблизно така формула: людина й нація тільки тоді можуть бути повністю функціональні, якщо їх базова функціональна сфера – мова – виконує усі належні їй функції (комунікативну, гносеологічну, експресивну, творчу, номінативну, ідентифікаційну, культурологічну, естетичну – Д. Н.). Нею може бути тільки національна мова. Якщо це не так, то така людина чи нація сама собі створює штучні перепони до прогресу і ніколи не реалізує себе повністю" [5, с. 5].

Російський мовознавець Р. Будагов доводить, що такі проблеми, як мова і суспільство, мова і культура, мова і мислення, мова й історія, є вічними, оскільки "на кожному новому етапі розвитку суспільства й науки вони розкриваються в нових своїх аспектах, у нових гранях" [1, с. 32].

На нашу думку, ідеї сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників з означеної проблеми базуються на основних положеннях досить поширеної в другій половині XIX – на початку XX століття концепції гумбольтіанства (пізніше: неогумбольтіанства, етнолінгвістики), за ім'ям її засновника, дослідника в галузі мовознавства і філософії мови – Вільгельма Гумбольдта (1767–1835).

Теоретико-методологічною основою зазначеного напрямку став антропологічний підхід до мови, згідно з яким мова, свідомість, мислення, культурне й духовне життя людини і нації знаходяться в тісному взаємозв'язку. В. Гумбольдт відносив мову до явищ, що відображають характер народу. Психічний склад народу, склад його думок, філософія, наука, зокрема освіта, мистецтво, тобто все, що об'єднує поняття "дух народу", визначає світосприйняття цього народу, котре знаходить відображення в мові. Філософськими джерелами такого підходу були ідеї та теоретичні розробки німецької класичної філософії (Г. Гегель, І. Гете, І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінг та ін.). До представників етнолінгвістики, що звертались до цієї проблеми, належать також такі вчені, як Ф. Боас, Л. Вайсгербер, В. Вуедт, О. Потєбня, М. Сумцов та інші.

Видатний лінгвіст Олександр Опанасович Потєбня (1835–1891) у статті "Мысль и язык" (1862) першим серед українських мовознавців дав глибокий всебічний філософський аналіз проблеми взаємозв'язку мови й мислення. Вчений показав, що мова відіграє велику роль у формуванні й розвитку людського мислення. Він стверджував, що коли мова школи відмінна від мови родини, то треба сподіватись, що школа й домашнє життя не будуть приведені в гармонійні відносини, а будуть стикатися й боротися одне з одним.

Національний характер, темперамент, психоемоційний спектр є унікальними для кожного народу і втілені в його національній мові. В. Гумбольдт писав, що "мова народу є його дух, і дух народу є його мова". О. Потєбня також в єдності мови вбачав основну ознаку народу. Якщо народ позбавиться мови, то він "розмиється" серед інших народів, втративши свою неповторність. Мова народжує народний дух, народний дух – національну ідею, а далі – національне хотіння, волю, дію тощо.

О. Потєбня рішуче виступав проти указу від 1876 року, яким заборонялася українська мова. Вчений вважав мову знаряддям національної свідомості. В рецензії на збірку Я. Ф. Головацького "Народные песни Галицкой и Угорской Руси", педагог пише: "Якби об'єднання людства за мовою і взагалі за народністю було можливе, воно було б згубним для загальнолюдської думки, як заміна багатьох почуттів одним, хоча б це одне було не дотиком, а зором" [16, с. 229]. Він робить висновок, що

"денаціоналізація зводиться до поганого виховання, до моральної хвороби; до неповного користування наявними засобами сприйняття, засвоєння, впливу, до ослаблення енергії мислі; до мерзоти запустіння на місці витиснутих, але нічим не замінених форм свідомості; до ослаблення зв'язку підростаючих поколінь з дорослими, що замінюється лише слабким зв'язком з чужими; до дезорганізації суспільства, аморальності, підлоти..." [16, с. 229].

Микола Федорович Сумцов (1854–1922) – вітчизняний літературознавець, фольклорист, етнограф, пов'язував розвиток української мови з духовним життям народу, його самосвідомістю, культурою, вірою. Вчений вважав, що українська школа спеціально в XIX столітті була пристосована російським урядом для знищення українського народу як самостійної духовної особливості. Ця школа створює перешкоди для формування та розвитку національної самосвідомості учнів. Педагог із сумом відзначав, що початкова і середня школа відривала людину від рідної мови, природи та історії, а вища закінчувала цю руйнуючу роботу.

Розвиваючи ідеї О. Потебні про те, що структура мови визначає структуру мислення і спосіб пізнання навколишнього світу, М. Сумцов зазначав, що навчання чужою мовою не відповідає розумовому складу дитини, деформує її психіку. Вчений був переконаний, що національна школа з рідною мовою навчання є основою для формування духовного світу дитини. Рідну мову педагог вважав джерелом національного духу та культури, етнічного самоусвідомлення; він був переконаний, що розвиток і використання мови є надійною запорукою освіти та зміцнення культурної самобутності українців.

Як показало вивчення праць учених і просвітителів досліджуваного періоду, теорія про зв'язок мови і мислення була досить поширеною серед прогресивної української інтелігенції. Наприклад, відомий вітчизняний мовознавець-славіст, громадський діяч, публіцист – Антон Семенович Будилевич (1846–1908), аргументуючи необхідність навчання рідною мовою, і продовжуючи ідеї Я. А. Коменського, доводив, що незмінним повинен залишатись головний дидактичний принцип: "будувати початкову школу на материнській мові і використовувати її як посередника під час вивчення всіх інших мов, чи в цій школі, чи в середній, навіть у вищій", бо він найглибше вкоренився в людській свідомості та може слугувати містком від ясных її крапок до темних [2, с. 343]. На його думку, навчання рідною мовою передбачає сприйняття рідного світобачення, ідеалів, тобто національний характер школи за напрямком і метою виховання. Він вважав, що мова може йти лише про необхідність з'ясувати, що потрібно розуміти під материнською мовою: чи народні говори, чи літературну їх обробку вітчизняними науковцями.

А. Будилевич розглядав дитину як особливий психофізичний організм, у якому відображені: фізична природа і психічна будова батьків, дідів, прадідів, по висхідній лінії від віддалених предків роду, народу, раси; вплив навколишнього середовища, з його природними та культурними умовами; подих часу і подоба Бога. Це поєднання особистісних, родинних, народних, родових та загальнолюдських рис і нахилів педагог визначав як індивідуальність людини, яку неможливо змінити ні під час життя, ні після смерті людини. Водночас, зазначив учений, завдання, яке висуває перед учителем європейська держава наприкінці XIX століття, полягає у відриві дітей "від роду-племіні, від усіх фізичних та моральних зв'язків, переказів, прагнень..." [2, с. 341]. У підсумку з такої школи, писав він, "виходять лише гермафродити, – напівслов'яни, напівнімці, напівіталійці, напівгреки, напівфіни, напівтатари, напівлитовці, взагалі люди з розтрощеною свідомістю, безсилі у справах не лише народних, але й суспільних, державних, релігійних" [2, с. 342].

Боротьба з індивідуальною, сімейною та народною природою учня в цих школах, на думку А. Будилевича, поєднувалась з іншим педагогічним абсурдом – навчанням незнайомих предметів незнайомою мовою. І оскільки в Росії не завжди реалізувався принцип народності, то школи національних меншин тут були позбавлені можливості використовувати під час розв'язання освітньо-виховних завдань "могутній педагогічний та моральний фактор" – материнську мову. Все, що така школа може досягти в розумінні народності, полягає в руйнуванні моральних основ особистості. "Навчання ж невідомому змісту незнайомою мовою, – стверджує вчений, – тягне за собою попугайство, затемнення думки й жалюгідне її безсилля під час вирішення життєвих завдань" [2, с. 341].

Володимир Павлович Науменко (1852–1919) – блискучий учений, педагог, мовознавець, фольклорист, публіцист, відводив рідній мові центральне місце в школі, а досконале володіння мовою учнями вважав головною метою навчання. Оскільки мова – це "природний засіб для виявлення і знань, і розвитку, взагалі – розумового і морального вигляду людини" [13, с. 26]. Вчений вважав, дар слова зовнішнім виразником внутрішнього світу людини. Отже, найдосконаліша форма мови, на його думку, залежить від правильного, гармонійного розвитку як розумових, так і душевних сил. Уроки рідної мови, на думку В. Науменка, на всіх ступенях мають розвивати, виховувати думку, "непомітно, шляхом практичних вправ тоді змінюється в дитини жвава, різнобічна мова..." [14, с. 48].

Проблемі української мови в розвитку української нації В. Науменко присвятив цілу низку публікацій: "Книжная речь у малороссов и русинов" (1899), "Ревнителі русского языка в Галиции" (1899), "Подведём итоги!" (1899), "Вопрос о литературном языке в Галиции" (1899), "Решен ли профессором Т. Д. Флоренским вопрос о книжной малорусской речи?" (1900), "Вопрос о преподавании на украинском языке" (1917) та інші.

Навчання українських дітей рідною мовою сприяло, на думку В. Науменка, досягненню вітчизняними просвітителами на зламі XIX–XX століть основної мети своєї діяльності – "збереження та розвиток національної самобутності українського народу засобами освіти" [15, с. 275].

Громадський діяч, письменник, публіцист, педагог Олександр Якович Кониський (1836–1900), обстоюючи ідею самобутності української мови, писав, що вона "годиться не для одних віршів, на їй і тепер можна говорити і писати про все наше, так-таки, як і на інших... Бо чи то ж таки не сором – лізти до сусіда в кишеню за словом? Хіба у нас свого нема? Пора, пора нам додуматися до власної літературної мови" [7, с. 310]. Він запевняв, що "нема другої путі до загального добра, як освіта народу і разом з нею моральне виховання: досягти сього можна лишень школою, книжкою, проповіддю на народній мові і приміром життя" [11, с. 15].

У розумінні нації є основна прикмета – єдність. Якщо нація є одиницею духовного порядку, то і національна ідея в педагогіці полягає зовсім не в підкресленому збереженні соціальних чи інших відносин. Нація вище економіки та політики, вона в духовному началі людини [4, с. 21].

Однією з найважливіших проблем педагогічної спадщини письменника, етнографа, публіциста Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910) була проблема навчання в школі українською мовою. Педагог-просвітитель вважав навчання рідною мовою запорукою формування національної свідомості, без чого неможливе самозбереження та самоствердження нації. Учений зазначав, що без народної мови немає й не може бути народної просвіти. Його ідеї спиралися на праці прогресивних вітчизняних та зарубіжних філологів та педагогів XIX століття О. Потебні, П. Фортунатова, В. Водовозова, М. Корфа. Їхні переконання ґрунтувалися на головних принципах психології та педагогіки, згідно з якими в основі справжньої народної освіти лежить жива народна мова.

Б. Грінченко пропагував культ народної педагогіки як необхідної передумови справжнього патріотичного виховання. Дидактичним матеріалом при цьому повинні бути казки та народні оповідання. Народна мудрість продумано використовувалась у кожній темі підручників Б. Грінченка ("Сім'я та родичі", "Громада", "Рідний край", "Держава", "Люди-брати" та інші).

У своїх педагогічних розвідках Б. Грінченко намагався теоретично обґрунтувати принцип власної педагогічної концепції – створення системи народної освіти на засадах демократизму, гуманізму та національної ідеї як базису пізнання загальнолюдського. Він був переконаний, що будь-яка культурна справа, зокрема й освіта, тільки тоді буде певною і міцною, коли вона, зростаючи на рідному ґрунті, живиться з великої скарбниці духовних здобутків народів усього світу.

"У нас, українців, – наголошував Б. Грінченко в передмові до книги "Перед широким світом", – питання освіти має ще більшу вагу, бо ми зосталися в просвітніх справах позад усіх європейських народів, і в нас справа просвіти є разом і справою національного відродження. Коли ми хочемо чогось досягти як національний організм, мусимо з усієї сили стати до просвітньої роботи" [8, с. 192].

Отже, національна свідомість завдяки діяльності інтелігенції на рубежі XIX–XX століть почала переходити з соціально-психологічного рівня (почуття, настрої тощо) на ідеологічний. Якщо визначити загальні риси національної свідомості української інтелігенції на рубежі століть, то слід назвати усвідомлення нею не тільки етнічної, а й національної окремоті від інших націй, прагнення до культивування рідної мови і традиції, рідної культури, нарешті, відчуття себе як частини окремого за національними формами соціуму [12, с. 23].

Слід зазначити, що національні переконання прогресивної вітчизняної інтелігенції досліджуваного періоду полягали в тому, що українська нація рівноправна серед інших, вона має свої, тільки їй притаманні риси, свій антропологічний тип, свій "народний характер" ("психологічний склад відчуттів, понять, усталених поглядів та ідей"), свою мову ("як першу ознаку духовного життя"), свою культуру та історію [10, с. 50].

Український поет та активний член Харківської громади В. Мова вважав, що від збереження й пошанування рідної мови залежить моральне здоров'я нації. Слід навчати народ його рідною мовою, "розвивати в йому свої вродимі основи духовні, розширювати його кругозір посеред рідного життя, вияснити його положення і вагу, привчати дивитись на все, що породила духовна його вдача, як на народну святиню, возвишати чисту його душу вищими творами його поезії – як от Шевченкові твори" [9, с. 83].

Народний підхід до слова як відображення високих потреб особистості справив великий вплив на вихідні позиції видатного вітчизняного просвітителя, громадського діяча та письменника – Івана Яковича Франка (1856–1916). Просвітитель відстоював ідею про важливість знань про Батьківщину,

про необхідність їх популяризації за кордоном і широке впровадження в навчально-виховний процес. І. Франко наголошував, що батьківщинознавство є одним із найважливіших предметів шкільного циклу, навіть у початковій школі. Знання про своє найближче оточення, про минуле й сучасне свого народу, він вважав, першою прикметою національної освіти. Це перший крок до зародження любові та гордості за свою батьківщину. Великого значення в патріотичному вихованні І. Франко надавав національним думам і пісням, які, на його думку, виховують молодих людей, "вливаючи з молоком матері" героїчний дух рідного народу.

Письменник розумів і значення дитячої літератури у вихованні дитини, вбачав у ній джерело знань. Широко відомі його повчальні оповідання та казки для дітей "Без грані", "Коли ще звірі говорили", "Коваль Басим". Так, у поемі-казці "Лис Микита" дурним звірам протиставляється звір розумний і хитрий – лис Микита. Висновок, до якого доводить автор дітей, такий: слово – це могутня зброя, і не потрібно скаржитись, якщо тебе кривдять через власну нерозумність чи необережність. Казки І. Франка викликали найкращі, найблагодніші, найгуманніші почуття, сприяли формуванню позитивних рис характеру, розвивали мислення дитини. Всі його твори для дітей написані досконалою літературною українською мовою, яку письменник вважав важливим засобом виховання молоді. Через те він з обуренням говорить, що народні вчителі Західної України не завжди володіють нею. Причину такого становища І. Франко вбачав у тому, що для трьох мільйонів українського населення Галичини не було жодної вчительської семінарії з українською мовою навчання.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX століття наш український народ і, перш за все, його прогресивна інтелігенція, вчені – представники педагогічної думки, мовознавці, літературознавці, письменники відстоювали право на навчання дітей рідною мовою, зберігали національні традиції виховання у своїх родинах та пропагували їх у своїх педагогічних та художніх працях.

Сьогодні національна система виховання покликана відтворити в дітях рідний народ, передати молодому поколінню все багатство генетичного коду народу, його мову, національний характер, своєрідність способу світобачення, національний спосіб мислення – на цій основі сформуванню суспільно значущі особистісні риси громадянина України.

Досягти поставленої мети в навчально-виховному процесі можна, передусім, шляхом наповнення змісту освіти національними духовними цінностями, шляхом всеохоплюючого впровадження державної української мови. Національну мову потрібно розглядати не лише як інструмент спілкування, а й як скарбницю національної свідомості, на чому наголошували А. Будилович, Б. Грінченко, О. Кониський, В. Мова, В. Науменко, О. Потебня, М. Сумцов, І. Франко та інші науковці досліджуваного періоду.

Література

1. Будагов Р. О. Мова і мовлення в духовному світі людини / Р. О. Будагов // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 32–34.
2. Будилович А. С. Дидактика Я. А. Коменского в ее отношениях к славянской школе нашего времени / А. С. Будилович // Славянское обозрение. – 1892. – Март. – С. 329–350.
3. Бурячок А. Мова і консолідація нації / А. Бурячок // Вечірній Київ. – 1966. – 12 січня. – С. 11.
4. Волжанин В. О национальной школе / В. О. Волжанин. – П-г : Изд-во О. В. Богдановой, 1916. – 128 с.
5. Гонський В. Мова як складова національної культури / В. Гонський // Рідна школа. – 2003. – № 1. – С. 3–5.
6. Дробноход М. Стійкий екологічно безпечний розвиток: український контекст / М. Дробноход // Дзеркало тижня. – 2001. – № 21 (345), 2 червня.
7. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія : вибрані праці з фольклористики і літературознавства / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
8. Кравець В. Історія української школи і педагогіки: курс лекцій : навч. посіб. для пед. вузів та університетів / В. Кравець. – Тернопіль, 1994. – 357 с.
9. 1862. Лист харківської Громади до галицької молоді. Вступна стаття, публікація, коментарі Оксани Супрунок // Київська старовина. – 1998. – № 2.
10. Мельник-Антонович К. З невиданих рукописів В. Б. Антоновича / К. Мельник-Антонович // Україна. – 1928. – № 6. – С. 48–65.
11. Мельник Л. Г. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець XVIII – початок XX віку) / : конспект лекцій / Київський університет імені Т. Шевченка / Л. Г. Мельник. – К. : НМК ВО, 1992. – 84 с.
12. Мещерякова Н. П. Проблема формування національної самосвідомості у творчій спадщині видатних українських діячів культури і освіти кінця XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Н. М. Мещерякова. – Київський державний лінгвістичний університет. – К., 1996. – 190 с.

13. Науменко В. Отечественный язык, как предмет гимназического курса. Речь, читанная на торжественном акте Киевской 2-й гимназии 30 сентября 1881 года / В. Науменко. – К., 1881. – 26 с.
14. Науменко В. Отчет о занятиях на временных учительских курсах, устроенных Пирятинским земством в 1897 г. с 10 июня по 10 июля по предмету обучения в школе родному языку / В. Науменко. – Полтава, 1898. – 110 с.
15. Побірченко Н. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Н. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2002. – 331 с.
16. Потebня А. А. Рецензия на сборник "Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким". Фрагменты. Эстетика и поэтика / А. А. Потebня. – М., 1976. – 613 с.
17. Ткаченко О. До типології українського мовно-національного розвитку / О. Ткаченко // Урок української. – 2001. – № 10. – С. 10–14.

НАУКОВІ РОЗВІДКИ

Дарина Блохин

ІВАН ФРАНКО – БОРЕЦЬ ЗА ВОЛЮ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ До 160-річчя від дня народження Івана Франка (27.08.1856–28.05.1916)

*О, як люблю тебе, мій рідний краю,
Як я люблю красу твою, твій люд,
Як гаряче молюся і бажаю
Для твого щастя свій віддати труд!*

Іван Франко

Напевне, немає жодної культурної людини, яка б не знала нічого про Івана Франка. Це частина історії нашої української землі, а особливо Галичини, де він народився і всю свою діяльність віддав для свого народу, для своєї нації.

Творчість Івана Яковича Франка є унікальним явищем, цілою духовною епохою української історії і водночас – вселюдським надбанням. Видатний письменник, критик, перекладач, журналіст, соціолог, фольклорист, етнограф, історик, філософ, чия багатюща спадщина навряд чи вмістить сотня томів. Разом з тим він був не кабінетним інтелегентом, а активним громадським і політичним діячем, грозою для існуючих поневолювачів українського знедоленого народу. Саме тісний зв'язок, постійне спілкування з простим українським народом та багатьма прогресивними громадсько-культурними діячами були тими невичерпними джерелами, які щедро живили могутній потік Франкової літератури й наукової творчості.

Після українського пророка Тараса Шевченка наша земля дала нам Івана Франка, який був найбільшим співцем Самостійної України, вільної, соборної держави. Він у своїй поезії "Розвивайся ти, високий дубе" (1883) пророкує, що "розпадуться пута віковії, тяжкії кайдани", в які закута наша "славна мати Україна", і стане вона

Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяну – річки
Одна, нероздільна...

І дуже втішно, що Франко ніколи не зрадив своїх самостійницьких поглядів, хоч у суспільно-політичних і літературних поглядах він пройшов значну еволюцію від юнацької доби до зрілого віку. Про це він писав: "У своїй оце вже близько 40-річній літературній діяльності, я проходив різні ступені розвою, займався дуже різномірною роботою, служив різним напрямкам ... та скрізь і завсігди у мене була одна провідна думка – служити інтересам мого рідного народу та загально-людським поступовим, гуманним ідеям" (Передмова до його збірки "Із літ моєї молодості", Львів, 1914 р., датованій 2.05.1913 роком). Він шукав різні шляхи виходу України із рабства, поневоленою Польщею, Австро-Угорською імперією, не бачив він спасіння і від нового поневолювача – Російської імперії, та й не мав він ілюзій і щодо тієї Росії, яка настане після падіння царизму. Доктор Лонгин Озаркевич згадує у своїх споминах про І. Франка, що в 1905 р. він "висловлював оптимістичні погляди на долю України у випадку революції. Він розказував, що в Україні вже все підготоване на відірвання від Росії і проголошення самостійности" [1, с. 56]. Це ж саме висловив І. Франко в поемі "Мойсей" (1905):

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вільних колі,
Труснеш Кавказ, вперешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі,
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі [2, с. 13].

Радянські дослідники ці слова Франка розуміли так, як вигідно було владі, і один із їхніх однодумців, чи прислужників, писав так: "Ів. Франко усвідомлював спільність історичної долі російського і українського народів. У їхніх постійних взаємозв'язках він бачив запоруку майбутнього України, її

невпинного політичного й культурного розвитку. Великий борець мріяв про возз'єднання обох частин України – західної і східної – "в народі вільних колі" (поема "Мойсей"), і ці мрії були нав'язані могутнім ходом російської революції 1905 р. та ін. Нащадки Франка звали "Мойсея" до оспівування революції 1905 р., або до заклику возз'єднання України від Бескиду до Кавказу у Франка, як і в Шевченка. Але в обох поетів йдеться про постання Української держави. Українська нація одержала після Шевченкового "Заповіту" (1845), через 60 років, другий заповіт, – Франкового "Мойсея", в якому розгорнута філософія історії людства й кожної індивідуальної людини. Геній Шевченка неперевершений, але українська література зробила великий поступ у Франковому "Мойсеї": вона стоїть на порозі українського "Фавста" та стукає в двері, що ведуть до "Божественної комедії" Данте. І тут ми бачимо змагання майстра поетичного слова однієї доби з майстром іншої доби. Франковий "Мойсей" завершує Шевченкову традицію, доповнюючи її психологією та філософією. Завдання обох поетів полягає в тому, щоб нести нації своє служіння й благовість; а тому література – це подвиг, пророцтво, візія і клич. Надрукувавши й викупивши за свої гроші "Мойсея", Франко був захоплений своїм твором більше, ніж будь-яким іншим, і свій "весільний дар" хотів передати українському народові якнайшвидше.

Син поета, Тарас Франко, у своїх спогадах згадує про батька, як вони, його діти, вивчали поему "Мойсей" і дискутували, що Мойсей є біблійною постаттю. А мама Анна натомість запевнювала, що Мойсей – це сам поет, батько. Полеміка велася в присутності батька, він чув усе, був схвильований, але, не сказавши жодного слова, вийшов із кімнати. Отже, в цьому спогаді схиляються два погляди на поему: один – біографічний, а другий – історико-біблійний, літературний.

Багато вчених вбачають у "Мойсеї" філософсько-психологічний трактат, ототожнюючи пророка з Франком, Датана й Авірона (Абірама. – І. Ф) – з людьми його покоління, що так жорстоко його поборювали, а Єгошю – з молодістю генерацією, що виросла на його ідеях. Але найкращим ключем до розшифрування поеми є життя самого поета, зокрема той період, коли він перебував у запеклій боротьбі з рідним "ботокудством", затхлою століттями відсталою Галичиною. Звісно, життя Франка не було устелене трояндами: часто його оточення кидало йому під ноги важкі колоди. Франко мусив гнутися під хрестом, покладеним на нього суспільством, часом невдячним, егоїстичним, багатим на перевертнів. І цей тягар відчувається в його багатьох творах, зокрема на сторінках поеми "Мойсей".

Франко в момент найбільшої образи від свого народу, який любив понад усе, буде нести свій сумнів довгі роки, доки не виголосить його в "Пролозі" до поеми могутніми строфами:

"... там нам, знесиленим журбою,
Роздертим сумнівами, битим стадом, –
Не нам провадити тебе до бою!"

Поема "Мойсей" є гімном безсмертної любові до свого народу. Тільки таким людям, як Іван Франко та його попередник Тарас Шевченко, треба завдячувати, що цей народ живе, незважаючи на удари, страшніші за напади монгольської навали XIII століття.

За висловом М. Зерова, "Мойсей" – це "поема сумніву, але сумніву подоланого". "Віра в "силу духа, і в день воскресний твого повстання", вона творить духовні вартості, робить людину людиною, націю нацією і дає зміст життю і сенс смерті". Поема є "конденсацією духовної енергії народу, його кращих прагнень, а разом з тим його сумнівів і вагань" (О. Білецький). Із усвідомленням і прийняттям смерті, того єдиного злиття з Єговою росте любов до життя:

Бо життя – се клейнод, хіба ж є
Що дорожче над нього?

Франко дає зрозуміти, що здобуття самостійності не буде початком земного раю, а лише початком *інших* страждань.

Цю поему Франко назвав своїм "скромним даром весільним", вона присвячена генієві українського народу і його майбуттю. Поема Франка-пророка є актуальною в наш час для України, яка мирним шляхом здобула свою незалежність. Небезпека України полягає в низькій свідомості багатьох українців, які забувають, що народ – це велика сила, а сила лише в єднанні. Як показала наша історія, не потрібно зосереджуватися лише на матеріальних засобах, які, звісно, потрібні, але здобувати їх треба чесною і важкою працею, як здобували наші батьки в минулому, без страху, який заліг у психіці людей, які перенесли важку психічну травму від минулих часів. Ми повинні бути самостійними і своїми ідеями та проектами виводити країну на шлях розбудови економіки країни, а звідси й поліпшення матеріального життя народу. А тим, які чинять безчинства над своїм народом, над Україною, хочеться сказати Шевченковими словами: "Схаменіться, люди, бо лихо вам буде!" Нам слід навести порядок у судовій системі і захистити працьовитих людей, патріотів своєї країни; правильно виховувати дітей, які будуть тими людьми, на яких ми покладаємо надію. Наша молодь в більшості своїй уже помітно виросла у

своїй свідомості і знає, чого хоче. Її треба підтримати, а не звертати з правильного шляху, бо ми знаємо, що приніс нам минулий лад і що може він принести на новій небезпечнішій хвилі.

Ми повинні вивчати поему "Мойсей" Франка напам'ять, щоб краще зрозуміти свої обов'язки перед своєю Батьківщиною та своїм народом.

Але не так розуміли (чи мусили розуміти) радянські дослідники, які ширили чорну неправду про Франка, намагаючись зробити з нього свого однодумця, учня й послідовника їхніх "пророків", починаючи з Маркса й закінчуючи такими російськими ворогами українського націоналістичного руху, як "несамовитий" Віссаріон Белінський. Вони намагалися зробити Франка співцем і борцем за возз'єднання всіх українських земель в Московську державу, про яке він нібито марив з юнацьких літ. Маніпулюючи вирваними фразами з Франкових поезій, вони поширювали неправду про Франка й за кордоном, бо він був надто відомою у світі величиною, то чому б не прикрити його авторитетним іменем і своєю ідеологією, й усі ті жорстокості, що діялись в Україні, в ім'я справедливості соціалізму.

Цими своїми "писаннями" радянські критики поширювали вигадки про "благодетельний" вплив на Франка Маркса та його російських послідовників; про Франкову любов до Росії; про те, що митець був соціалістом, поділяв і "глибоко" цінував книги Маркса, писав праці про нього тощо. Так, Франко шукав шляхи до нового суспільного ладу в Україні, а тому мусив читати не лише Марксові праці, але й інших основоположників соціалізму, а також переклади статей західноєвропейських політичних діячів: Б. Шоу, Г. Бакса, Ляссалю, Фур'є, Оуена, Сен-Сімона, автора першого маніфесту французького фур'єриста Віктора Консідерана та ін. Але він виступав проти соціалізму, заснованого на класовій боротьбі. І. Франко шукав іншого суспільного ладу, а тому мусив студіювати російських політиків і письменників, щоб виробити свою політичну й естетичну платформу.

Не можна відкрити очі на правду, не давши хоча б короткого огляду суспільно-політичних поглядів Франка, яких не хотіли, а може, й не могли бачити радянські дослідники, які сіяли серед простого люду сумніви щодо діяльності І. Франка. За їх словами, діяч нібито був запроданцем та працював 10 років на поляків; але причин так і не з'ясували, а лише констатували факт. Франко ніколи не зраджував Україну, він працював на українців у середовищі поляків, заробляючи на хліб, а головне – сподівався знайти спільну мову в питанні поліпшення життя українців, які були пригноблені польською шляхтою.

А 1905 року в "Одвертому листі до галицько-української молоді", написаному з нагоди революційних заворушень у царській імперії, Франко звернувся до молоді: "Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів. Повинні пізнати Україну, боліти її болями, радіти кожним її успіхом та розуміти всі прояви її життя, почувати себе справді, практично, частиною його" [9, с. 15]. Він почував себе передусім українцем, а потім уже членом якоїсь партії.

Головною ідеєю багатьох творів І. Франка була праця на благо народу, боротьба за його долю, політичну й економічну волю. Тема праці стала для нього провідною і визначила його суспільно-політичні погляди й світогляд. Все, що він писав і робив, мало єдину мету – поліпшення добробуту свого народу. Тому він сперечався, критикував, лаяв і притягував до праці народ своєю енергією й динамікою. Це був новий соціалізм для українського народу (а не той, що намагалися впровадити в українські маси вороги народу), це франківський "соціалізм", "марксизм", "релігія" тощо. І ця термінологія не співпадала з загальноросійською, а потім радянською термінологією, бо він був сином українського народу, дивився на життя іншими очима, підходячи до нього з суспільно-політичних, економічних і літературних позицій, він бачив вихід народу з тодішнього пригнобленого стану. Але для багатьох ці ідеї були або не зрозумілими, або спрацьовував мікроб кар'єризму. Хіба нам не відомо, як царизм, радянська влада і їхні лакеї навішували ярлики на видатних філософів і письменників: Г. Сковороду, Т. Шевченка, І. Франка та ін., роблячи їх марксистами, атеїстами, викроюючи й перекируючи, як добра швачка, цитати та написані думки. Якщо бути так глибоко нечесним, то з найкращої роботи можна зробити найгіршу й навпаки – все це визначає лице й совість цієї людини-кравця, яка в різні суспільно-політичні часи заради своїх особистих інтересів ішла на такі ганебні шляхи своїх "досліджень", але не на користь своєму народу та Батьківщині. Тому можна помітити, що концепція соціалістів і марксистів була не прийнята І. Франком, що помітно з його праць. Він відкинув і Аристотелівську ідею "індивідуалізації ідеалу", яка була поширена в німецьких теоріях кінця XVIII і поч. XIX століття, яка виключала змальовання негативних сторін життя, бо, на думку Франка, таких ідеалів у світі немає; тому поезія мусила б змальовувати ідеал краси, який є витвором уяви поета, а не реальне життя, бо з цього немає ніякої користі. Тому Франко ставив іншу концепцію (засновану на поглядах Шиллера), в якій завданням поезії було введення читача до певного ідеального світу і його вдосконалення. Таке призначення людини висловив і Гете у "Фавсті": "... хто завжди змагає до чогось, той знаходить прощення своїх помилок, а хто стає нейтральним в духовій праці для народу, той стягає на себе кару й обвинувачення".

Студіюючи праці Маркса, І. Франко пише низку праць, де різко критикує марксизм. У рецензії на книгу Фаресова "Народники і марксистки" (1899) Франко влучно підмітив, що дуже небезпечний "марксістський соціал-демократизм із погляду на свої наукові основи, із погляду на свою політику, яко партія, в Європі близький банкрутства, він здобуває собі найгарячіших прихильників у Росії серед російської молоді. На цю доктрину ловиться в значній частині гарячіша українська молодь. Соціал-демократизм як проти усяких об'явів суспільної самодіяльності та доцентралізації, так само і проти національного українського руху... і з того погляду був для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура..., свідомо краде душі і наповнює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті" [3, с. 186].

1903 року Франко написав працю "Що таке поступ?", де розглядав критично всі соціалістичні течії в історичному аспекті, показуючи свою обізнаність у світовій літературі з цього питання, як позитивні, так і шкідливі риси соціалістичних рухів і концепцій. Так, відзначаючи позитивні сторони праць Маркса, він переходить до нищівної критики Марксової теорії "диктатури пролетаріату" в так званій "народній державі" майбутнього соціалізму. Франко як пророк передбачив майбутній СРСР. У радянських виданнях його праць ці місця викидалися і ставилися крапки. Він писав: "Поперед усього всеможна сила держави налягала б страшним тягарем в житті поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила б цезнути, занідіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховання не свобідних людей, але лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою... Народна держава стала би величезною тюрмою..., і соціал-демократична "народна держава", коли б навіть було можливо збудувати її, не витворила би раю на землі, а була би в найліпшому разі великою завадою для дійсного поступу" [5, с. 137–140].

І. Франко публікує свою нову працю про соціалізм, де він пише про "Комуністичний маніфест" Маркса й Енгельса: "... зазначена в усіх десяти точках "Комуністичного маніфесту", в практичному переведенні означала б триумф нової бюрократії над суспільством, над усім її матеріальним і духовним життям... Оброблена ними програма державного соціалізму аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що переведений справді в життя, міг би статися великою гальмою розвою або джерелом нових революцій" [6, с. 151–152].

У праці "Огляд української літератури за 1906 рік" І. Франко критикує марксистський журнал "Вільна Україна", що видавала УРСДРП у Петербурзі. Будучи принциповим супротивником марксизму й соціал-демократів, Франко толерантно критикує українських соціал-демократів за те, що вони засліплені своєю доктриною й поверхові в своєму думанні і практиці. Щодо видання їхнього журналу Франко зазначає, що вони "не підготовані і не дібравши відповідних сил до цієї спеціальної праці... Вони не відчували того, що вони наперед українці, а потім соціал-демократи; трактували це українство, як формальну конфесію, а не як натуральний вислід своєї душі, і тому не зуміли в свою публіцистику вложити душі та захопити нею ширші маси читачів. Це ще одна наука, що в і таких інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові органічні парости можуть у кожному краї вирости тільки з виразно національного ґрунту і тільки тоді вони перестануть бути сірою теорією і зробляться цвітучою дійсністю" [7, с. 15–16] (детальніше див. статтю Д. Тетеріної-Блохин "Суспільно-політичні погляди І. Франка" [2, с. 93–121]).

Наведемо цитату із праці В. Дорошенка, який зазначає, що було багато людей діяльних і заслужених, які зробили багато для свого народу, але Франко своєю невтомною працею перевершив всіх: "Він сам один посунав сильно наперед віз, що загруз був у багні, в яке загнала його наша мачуха доля. Він, можна сказати сміло, вивів нас у люди" [3, с. 8]. Скільки зусиль доклав І. Франко, щоб донести правду безграмотному, знедоленому галицькому народові! Невситима душа письменника з отим її "semper tiro!" прагнула черпати з усіх культур, із духовних набутків народів Заходу і Сходу, черпала, щоб передати потім це все своєму народові, розширити його духовний світ, національну свідомість, відчувати себе повноцінною нацією з давньою і сильною Державою від князівських часів, перед якою схилили голови та шукали зв'язків майже всі країни Західної Європи.

Правдива школа багатющого неоціненого Франкового досвіду, як Заповіту, зберігає силу взірця для нас, для політиків нашої Незалежної Держави, яким потрібна Франкова одержимість, його працьовитість, громадська активність та широта мислення. Новому українському поколінню потрібно більше мужності, несхитності й гарту.

Іван Франко – це велетень на полі української національної культури. У світовій літературі важко знайти когось, хто б мав таку величезну широту діяльності й продуктивності. Праця на користь народу для І. Франка – це самоціль його життя, бо лише вона "єдина з неволі нас вирве"; він проповідує культ праці не лише словом, але й ділом та власним прикладом, демонструючи це українському суспільству.

Івана Франка можна охарактеризувати словами з його поеми "Мойсей":
Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї.

Література

1. Озаркевич Лонгин. Спомины про Ів. Франка / Лонгин Озаркевич. – Львів : Новий Час, 1926.
2. Тетерина Д. Вибрані праці: в 7 т. / Д. Тетерина. – Київ-Мюнхен, 2006. Т. 7. – 319 с.
3. Дорошенко В. Великий Каменярь / В. Дорошенко // ЛНВ. – 1899. – Кн. 6.
4. Франко І. Що таке поступ? / І. Франко. – Коломия, 1903.
5. Франко І. Твори / І. Франко. – К., 1956. Т. 19. – 1956.
6. Франко І. До історії соціалістичного руху / І. Франко // Літературно-науковий Вісник. – 1909. – Кн. 3.
7. Лавриненко Ю. Дещо до еволюції Ів. Франка / Ю. Лавриненко // Українська Літературна газета. – Мюнхен, 1950. – Ч. 6.
8. Франко І. Публіцистика / І. Франко ; вступна стаття Г. К. Сидоренко. – К., 1953.
9. Франко І. Одвертий лист до галицької української молоді / І. Франко // Збір. творів у 50-ти т. – К., 1986. – Т. 45. – 401–409 с.

Віктор Мироненко

РАДЯНСЬКА ІМПЕРІЯ ЧИ РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ?

Вибір теми – "Радянська імперія чи Російська революція?" обумовлений важливою обставиною. Вона полягає в тому, що, намагаючись зрозуміти російський і український історичний та новітній політичний дискурси (постреволюційної доби), у Центрі українських досліджень Інституту Європи РАН відсутня задовільна відповідь на кілька важливих запитань:

- Чим була Російська революція? Якою була її природа й генеза?
- Як вона співвідносилася з українською революцією? Чи є вони суголосними?
- Чи був Радянський Союз імперією? Чи був він державою у повному розумінні цього поняття і в очах своїх засновників? А якщо ні, то чим він об'єктивно був?
- Як має Україна ставитись до одного з тривалих відтинків своєї історії? Що вона втратила і що отримала в Російській революції?

Відповідей на ці запитання запропоновано чимало. В останньому числі газети "2000", наприклад, опублікована чергова велика й дискусійна стаття українського історика Петра Толочка.

Ця дискусія не вчора почалася й не завтра закінчиться; але нам хотілося б наблизитися до нарративу, який якщо б не викликав заперечень, то хоча б спалахів емоцій, був би спроможним увібрати в себе певну кількість близьких точок зору на перебіг подій та їхні поточні наслідки.

Така можливість, на наш погляд, існує. Наприклад, більшість із нас погодиться з тим, що об'єктивно йдеться про розпад імперії¹. Однак вона була дуже специфічною. Російська континентальна імперія розпадалася зовсім не так, як інші. І тут дуже легко помилитися в історичних чи політичних розвідках: помилки спрощення й помилки антиісторизму. І в російському, і в українському історичних нарративах новітньої доби ми знаходимо обидві.

Наведемо такий приклад. У березні цього року російський журналіст Віталій Димарський надрукував у черговому числі свого часопису "Дилетант" кілька есеїв про імперії [26]. Накинувши побіжно око на декілька імперій – від Західної Римської і ближчої нам Східної – Візантії до, мабуть, найбільшої і найтривалішої Британської, часопис доходить до Радянського Союзу і подає фрагмент спогадів одного з найнаближеніших радників М. Горбачова Анатолія Черняєва.

¹ Принаймні імперій традиційного типу на рубежі нового й новітнього часу всесвітньої історії.

"Вчера состоялась "алма-атинский погром", – пишет А. Черняев 22 грудня 1991 року. – Поворот, видимо, сопоставимый с 25 октября 1917 года (подчеркнуто нами – В. М.) с такими же неопределенными последствиями. Горбачева просто грубо скинули. Даже не приняли специального документа об "упразднении" его как главы государства... Советского Союза больше нет... Пойдут-поедут в разные стороны наши "Европа" и "Азия", как и так называемый (!) "славянский мир"..." [26].

27 грудня того ж року читаємо: "В среду, 25-го, М. С. решил выступить с последним "Обращением"... Ни одна газета полностью "Обращение" не напечатала! Уже все боятся Ельцина... Я стоял сбоку, метрах в 8–10 от него. Прямой эфир. Он был спокоен. Не стеснялся заглядывать в текст. И получилось "с ходу" хорошо. И потом, сколько не слышал "домашних" опросов, оценки сходились: достоинство и благородство" [26].

Чим ці свідчення привернули мою увагу? Тим, що ні тоном, ні змістом вони аж ніяк не нагадують потрясіння, якими неодмінно супроводжувався розпад усіх інших імперій, за винятком, мабуть, британської і "найбільшої катастрофи ХХ століття", як назвав розпад Радянського Союзу Володимир Путін.

Хотів би звернути вашу увагу, що в постановці проблеми ми фактично погоджуємося з російським президентом, розходимося з ним тільки в оцінці наслідків "катастрофи".

Дивна, погодьтесь, "імперія", яка майже не надає супротиву своїм руйнівникам! Дуже неперекопливий так званий "недопереворот" серпня 1991 року, два трагічні епізоди у Тбілісі й Вільнюсі – і фактично це усе! Дивний "імператор", який відмовляється використати силу, за будь-яку ціну воліє запобігти кровопролиттю! Дивні "преторіанці" в цієї "імперії", які навіть пальцем не поворухнули, коли руйнувалося те, що вони, судячи з усього, мали вперто захищати!

І дивні, врешті-решт, "царедворці" – "номенклатура", за Мілованом Джиласом [6], партія, яка мала б бути уособленням "радянського" імперіалізму. Налічуючи декілька мільйонів членів, які контролювали геть усе в тій "Імперії", вона миттєво кудись зникає, майже не залишаючи за собою сліду. Зазначимо, що ні існуючу ще у Росії КПРФ, ні заборонену вже в Україні КПУ навіть віддалено її не нагадують, мають вигляд жалюгідних залишків всемогутньої колись партії.

Який з цього можна зробити висновок? Як на мене, лише один: ніякої "радянської імперії" не було. Це – вигадка. Це – політичний оксюморон. Але залишається питання: а що ж це було? Я відповім так. Була Велика російська революція, яка поховала "в'язницю народів" – Російську імперію, та внаслідок помилкової самоідентифікації вперто воліла змінити увесь світ, замість того, щоб наздоганяти його авангард.

Провідники тієї революції Володимир Ілліч Ульянов (Ленін), Лев Давидович Бронштейн (Троцький) та інші готові були покласти Росію, а разом з нею й Україну, на жертвовник "світової революції".

Чи винний в тому марксизм? Я так не думаю. Якщо б Маркс міг бачити, на що перетворили і для чого використали його аналіз капіталізму ХІХ століття, він би вигукнув: "Я не є марксист!" Наші доморощені "марксистки" насправді були "маніхеями", які перетворили марксизм на нову релігію. Досить згадати Євангеліє від Матвія: "І останні стануть першими, а перші останніми"² – і порівняти з провідним гаслом російської революції: "Хто був нічим, той стане всім!"

У зв'язку з цим запропоновано обґрунтування кількох тверджень:

1) уявлення про Російську революцію є вкрай спотвореними, викривленими й міфологізованими відповідно до обставин політичної боротьби й цілей її учасників. І позбуваються вони тих спотворень не спробою зрозуміти її, а новими спотвореннями й викривленнями.

На наш погляд, революція, про яку йдеться, була другою "великою" (світовою, після французької), першою глобальною (принаймні судячи з наслідків – позитивних і негативних) і в той же час занадто "російською".

Для розуміння її природи й історичного покликання велике значення має "оптика аналізу" – правильно обраний масштаб історичного часу, у якому ми цю подію розглядаємо. Найадекватнішим, на нашу думку, є масштаб "історичного часу", запропонований Фернаном Броделем і французькою історичною школою "Анналів".

Згадаємо, що так звана школа "Анналів" (фр. École des Annales), а також "Нова історична наука" (фр. La Nouvelle Histoire) – це течія історичної думки, започаткована Люсьєном Февром і Марком Блоком. Ця історіографічна школа, що виникла навколо часопису "Анналі", справила значний вплив на розвиток усієї світової історіографії ХХ століття. В їхньому викладі класична звична "історія – оповідь" була замінена "історією – проблемою", а також було зроблено амбіційну спробу створити "тотальну" історію, тобто історію, яка б описувала всі наявні в суспільстві зв'язки – економічні, соціальні й культурні.

² Евангелие от Матфея, текст: глава 20, стихи 1–16.

Вчені ставили на центральне місце у своїх історичних розвідках не діяльність видатних осіб, не опис подій, а суспільство як ціле, намагаючись розкрити глибинні структури, які існували впродовж значного історичного часу.

Щоб подивитись із цієї точки зору на події, які нас цікавлять, – Російську революцію і форму її довгого існування – СРСР – варто згадати, якою бачили цю революцію ті, хто її починали й очолювали. Такою особою, поруч із Володимиром Ульяновим, а може, й більше за нього, безсумнівно, був Лев Бронштейн (Троцький).

У книзі "Перманентна революція", підсумовуючи свої ідейні шукання, Бронштейн писав: "Завершення соціалістичної революції неможливо навіть уявити собі в національних рамках. Соціалістична революція починається на національній сцені, розвивається на інтернаціональній і завершується на світовій. Таким чином, соціалістична революція стає перманентною в новому більш широкому розумінні цього слова (підкреслення наше – В. М.): вона не отримує завершення до остаточної перемоги нового суспільства на усій планеті". І далі: "Вказана вище загальна схема розвитку світової революції знімає питання про країни, які "дозріли" чи "не дозріли" для соціалізму... Оскільки світовий капіталізм створив світовий ринок, світовий поділ праці й світові виробничі сили, він підготував світове господарство в цілому для соціалістичної перебудови" [5, с. 167–168].

Нічого не нагадує? Троцький передбачив те, що зараз узагальнено зветься "глобалізація", але помилився в тому, в якому напрямку вона буде розвиватися.

Спираючись на таку схему світової революції, Троцький не бачив ніякої різниці ні в цілях, ні в засобах боротьби трудящих, скажімо, Англії чи Китаю. Тим паче Росії та Україні! Мета боротьби спільна – соціалізм. Виходячи з цього, Лев Бронштейн повністю відкидає національно-визвольний рух. "В умовах імперіалістичної епохи, – пише він, – національно-демократична революція може бути доведена до перемоги тільки в разі, якщо соціальні й політичні відносини цієї країни дозріли для того, щоб підняти пролетаріат до влади як керівника усєї народної лави. А якщо цього немає? Тоді боротьба за національне визволення буде давати половинчаті наслідки..." [5, с. 142].

Це дуже промовисті думки, і спростувати Бронштейна зовсім не так легко, як здавалося, наприклад, Джугашвілі. Льодорубом тут не обійтися.

Якщо брати Україну, про те ж саме, до речі, писав Іван Лисяк-Рудницький [8; 9]. Нещодавно український економіст Анатолій Гальчинський запропонував блискучий аналіз тих самих процесів, які в зародку помітив і описав Бронштейн [10]. Більше того, Анатолій Гальчинський помітив і зрозумів те, що проминуло очі багатьох з тих, хто писав і продовжує писати про останній завершальний етап Російської революції, – "перебудову". Тут я можу виступити в ролі вже не експерта, а свідка.

У книзі "Політична нооекономіка" він пише: "Коли я замислююся над сутністю Великої соціальної революції 1989–1991 рр., пов'язаної з демонтажем "державного (у більшовистській термінології) соціалізму", що задовго до того вичерпав свій конструктивний потенціал... я бачу зв'язок між цими подіями і революцією 1968 року (йдеться про так зване "спекотне літо в Парижі", студентські заворушення у Франції), метою якої було найсвятіше – повернути людині "Я", що їй належить, її Особистість" [10].

Не погоджуючись із А. Гальчинським у тому, що "перебудова" – нова революція (колись мені довелося заперечувати таке твердження, зроблене М. Горбачовим 1988 року на Всесоюзному зльоті студентів, і до цього часу ми з Михайлом Сергійовичем щодо цього не дійшли згоди), але погоджуючись із постановкою питання в принципі, варто було б розширити історичний діапазон проблеми не до 1968, а значно далі у минуле – до 1917 року в Петрограді, і навіть, у певному розумінні, до 1789 року в Парижі. Тільки така історична й політична "оптика" дає можливість зрозуміти цю революцію.

На превеликий жаль, у сучасній українській політекономічній та історичній літературі я не зустрів навіть спроби переглянути старі уявлення (зазвичай більшість дослідників Російської революції задовольняються простим вивертанням подій навиворіт – те, що вчора оспівували, сьогодні клянемо), з тим щоб зрозуміти сучасні імперативи й виклики, дати на них адекватні відповіді. Як на мене, не маючи їх, годі й сподіватися накреслити шлях до такого українського суспільства, яке б відповідало сподіванням людей і реаліям сучасної доби;

2) Україна – жодна з двох її частин: підросійська й півдавстроугорська – вочевидь, "не вписалася" в Російську революцію, як її бачили не тільки більшовики, але й російські соціалісти чи демократи-ліберали.

Вона "випала" з неї одразу ж після зречення останнього російського імператора й падіння 300-річної правлячої династії Романових.

Ця теза не потребує розгорнутої аргументації, оскільки ґрунтовно й в основному суголосно висвітлена в багатьох працях українських і російських істориків [11; 12; 21; 23 та ін.]

Нас цікавить передусім те, як із різноманітності подій 1917 – початку 1918 років виділити надзвичайно складні, заплутані, контраверсійні взаємини між соціальною (загальноросійською) й національною (регіональною) революціями [12].

Як би там не було, у "перманентну" революцію, за Бронштейном-Троцьким, чи в "російський комунізм", за Бердяєвим, Україну було втягнуто силою, і знову ж, як у XVII столітті, ціною втрати значної частини її території.

Причому в другому випадку – на початку XX століття – це втягнення потребувало набагато більших зусиль, ніж під час Руїни, і величезних людських втрат. Ця теза другого твердження теж не потребує додаткової аргументації після того, що ми дізналися про громадянську війну, голодомор, події 1939 року в Західній Україні тощо.

Зауважимо лише, що спроба зробити це ще раз – знову примусом залучити Україну до завершального етапу Російської революції, може обернутися вже не територіальними і людськими втратами (що, на жаль, уже відбувається на невеликій частині її території – у Донбасі), а катастрофою регіонального (Східна Європа) чи навіть глобального масштабу, враховуючи ступінь включеності провідних країн світу в події, що відбуваються ("мінський", "нормандський" та інші формати).

Хочу зазначити, що для щасливого (наскільки це взагалі можливо) завершення Російської революції не лише не треба намагатися знову "втягнути" у неї Україну, а, навпаки, "відпустити" її у, так би мовити, розвідку – у той світ, з якого разом колись випали, шукаючи ідеалу – соціального чи національного. Хоча, якщо уважно придивитися, то саме це зараз і відбувається без чийогось дозволу. В Україні продовжується так звана "перебудова" (у розумінні Гальчинського) – пошук шляху виходу з революції, пошук того, як врятувати душу, позбуваючись мертвого тіла;

3) у кривавому вирі тієї "не своєї" революції українська ідея набула "політичне тіло", а українська держава, що в ній удруге народжувалася, – майже всю територію, на яку тільки могла претендувати.

Російський історик В'ячеслав Іванов чотири роки тому слушно зауважив: "Мы находимся на заключительном этапе большой русской революции, которая началась в 1905 году и примерно в ближайшие два-три года должна закончиться. То есть по сравнению с Великой французской революцией мы находимся около 1870–1871 года" [16]. Тобто в порівнянні з французькою революцією на виході з російської Україна вирішила одне історичне завдання – стала визнаною світом державою. Але потрібно весь час зважати на історичне відставання.

Ні "перебудова", ні проголошення державного суверенітету – спершу Росією, а за нею й Україною – не були революціями. Для Росії це була "контрреволюція" відповідно до відомої марксової тези про те, що будь-яка політична революція, щоб досягти своєї об'єктивної мети має зайти значно далі, щоб у момент неминучої реакції зайняти відведене для неї історією місце. Для України, як ми вже зауважили раніше, то було завершення національно-демократичного етапу.

На превеликий жаль, і російська, й українська нові політичні еліти примушують обидва суспільства плисти проти течії. Такого висновку дійшли такі західні експерти, як З. Бжезинський, С. Коен, О. Пар та інші. Якби можновладці мали адекватне уявлення про політичну волю й відповідальність, обидві країни вже давно "припливли" б за течією до правової держави, в якій безсоромне, безглузде й безкарне збагачення за рахунок зубожіння й деградації суспільства було б просто неможливим. Це є політичне дикунство.

Національно-демократична революція в Україні відбулася страшною ціною. Ми маємо українську державу, щоправда, з певним запізненням, коли "національне" вже не таке молоде, як у XIX столітті, коли його вже важче поєднувати з "демократичним" і постіндустріальним, регіональним і глобальним.

Революція, яка зараз відбувається (за слушним визначенням Олександра Пасхавера [28]), не є національно-визвольною. Це соціально-економічна революція, цілі й завдання якої колись геніально передбачив Володимир Вернадський³. З цього випливає останнє твердження:

4) не варто нерозумно й небезпечно викреслювати зі своєї історії цілий період – другу (радянську) Українську республіку.

Як слушно зазначав Мартін Лютер, "разом із брудною водою можна вихлюпнути й дитину" – "тіло" й "територію", які саме в той час набула українська держава. Щоб цього не сталося, потрібно бачити цивілізаційний імператив, шлях, яким треба йти.

Судячи з усього, Східна Європа (у тому числі і з досвіду Російської революції) піде тим самим шляхом, що і Західна Європа та й увесь світ.

"Цивилизационно Россия остаётся частью Европы", – писав у передмові до фундаментальної праці вчених нашого інституту академік Микола Шмельов. "Медленнее или быстрее, где-то отставая на многие десятилетия, а где-то забегаая вперед в своих попытках достичь тех высот и горизонтов, к которым миру предстоит, вероятно, двигаться еще многие годы и поколения, историческое развитие

³ Детальний опис зовнішніх і внутрішніх умов, за яких ця революція відбувається, надав у своїй фундаментальній праці "Політична нооекономіка" Анатолій Гальчинський [10].

России всегда шло в том же русле, в каком шло развитие всей Европы, через преодоление тех же самых проблем, трудностей и несчастий, которые приходилось преодолевать европейским странам" [7, с 19]. Це беззаперечне твердження. Питання полягає лише в тому, чи приречені Росія, Україна, а разом з ними й уся Східна Європа пройти весь той шлях, який пододала Західна Європа, включаючи дві світові війни, чи можна без цього обійтися, врахувавши сумний досвід останньої, з якого, до речі, й виник Європейський Союз, і, як наслідок і мета, зробити дві частини Європи суголосними й сумісними.

Щодо України, то на момент закінчення Російської революції і її відступу на об'єктивно визначені для неї рубежі Україна була вже готова жити самостійно. Якщо б російський державний провід повів себе інакше в останні роки "перебудови" й перші роки окремого з Україною державного буття, не так егоїстично й зверхньо, вона могла б погодитись на ту чи іншу форму конфедерації. Цього не сталося й тепер вже не станеться. Треба вчитися жити поруч, але окремо.

Чому ж російсько-українські стосунки опинилися там, де вони зараз знаходяться? Не треба шукати відповіді у відмінностях національної вдачі росіян і українців, телеологічної "імперськості" перших і природженого "демократизму" других. Я б не радив робити з руйнування союзної держави, яка вже була готова до повернення на загальноцивілізаційні шляхи, до загальнолюдських цінностей, "перемогу" української національно-визвольної революції. Це тішить національні почуття, але вводить в оману. Причини кризи у російсько-українських зв'язках криються не в минулому, а в сучасному. Головна причина – в об'єктивному розходженні модернізаційних парадигм, викликана помилковим і поспішним, суб'єктивно вмотивованим руйнуванням союзних структур. Реалізувавшись унаслідок збігу обставин, ця альтернатива обумовила обрання Росією й Україною таких політичних траєкторій, які просто не можуть ніде перетнутися, бо це траєкторії паразитування суспільства й нових еліт на накопиченому (за рахунок нещадної експлуатації двох генерацій громадян) економічному потенціалі. Зважаючи на це, Україна й Росія розійшлися настільки далеко, що за умов збереження внутрішніх і зовнішніх умов можливість їхньої взаємодії в процесі модернізації в найближчому майбутньому стає занадто сумнівною, перетворюється на суцільну примару.

Повертаючись до тези про "маніхейство" й "марксизм", наведемо використану російським економістом Владиславом Іноземцевим цитату Карла Маркса: "Сохранение старых законов наперекор новым потребностям есть, в сущности, не что иное как борьба не соответствующих времени частных интересов против назревших общих интересов", що веде "к злоупотреблению государственной властью, чтобы интересы большинства насильственно подчинять интересам меньшинства. ежеминутно становятся, таким образом, в противоречие с существующими потребностями, что подготавливает общественные кризисы, которые разражаются в виде политических революций"⁴.

Таким чином, сьогодні маємо дві суверенні країни, що мають визначальний вплив на розвиток подій у Східній Європі і дуже залежать одна від одної в реалізації категоричного імперативу розвитку – модернізації. Щодо Росії, то її державний провід змусять його чи його наступників це зрозуміти. Не було б тільки запізно.

Утім, що стосується України, із сучасного соціально-економічного стану і політичної парадигми, що склалися, "виповзти" неможливо. Дуже багато часу втрачено. З нього можна тільки вийти сміливим і рішучим кроком. Для цього багато чого потрібно, але в першу чергу треба чітко бачити, звідки і куди прямує українське суспільство. В жодному разі не можна обертатися назад, щоб не скам'яніти, як дружина Лота. Це допоможе побачити ту соціальну групу, інтереси якої найбільше збігаються з імперативами розвитку усього українського суспільства⁵, і спертися на неї у радикальному реформуванні суспільства й держави.

Я переконаний у тому, що Російська революція вбила імперію, але померла від старості, втративши усвідомлення своєї мети і витративши свої сили. Ми не маємо права дозволити їй затягти до історичної домовини наші живі суспільства.

Література

1. Горбачев М. С. Жизнь и реформы : в 2 кн. / М. С. Горбачев. – М. : АО "Издательство "Новости"", 1995.
2. Горбачев М. С. Наедине с собой / М. С. Горбачев. – М: Грин Стрит, 2012. – 688 с.

⁴ Маркс Карл и Энгельс Фридрих. Сочинения / Маркс Карл и Энгельс Фридрих, 2-е изд. Т. 6, С. 259–260.

⁵ Це вже, вочевидь, не "пролетаріат", що було ще раз трагічно доведено у Донбасі. Див.: [29]

3. В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). – М. : Горбачев Фонд, 2008. – 800 с.
4. Троцкий Л. Д. К истории русской революции / Л. Д. Троцкий. – М.: Политиздат, 1990. – 477 с.
5. Троцкий Л. Перманентная революция / Л. Д. Троцкий. – Берлин, 1930.
6. Джилас М. Лицо тоталитаризма / М. М. Джилас, Новости, 1992.
7. Шмелев Н. П. Россия в многообразии цивилизаций. Введение – М. : Весь мир, 2011. – 896 с.
8. Лисяк-Рудницький І. Природа української радянської державності // Історичні есе : у 2 т. – 1994. Т. 2. – К., 1994.
9. Лысяк-Рудницкий И. Советская Украина в исторической перспективе (Перевод с укр. В. Мироненко) / И. Лысяк-Рудницкий / Между историей и политикой / под ред. Я. Грицака и Д. Фурмана. – М. – СПб, 2007.
10. Гальчинський А. Політична нооекономіка. Начала оновленої парадигми економічних знань / А. Гальчинський. – Київ : Либідь, 2013.
11. Солдатенко Б. В. Україна в революційну добу : іст. есе-хроніки : у 4 т. – Харків: Прапор, 2008. Т.1: Рік 1917. – Харків : Прапор, 2008. – 509 с.
12. Михутина И. В. Украинский Брестский Мир. Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством украинской Центральной Рады. М. : Европа, 2007. – 288 с.
13. Портанский А. О закономерности и неизбежности краха. [Электронный ресурс] // Независимая газета. – 2006. – 6 апреля. – Режим доступа: http://www.ng.ru/ideas/2016-04-06/5_krah.html. – Назва з екрана. – Дата звернення: 06.04.2016.
14. Неймарк М. Можно ли умом спасти человечество? [Электронный ресурс] // Независимая газета, 2016, 19 февраля. – Режим доступа: http://www.ng.ru/ideas/2016-02-19/5_humanity.html – Дата звернення: 19.03.2016.
15. Єфіменко Г. Г. Більшовицький центр і Радянська Україна: економічні аспекти національної політики Кремля у 1917–1925 рр. / Г. Г. Єфіменко. – Український історичний журнал. – № 2. – 2009. – С. 96–97; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – 1994. Т. 2. – К., 1994.
16. Иванов В. Советы старейшин [Электронный ресурс] / Daily 06.02.2012. – Режим доступа: <http://www.afisha.ru/article/wise-advice-ivanov>. – Назва з екрана.
17. Иванов В. Интервью The New Times. Март, 2014. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://maxpark.com/user/1637669351/content/2077623>. – Дата звернення – 01.04.2014.
18. Пивоваров Ю. Неоконченная революция / Ю. Пивоваров / Альманах. Форум – 2008: новое в междисциплинарных исследованиях и дебатах. – М., 2008. – 376 с.
19. Мироненко В. Россия и Украина: потенциал конфликта / В. Мироненко / Вестник Европы XXI. Том XXVI–XXVII. – С. 40–57.
20. Мироненко В. И. Российское влияние в Украине в 1991–2010 гг. / В. И. Мироненко // Доклады Института Европы – М., 2011. – № 273. – 193 с.
21. Кульчицький С. Глиняні ноги колоса / С. Кульчицький // День. – № 3–4, 13 січня. – 2013.
22. Кульчицький С. Зворотний відлік. Еволюція Східної Європи за сто років / С. Кульчицький // День, № 75, 24 квітня, 2014.
23. Медведев Р. К спорам о социализме / Р. Медведев / Альманах. Форум – 2008: новое в междисциплинарных исследованиях и дебатах. – М., 2008. – 376 с.
24. Солодкий С. "Главред" впервые обнаруживает записи бесед Горбачева с мировыми лидерами об Украине [Электронный ресурс] / С. Солодкий / Главред. – 2009, 5 октября. – Режим доступа: <http://glavred.info/archive/2009/10/05/163604-3.html>. – Назва з екрана.
25. 1991-й / Гибель империй // Дилетант 1. – № 003, март. – 2016.
26. 1985–1991 Путь к свободе // Дилетант 2. – Спецвыпуск. – 2016. – 2 марта.
27. 85-съезд // Новая газета. – Спецвыпуск. – № 22а (2453а). – 2016. – 2 марта.
28. Пасхавер А. Море волнуется. Зеркало недели. – 2016 – Режим доступа: <http://gazeta.zn.ua/internal/more-volnuetsya-.html>. – Назва з екрана.
29. Васин С. Homo Donbassus, или Что изменила война [Электронный ресурс] // Зеркало недели. 2016 – Режим доступа: <http://gazeta.zn.ua/internal/homo-donbassus-ili-chto-izmenila-voyna-.html>. – Назва з екрана.

РАДЯНСЬКИЙ СТУДЕНТ У СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Радянський студент – особливий студент, адже його життя багато в чому залежало від державної політики й поглядів партії; він повинен був стати опорою панівної ідеології і майбутнім будівником комунізму. Саме тому студентське повсякдення радянського періоду мало значне ідеологічне наповнення.

У 60–80-х рр. ХХ ст., які в історіографії прийнято називати епохою "застою", спостерігається значний приріст студентів, адже державі потрібні були молоді спеціалісти різних галузей. У цей час до лав студентів долучаються ті, хто народився вже після війни й зазнав впливу нових суспільних цінностей доби "відлиги" та "застою".

Чималий масив матеріалу змушує вивчати дану проблематику крізь призму окремо взятих установ та осередків, що тільки поліпшує і спрощує процедуру отримання результатів, дає змогу досягти більшої об'єктивності. Проблема дослідження сформульована в руслі соціальної історії академічної спільноти Ніжинського державного педагогічного інституту в II половині ХХ ст. У фокусі дослідження знаходиться повсякденне життя студентів Ніжинського державного педагогічного інституту імені М. В. Гоголя, яке складається з багатьох компонентів і розглядається як складна система. Своєю чергою, це витворює ще один вектор актуальності, адже вивчення місцевої минувшини, а також історії окремих вишів, є об'ємною галуззю вітчизняного історичного процесу.

Не слід забувати і про сучасні суспільні дискусії щодо морально-етичного стану студентської молоді, звичку ставити за приклад саме радянського студента. Для встановлення об'єктивної правди потрібно заглиблюватися в історичні пласти з метою спростування або підтвердження поширених упереджень і стереотипів.

Отож загальна потреба у всебічному висвітленні історії, залучення нових інструментів пізнання та історіописання, зміна світоглядних орієнтацій молоді, еволюція життєвих стилів, звернення до локальної історичної манери визначають актуальність досліджуваної проблеми.

Об'єктом дослідження є повсякденне життя студентів вищих навчальних закладів УРСР доби застою (1964–1985).

Предметом дослідження є повсякденне життя студентської молоді Ніжинського державного педагогічного інституту доби застою (1964–1985) у загальнодержавному контексті.

Метою дослідження є аналіз повсякденного життя студентів НДПІ ім. М. Гоголя як складної багаторівневої системи, що включає навчально-науковий, побутовий, громадсько-політичний та дозвіллевий аспекти. А також вплив на студентське життя ідеологічного фактору.

Тенденції звернення до підходів, що в центрі ставлять людину в усьому різноманітті її життєвих проявів, притаманні історичній науці протягом усього буремного ХХ століття. За цей час історичне знання зазнало численних потрясінь, що, своєю чергою, постійно змінювали модель пізнання й пояснення тих чи інших історичних явищ, подій, феноменів. Наступ структуралізму, антропологізації, лінгвістичного повороту та інших проявів гуманітаризації науки створили умови для виникнення "історії повсякденності" – окремого відгалуження історичної науки, що, на думку А. Людтке, виступає такою собі опозицією проти закостенілої історіографічної традиції, яка зовсім не звертає уваги на повсякденність і виключає її зі свого поля зору.

Енциклопедичне знання бачить повсякденність як галузь історичного знання, предметом вивчення якого є сфера людської буденності в її історико-культурних, політико-подієвих, етнічних і конфесійних контекстах. У центрі уваги історії повсякденності – реальність, яка інтерпретується людьми й має для них суб'єктивну значущість як цілісного життєвого світу, комплексне дослідження цієї реальності (життєвого світу), людей різних соціальних прошарків, їх поведінки й емоційних реакцій на події. Виникнення історії повсякденності як самостійної галузі вивчення минулого – одна зі складових "історико-антропологічного повороту", який розпочався в гуманітарних науках у кінці 60-х рр. ХХ ст. [54].

Така розлога дефініція вкотре стверджує перспективність означеного напрямку досліджень. З цього випливає, що історія повсякденності й сьогодні продовжує еволюцію власного визначення і змушує науковців постійно дискутувати з цього приводу.

Разом із тим вивчення повсякденності вже давно стало вимогою часу. Про це, зокрема, говорить академік Поляков, який вважає найважливішим завданням історіографії на даному етапі вивчення не стільки виробничої і політичної діяльності, культурних і наукових досягнень людства, скільки "самої людини, її життя, якою вона була і якою стала".

Молодь, зокрема студенти, без перебільшення, у всі часи перебували на особливих позиціях. Саме молода людина розглядається суспільством як майбутня опора, нова сила, що буде далі рухати важкий життєвий механізм. Ця характеристика, передусім, стосується студентства, людей, що здобуваючи знання, постійно прагнуть змін і трансформацій, намагаються переосмислити досвід старших поколінь і подивитися на речі інакше, з позицій свого часу. Крім цього, студент постійно знаходиться в зоні посиленого інтересу держави, адже сам час навчання у виші – це не тільки перехідний етап, кінцева підготовка перед виходом у доросле життя, а й здобуття спеціальності, майбутньої професії, що покликана служити на благо суспільства.

У Країні Рад, що протягом усього свого існування переслідувала побудову комунізму та нового суспільства, студенти отримали надважливий статус. Уся тодішня риторика, що виявлялася в державній політиці, ЗМІ, художній та навчальній літературі та інших формотвореннях, жодним чином не оминула вищу школу та студентську молодь. "Радянська вища школа покликана виховати студентство в дусі самовідданого служіння своїй Батьківщині й відданості Комуністичній партії", – написано в одному з відомих комуністичних посібників із виховання молоді. "Двоєдиному завданню – підготовці висококваліфікованих спеціалістів і марксистсько-ленінськи переконаних громадян Держави Рад – підкорена вся діяльність вишівських колективів".

Відомий державний діяч НДР Еріх Хоннекер неодноразово зазначав, що студентам відводилося "важливе місце в рядах будівників соціалістичного та комуністичного суспільства". Не менш красномовними, не позбавленими ідеологічної складової, щодо студентів були й висловлювання Л. Брежнєва: "Студентська пора – це не лише підготовка до завтрашнього дня, не просто очікування його. Це вже сьогодні – яскраве, змістовне життя. Це напружена, творча праця, активна суспільна робота". Подібні бачення студента як надії і вірного продовжувача комуністичного будівництва були справжньою вимогою обставин після того, як радянське керівництво зрозуміло неможливість настання комунізму за час життя одного покоління. Окрім цього, будівництво комунізму передбачало розв'язання трьох нерозривно пов'язаних завдань: створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин, виховання нової людини. Останнє формулювання включало в себе "правильне виховання студента", що і мав скласти імідж нової людини, справжнього "homosovieticus" – молоді людини без пережитків минулого у власному світогляді, яка вийде в доросле життя не лише з дипломом спеціаліста, а й з неабияким ідеологічним багажем і "новими" уявленнями про світ.

Ідеологічна "обробка" студентської молоді та комуністичне обґрунтування її статусу розпочалися задовго до брежнєвського застою. Ще VIII з'їзд РКП (б) 1919 року визначив освіту як знаряддя перетворення суспільства. Подібне формулювання було незмінним аж до "періоду відлиги" і Хрущовського комплексу реформ, що, разом з іншими змінами в житті держави, передбачав удосконалення освітньої системи задля ще ефективнішого виховання "будівників комунізму".

Також за правління Хрущова відбулося збільшення асигнувань на вищу освіту, було створено централізовану мережу вищих навчальних закладів; проголошувалося завдання подолати відірваність від життя шкіл та вишів, інакше кажучи – перетворити їх на єдиноправильні осередки постачання суспільству вірних продовжувачів "ленінських ідей".

Не можна оминати й той факт, що саме за Хрущова відроджуються ще ранньорадянські підходи до формування контингенту вишів. 1958 року приймається положення про певний привілейований вступ до вищих навчальних закладів, так званих, "стажників", чи "виробничників" – молодих людей, які мають стаж роботи на підприємстві не менше двох років. Екзамени для них були формальністю, адже за планом "стажників" повинно було навчатися у виші до 80 %. Наприклад, 1961 року на денних відділеннях вищих навчальних закладів навчалася 60 % студентів, що вже мали трудовий стаж.

Подібні заходи ставили за мету знищити межі між фізичною і розумовою працею, забезпечити приріст інтелігенції людьми, що знайомі з "працею руками", тим паче "стажники" були здебільшого дітьми робітників та селян. Але, як зазначає С. Волков, "це викликало таке катастрофічне падіння рівня підготовки фахівців, що влада була змушена відмовитися від такого швидкого прориву до стирання граней між фізичною та розумовою працею".

Уже за Брежнєва така практика формування студентського контингенту була скасована, хоча наявність трудового стажу в абітурієнта залишалася неофіційною перевагою при вступі аж до краху радянської системи. Уже в 70-х роках "стажників" у вишах було небагато, їх почали тіснити випускники шкіл, так звані "школярі", які демонстрували кращі успіхи в навчанні, і відсоток їх відрахування не був високим.

Друга половина 60-х років, що знаменує собою прихід до влади Л. Брежнєва і початок "застою", також починає етап відносної тиші у сфері вищої освіти й відсутності масштабних експериментів у вищій школі та студентському середовищі.

Стаття 45 Конституції СРСР 1977 року проголошувала: "Громадяни СРСР мають право на освіту. Це право забезпечується безоплатністю всіх видів освіти, здійсненням загальної обов'язкової середньої освіти молоді, широким розвитком професійно-технічної, середньої спеціальної та вищої освіти на основі зв'язку навчання з життям, з виробництвом; розвитком заочної і вечірньої освіти; наданням державних стипендій та пільг учням і студентам; безкоштовною видачею шкільних підручників; можливістю навчання в школі рідною мовою; створенням умов для самоосвіти".

У 60–80-ті роки складається чітке розуміння студентського статусу. За І. Рубіною, студентство – це "велика суспільна група, яка служить джерелом поповнення основних загонів інтелігенції, зайнята діяльністю з підготовки до висококваліфікованої розумової праці, та бере активну участь у різноманітній суспільно корисній діяльності". Тобто за студентами закріплюється статус майбутніх представників радянської інтелігенції. Бути студентом означає певний престиж та гарантії у майбутньому. Процес здобуття вищої освіти своєю чергою набуває певної універсальності й охоплює якомога більше сфер задля якнайкращого виховання радянського студента, на якого покладаються великі надії. У добу застою складається суспільна думка про те, що тільки наявність вищої освіти здатна сприяти досягненню успіху та якнайкращому облаштуванню життя.

Добу застою можемо характеризувати як час справжнього буму в розвитку радянської вищої школи. За два десятиліття брежнєвського правління спостерігаємо позитивний приріст студентського загалу. У 1970–1971 навчальному році в Радянському Союзі нараховувалося 4,6 млн студентів, які навчалися у 805 вишах. Через п'ять років у СРСР діяло вже 856 вищих навчальних закладів, де навчалося 4,9 млн студентів. Збільшення кількості студентів невинно продовжувалося аж до 80-х років, так само як і посилене фінансування вищої школи. Тільки у 1973 році з держбюджету на утримання вищих навчальних закладів було виділено 2,97 млрд рублів.

Така підтримка вищої освіти з боку держави пояснювалася постійною зацікавленістю в кваліфікованих кадрах, яких потребувала радянська економіка. Звідси пріоритет протягом усього існування Країни Рад надавався саме технічним спеціалізаціям, що, за свідченням тогочасних студентів, були найбільш популярними серед абітурієнтів [32; 33; 34]. На інженерно-технічних напрямках навчалося 43,6 % всіх студентів, у той час як на гуманітарних спеціальностях – 35,6 % [75]. З 1949 до 1979 р. кількість інженерів зросла з 22 до 49 % загального випуску. Але, на жаль, "тільки у 80-ті роки прийшло розуміння того, що прогрес визначається не кількістю, а рівнем та якістю". Низка соціологічних досліджень, проведених у СРСР, показує, що разом із шаленим приростом студентів у епоху застою на спад пішла якість вищої освіти. Професор Красніков стверджував, що студенти не мають елементарних знань: електрики не знають закон Ома, механікам не відомо, як розрахувати болт на розтягування, і т. п.

Така сумна тенденція стала наслідком тривалого існування системи пільг та привілеїв у сфері вищої освіти, завдяки якій до вишів потрапляли не завжди за результатами вступних екзаменів. "Застій" породив ціле покоління студентів, що навчалися у вишах завдяки заслугам батьків, бабусь та дідусів, різноманітним подякам та похвалам по партійній лінії. Комсомольці завдяки успішній роботі в організації часто вступали до вишу за рекомендаціями чи знайомствами.

У радянській вищій школі брежнєвського періоду був відсутній загальний гуманітарний цикл, що мав вивчатися студентами незалежно від спеціальності. На Заході в 70-ті роки гуманітарна складова вищої освіти займала 40 % навчального часу. В Радянському Союзі гуманітаризація навчального процесу розпочалася лише в роки перебудови.

На думку влади, роль гуманітарних дисциплін вдало виконували низка предметів, що мали за свою основу вчення теоретиків марксизму-ленінізму і називалися суспільними науками. До них відносили ті дисципліни, що були "направлені на формування правильного світобачення радянської людини". В одному зі звітів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР зазначалося: "Завдання вищої і середньої спеціальної школи – підготовка кваліфікованих кадрів для науки і культури, формування у них марксистсько-ленінського світогляду і виховання у них високих громадянських якостей".

До суспільних наук, обов'язкових для вивчення у всіх вишах, на всіх спеціальностях відносили курси з марксистсько-ленінської філософії, історії партії, наукового комунізму. Студенти відверто не любили суспільний цикл предметів. До прикладу, С. Конєв, що у 70-х роках навчався на Красноярському заводі-втузі, так згадував про науковий комунізм, лекції з якого йому студенту машинобудівного факультету, доводилося відвідувати: "[Это был] бессмысленный набор слов и выражений, подкрепленный многотомными словоблудными изысканиями многочисленных прихвостней-борзописцев советской государственной кормушки".

Друге місце після технічних посідали гуманітарні спеціальності. Факультетом журналістики, історії, психології та інших наук гуманітарного напрямку міг похизуватися не кожен виш. Переважно такі

спеціальності були присутні в центральних університетах, і вступали туди переважно діти номенклатури та іншого чиновництва, хоча траплялися й винятки. Найбільш популярним серед абітурієнтів-гуманітаріїв, зокрема, був Московський державний університет та його історичний факультет, навчання на якому часто розглядалося студентами як можливість зробити кар'єру у високих кабінетах. Разом із тим пересічні студенти не завжди розуміли важливість і цінність гуманітарної освіти й ставилися до неї негативно [спогади]. Хоча в радянські часи студент-гуманітарій нічим не відрізнявся від студента-технаря. Адже можливість для реалізації власного потенціалу, як і гарантоване робоче місце, мали обидва.

Згадуючи студентство 60–80-х, не можна оминати сильні ідеологічні ланцюги, що сковували молодь, яка виявила бажання здобувати вищу освіту. В цей період активно працює ЛКСМ. У кожному ВНЗ діяв власний комсомольський комітет, що допомагав владі "виховувати молодь в дусі комунізму, неухильно дотримуючись Конституції СРСР і радянських законів, залучати її до практичного будівництва нового суспільства". Кількість комсомольців у часи "застою" невпинно збільшувалася – з 28 млн у 1971 році до 42 млн у 1984 році, що свідчить про посилену увагу влади до студентської молоді.

Тодішня педагогічна доктрина пропагувала виховання студентства в тісному зв'язку з ключовими комуністичними принципами, що повинні були виконуватися як у навчальному, так і позанавчальному житті студентів. Серед них інтернаціональне, трудове, моральне, естетичне, фізичне виховання. Для реалізації цих основних виховних напрямків на практиці залучалися величезні ресурси та організовувалися масштабні заходи (трудоий семестр, комсомольські будови, екскурсії, численні спортивні секції, змагання, обміни і т. п.).

Студентство 60–80-х стало свідком появи в Союзі іноземних студентів. СРСР, задля підвищення свого міжнародного іміджу та ствердження ролі "головної" комуністичної держави, постійно запрошувала на навчання талановиту молодь із країн, що розвиваються і поділяють радянську ідеологію. Найбільше студентів-іноземців приїздило до Радянського Союзу за часи Брежнєва і навчалися вони майже в кожному великому виші. Справжньою Меккою для іноземних студентів у радянські часи став Університет дружби народів імені Патріса Лумумби.

Особливість доби "застою" для студентського покоління 60–80-х полягає в постійному намаганні влади поліпшити умови життя студентів та здобуття освіти. У "застійне" двадцятиліття по всій країні активно будується інфраструктура вищих навчальних закладів. Постають нові студентські гуртожитки, навчальні корпуси та лабораторії, будинки для викладачів, бібліотеки та магазини, їдальні та спортзали і т. д.

Загалом у 60–80-ті роки в Радянському Союзі спостерігається тенденція до збільшення кількості студентів. Студенти перетворюються на важливу суспільну групу, яку влада намагається контролювати. А вища освіта стає для багатьох синонімом успіху та щасливого життя. В цей час формується теоретична та практична складові виховання студентів. Створюється широка матеріальна база для навчання та проводяться заходи для поліпшення побутової сторони існування студентів. Навчальні плани цього часу містять пропагандистські курси суспільних дисциплін, що покликані прищепити студентам комуністичний світогляд і створити нову людину.

У комплексі наук, що вивчають людину як невід'ємну й головну частину суспільства, суспільні групи та, за марксистською термінологією, класи, чільне місце посідає поняття "соціального портрету". Цей термін означає спробу окреслити та зафіксувати особливі та спільні риси того чи іншого соціального угруповання, в даному разі студентства НДПІ доби застою. В науковому світі, а саме в соціологічних дослідженнях, ми можемо зустрічати схоже поняття "соціологічний портрет", але таке визначення передбачає значну деталізацію та залучення великої кількості респондентів досліджуваної спільноти. Не дивно, що "соціологічним портретом" послуговуються саме соціологи, що мають математичні дані про об'єкт дослідження й використовують широкий спектр саме соціологічних методів. У випадку нашої наукової студії доречним буде використання поняття "соціальний портрет", що є більш загальним та за своєю суттю, без перебільшення, універсальним і може залучатися до досліджень з гуманітарних дисциплін, що за своєю специфікою не ставлять за мету досягнення математичної точності. Значна віддаленість у часі досліджуваного періоду також унеможлиблює повноцінне залучення респондентів та статистики для складання соціологічного портрету. Як вважає Р. Арон, соціальний портрет потребує наявності розлогої інформації про об'єкт, але, разом з тим, не претендує на абсолютну точність або завершеність. За своєю природою він не може охопити всі сторони життя особистості чи то групи осіб. Казахські дослідниці А. Мустафаєва та Б. Актаулова визначають соціальний портрет, як "комплекс узагальнених характеристик соціальної групи, тобто виявлення загальних і стійких характеристик досліджуваної групи".

Нашому дослідженню залучення соціального портрету допоможе зрозуміти, ким був студент 60–80-х, його суть, життєдіяльність та мотиви дій, впливів щодо нього та інших характеристик, за допомогою

яких зможемо узагальнити й окреслити студентську спільноту Ніжинського педінституту зазначеного періоду, виокремивши її головні риси.

У 60–80-х роках Ніжинський державний педагогічний інститут імені Миколи Гоголя – один із провідних вишів Радянської України. Здобувати педагогічну освіту сюди їдуть з усіх куточків Союзу. Кожного року виш виконує план набору. Через це у період застою НДПІ зберігає стійку кількість студентства з перспективою зростання, що фіксують документи. 1965 року на стаціонарному відділенні навчаються 1382 студенти, на заочному – 2207.

1970 року планований набір збільшено й успішно виконано. Студентів НДПІ денного відділення – 1674, а заочного – 2275. Це яскраво показує постійну потребу держави в педагогічних кадрах та пріоритетність професії вчителя серед студентів. У ті часи працювати у школі означало не лише певну інтелігентність, а ще й першочергову соціальну підтримку.

Не можна не згадати про те, що ювілейного 1970-го року Гоголівський виш за тривалу масштабну та успішну роботу в галузі вищої освіти удостоєний промовистої відзнаки – ордена Трудового Червоного прапора, якою в Радянському Союзі було нагороджено лише чотири вищі навчальні заклади. Також у ювілейний рік значно поповнилася матеріальна база інституту: збудували новий навчальний корпус, гуртожиток, їдальню, будинок для викладачів та оздоровчий табір "Лісове озеро".

Як бачимо, в 60–80-х роках Ніжинський державний педагогічний інститут імені Миколи Гоголя став потужним осередком освітнього процесу, що, незважаючи на своє провінційне розташування, був широко відомим у Союзі й популярним серед абітурієнтів.

Місце знаходження інституту і його, передусім, регіональна спрямованість визначали й контингент студентської більшості. За свідченнями тогочасних студентів, близько 90 % всього студентського загалу НДПІ були вихідцями з сільської місцевості. Навчання у виші розглядалося як можливість вирватися з села і зробити кар'єру в місті. Але не завжди абітурієнти могли подолати вступні бар'єри. Як зазначає А. Шкуліпа, студент НДПІ, виходець із села, лише дві людини з його класу отримали вищу освіту. Тогочасні конкурси були великими як для регіонального вишу – 8 чоловік на місце, і всі з сіл Чернігівської, Київської, Сумської та інших областей. Сільські абітурієнти обирали НДПІ, адже до нього було зручно добиратися. Ніжин – це вузлова залізнична та автобусна станція. Також Ніжин привертав увагу своїм розміреним життям невеликого, однак доволі розвинутого міста. "Батьки не боялися відпускати нас до Ніжина і не так хвилювалися, як за тих, хто навчався в Києві, Харкові чи інших великих містах". За час свого навчання (1972–1976) А. Шкуліпа пригадує на філфаці лише одну студентку з Києва.

Таку тенденцію в НДПІ, а саме його "сільське обличчя", можна пояснити тим, що влада вітала статус вишу як осередку сільського студентства. Передбачалося, що студент, здобувши освіту, повернеться працювати в сільську школу. А центральні й столичні міста не будуть перевантажені студентами. Гоголівський виш у Ніжині був справжньою знахідкою для радянської влади, ставши осередком освіти й науки, культури, пропаганди, місцем виховання численної студентської молоді з села. Саме тому на його розвиток влада не шкодувала ресурсів.

У часи застою Ніжинський педінститут – це також інтернаціональний виш. У 60-х роках тут навчалися представники 13 національностей. З 70-х років сюди, на філологічний факультет постійно направляють студентів із Казахстану та Узбекистану.

Як і більшість тогочасної студентської молоді, ніжинські студенти виховувались за кращими зразками комуністичних цінностей. На належному рівні тут перебувало трудове виховання, студенти НДПІ були постійними учасниками третього трудового семестру, художньої самодіяльності. Студенти НДПІ – це також активні спортсмени та сумлінні науковці.

Не можемо оминати й комсомольську діяльність студентів, що були охоплені ударною роботою інститутського комітету ЛКСМ. У 1970-му році на комсомольському обліку перебувало (були членами – М. Л.) 1662 студенти. А це майже всі, хто навчався на денному відділенні. Така щільна комсомольська присутність у виші зумовлена його головним завданням – вихованням педагогів, а значить, опори існуючого ладу. НДПІ "готував не просто математика чи філолога, а вчителя-пропагандиста, ідеологічних бійців Батьківщини". Ідеологічну складову навчання у вищій школі яскраво демонструє Клятва студента НДПІ, такі її формулювання, як "щира вдячність Комуністичній партії за велику честь навчатися...", "свято виконувати заповіді дорогого Ілліча", "мірою свого життя і діяльності вважати моральний кодекс будівника комунізму", відверто натякали на пропагандистську місію студентів. На думку Н. Хоменко, "ВНЗ України були "кузнями" нових комуністичних кадрів, тому студенти перебували під особливим ідеологічним контролем влади".

Найбільше студентів навчалось на природничому та філологічному факультетах інституту. Однак говорити про однозначну популярність цих відділень серед студентів не можна. Здебільшого

вступники обирали затребувані спеціальності, такі як: вчитель мови та літератури та природничого циклу дисциплін. Також ці наукові напрямки були близькі й знайомі вчорашнім учням сільських шкіл.

У багатьох студентів під час навчання давало про себе знати сільське виховання. В них проявлялись такі риси характеру, як сором'язливість, або навпаки, надмірна активність, участь "в усьому, в чому тільки можна, аби засвітитися й пробитися в люди". Село прищепило багатьом працьовитість, ощадливість, відповідальність. Також бажання пізнати щось нове, незвідане, таке, чого ще ніколи не бачив і не пробував. Остання риса найчастіше проявлялася у студентському дозвіллі.

Серед найпоширеніших студентських хвороб черговий медогляд виявив короткозорість. Від неї страждали найбільше студентів інституту – 28 на 1967 навчальний рік.

Також на студентів НДПІ як майбутніх педагогів і світил науки та виховання покладався обов'язок брати участь у діяльності загонів макаренківців. Таких собі помічників школи та дитячої кімнати міліції, що активно долучалися до роботи з важковиховуваними дітьми. Про макаренківців-активістів з НДПІ імені М. Гоголя свого часу писала навіть газета ЦК ВЛКСМ "Комсомольская правда".

Чимало студентів вступали до інституту, вже маючи за плечима професійну освіту та трудовий стаж. Хоча практика "стажистів" у добу застою різко впала, переважно сільські студенти прагнули освоїти і "справжню", "робочу" професію, окрім теоретичної сторони пізнання світу на студентській лаві. Таким чином, у житті багатьох абітурієнтів виш ставав третьою сходинкою після училища та праці на виробництві. Саме такими студентами пишався тодішній ректор В. Горбач, що згадував про склад абітурієнтів так: "... серед прийнятих до інституту – люди різного віку, професій, з різним життєвим досвідом".

Недарма ректор згадував про різницю у віці, адже радянські студенти відрізнялися від сучасних різними віковими категоріями. І на прикладі Ніжинського інституту це теж можна прослідкувати. Дехто, як уже згадувалось, спочатку освоював професійні навички, інші служили в армії, більшість була, за студентським жаргоном, "школярами", випускниками загальноосвітніх шкіл, тому серед абітурієнтів переважали молоді люди віком 17–18 років.

Не слід забувати і про студентів-заочників, що в радянську добу переважали за кількістю денне відділення. Навчання на заочному було безкоштовним і дозволяло здобувати освіту без відриву від виробництва. В Ніжинському педінституті заочників завжди було багато. Педагогічну освіту було не складно здобувати заочно, працюючи в школі. Адже переважна кількість студентів-заочників НДПІ були випускниками педагогічних училищ і одразу після навчання там йшли працювати в середні освітні заклади. Але бажали здобути вищу освіту для подальшого руху кар'єрними сходинками.

Наша спроба окреслити соціальний портрет зазнала певних труднощів стосовно джерельної бази, адже на сьогодні маємо недостатньо документів, не всі архівні фонди містять необхідну для дослідження інформацію. В основному джерелами для нас слугували спогади, що теж не є вичерпними, і тому ми не претендуємо на істину в останній інстанції. Але можемо говорити, що студент НДПІ імені М. Гоголя 60–80-х років це, насамперед, виходець у 9 з 10 випадків із сільської місцевості. Цей фактор відчутно впливав на соціалізацію особистості в умовах вишу та міста. Також соціальний портрет студента НДПІ має складові, притаманні й іншим радянським студентам. Зокрема, активна участь у суспільному та культмасовому житті. Студент НДПІ – це спортсмен та науковець, учасник самодіяльності та трудових загонів, відданий комсомолец. Усі ці сфери в НДПІ були розвинуті й розгортали масштабну діяльність заради універсального виховання майбутнього педагога. Слід також відзначити ідейно-пропагандистський компонент соціального портрету студента НДПІ, що доволі відверто проявлявся у студентському житті.

Лєвова частка життєвого часу студента припадала на навчання, адже саме це було головним завданням молодої людини, що переступила поріг вищого навчального закладу. Під навчальним життям студента треба розуміти всі ті дії, що спрямовані на здобуття та примноження знань і відбуваються на різноформатних заняттях в інституті та під час підготовки домашніх завдань.

Знову ж таки навчання як найоб'ємніша складова студентського повсякдення не була обділена увагою з боку партії, що піклувалася про підвищення ефективності навчального процесу і наповнення його пропагандистськими мотивами. У світлі соціалістичних перетворень наука стала тим інструментом, за допомогою якого можна було вдало пояснювати світобудову й заперечувати всі небажані вияви як не доведені наукою і т. д. Завдяки посиленому розвитку наукового світогляду в людей, і зокрема в молоді, успішно відбувалося насадження атеїзму, а завдяки матеріалістичному підходу вдало заперечувались "шкідливі та неправильні" ідеї й погляди. Тому вищі навчальні заклади як навчально-наукові установи повинні були виховати у студента не лише любов та повагу до науки, а й думку, що альтернативи не існує, і тільки наука і її посилений розвиток є запорукою змін та успіхів. Партія виокремила проблему формування наукового світогляду в молоді в обов'язкове до виконання завдання. У типовій монографії тих часів "Комуністичне виховання молоді" зазначалося: "КПСС и социалистическое государство

располагают глубоко продуманной системой формирования научного мировоззрения, используют в пропаганде разнообразные средства и методы, постоянно совершенствуют их, обогащают и находят новые. Особое внимание партия уделяет формированию научного мировоззрения у студентов вузов... И это естественно, ибо молодежь имеет большой удельный вес во всех сферах общественной жизни". Як показують наявні джерела, ці слова не залишились красномовною писаниною, а справді активно впроваджувалися у студентському середовищі й мали доволі успішні результати.

У 60–80-х роках у Ніжинському державному педагогічному інституті діяло п'ять факультетів (філологічний, фізико-математичний, природничий, іноземних мов та музично-педагогічний). У другій половині 60-х у Ніжинській вищій школі відновили історичну освіту, відкрився профільний факультет, але 1973 року його було переведено до Чернігівського педагогічного інституту.

Потужним інтелектуальним ядром інституту були його викладачі. На 25 кафедрах у 70–80-х рр. працювали відомі професори та доценти: Н. Арват, Ф. Арват, І. Гетман, О. Ковальчук, І. Марисова, О. Ростовський та багато інших.

Шлях у науку, а точніше до інституту, лежав через вступні екзамени. Як уже згадувалося вище, тодішнім конкурсам міг позаздрити кожен теперішній виш і це при тому, що НДПІ був регіональним інститутом, що передбачався для підготовки "місцевих" педагогічних кадрів. Приміром, під час вступної кампанії 1968 року до приймальної комісії надійшло 1170 заяв на 405 навчальних місць, 98 абітурієнтів були медалістами. Це приблизно по три особи на місце, до речі, не найвищий показник (очевидці свідчили, що в роки застою ця позначка піднімалася до 7–8 студентів на місце). Екзамени були складні, і багато їх провалювали не через незнання, а від хвилювання та розгубленості. Для ілюстрації, на згаданих екзаменах 1968 року 37 % абітурієнтів отримали двійки.

В архіві зберігся звіт про аналіз знань, виявлених випускниками середніх шкіл на вступних екзаменах. Дослідницьку цінність та цікавість має детальний аналіз екзамену з історії СРСР, завдяки якому можемо прослідкувати ідеологічний фактор, що був присутній навіть на вступному екзамені. Як виявилось, випускники добре розуміють періодизацію історії СРСР, знають історичних діячів, розуміють поняття "революція", "соціалізм", "комунізм", розбираються в карті.

Нарікання екзаменаційної комісії викликала необізнаність вступників у питанні розвитку капіталізму в Росії, а також питання про перші робітничі організації. Жоден студент не відповів на питання "В чому особливості російського імперіалізму?", "Чому революція 1905–1907 рр. мала буржуазний характер?" і т. д. Ніби з сумом наостанок звіт проголошував: "І зовсім погано абітурієнти знають історію народів нашої країни". Ознайомившись з документом, можемо сказати, що в цілому екзамени були складені добре, не здається дивним, що саме ідеологічні питання викликали труднощі у вчорашніх школярів.

Разом з тим існував певний зв'язок приймальної комісії зі школами. Адже в результаті зауважень екзаменаційної комісії НДПІ в середні навчальні заклади були розіслані важливі та ідеологічно корисні пропозиції. Шкільним учителям історії рекомендували "звернути увагу на вміння учнів пов'язувати знання з практикою комуністичного будівництва".

Така ситуація не здається дивною, адже історія партії вважалася одним із найголовніших предметів. Вона була одним із вступних екзаменів на багатьох спеціальностях. Ще постановою ЦК РКП (б) 1919 року "історія визначалася як одна з головних ділянок ідеологічного фронту".

До 70-х років Ніжинський інститут постійно стикався з проблемою відсутності комфортного та спеціалізованого навчального простору. Основним місцем навчання студентів був старий, або Гоголівський, корпус. У кінці 60-х років аудиторний фонд навчального закладу складав всього 20 великих і малих аудиторій, 27 навчальних кабінетів і лабораторій. Також існував читальний зал на 100 місць, музично-педагогічний корпус, агробіостанція, декілька музеїв. Про нестачу навчального місця щорік нагадувало зростання контингенту студентів. 1964 року студентів денного відділення було 1382, 1968 року – 1588, а площа для навчання залишалася такою ж, як 150 років тому. Доходило до того, що деяким групам не вистачало аудиторії для заняття, і тому вони йшли слухати лекцію чи проводити семінар до картинної галереї. Така ситуація вимагала невідкладного розширення бази інституту. Міністерство освіти УРСР швидко долучилося до вирішення проблеми нестачі місця і 1967 року дало згоду на закладення нового навчального корпусу, що мав забезпечити студентів не лише місцем для навчання, а й іншою інфраструктурою.

Традиційною була комсомольська присутність у навчальному житті студентів. Постійно на засіданнях інститутського комітету висувалися вимоги підвищення успішності, поліпшення засвоєння знань. Особливо актуальними такі заходи ставали до важливих державних подій, прикладом слугує гасло "XXVI съезду КПСС – зимною сесією без троек" та подібні. Неодноразово адміністрація та комсомольський

актив наголошували на тому, що в інституті бракує відмінників. На 1981 рік лише кожен 10-й студент НДПІ мав відмінні оцінки, і це вважалося не найвищим показником.

Загалом відсоток успішності за двадцятиліття застою ніколи не опускався нижче позначки 90 %, але нарікання на недостатню успішність все ж мали місце. Існувало навіть нестандартне пояснення, чому час від часу успішність падає: "Зниження успішності пов'язується в основному з присутньою на навчанні в інституті узбецькою групою філфаку".

Особлива увага адміністрації та студентського активу надавалася першокурсникам, що переживали певний стрес у зв'язку з початком навчання у виші. Комсомольські активісти активно допомагали включатися в інститутське життя новачкам, в НДПІ діяв, так званий, штаб для роботи зі студентами молодших курсів, аби у молодих людей, що вирішили навчатися у вищій школі, склалося правильне враження про інститутське життя і статус студента загалом. У документації інститутського комітету ЛКСМ вказувалося: "Першокурсники – це проблема в кожному вузі", і цю проблему комсомол брав під власний контроль і намагався вирішувати.

Доволі напруженими можна назвати і студентські будні. Щодня ставили по 4 пари. Субота була навчальною. Між другою та третьою парою мала місце велика перерва (40 хв), яка відводилася на обід. Прогули не сходили з рук, за цим прискіпливо слідували комсомольці, та й самі викладачі не любили запізнь. Сьогоднішньому студенту подібна суворість може здатися незрозумілою і дивною, але в часи застою це було звичним явищем, бо мета навчального життя передбачала, разом із самим навчанням, виховання дисципліни та порядку, тим паче в майбутніх педагогів.

Наука оточувала студентів не тільки в навчальний, а й у вільний від пар час. Зокрема, розвинутою була наукова гурткова діяльність. Подібний гурток переважно був вузькоспеціалізованим і діяв на базі тієї чи іншої кафедри. Гуртками опікувалися викладачі, що на засіданнях намагалися навчити студентів чогось нового або поглибити наявні знання, розтлумачити проблемні питання. Також на базі таких об'єднань проходила підготовка студентів до наукових конкурсів. У 1967–1968 навчальному році в інституті діяло 17 наукових гуртків, що охоплювали науковою роботою 379 студентів. Поступово студентський інтерес та пропаганда науки зростає. Можемо прослідкувати тенденцію до збільшення кількості студентів, залучених до наукової діяльності. Через 10 років, у 1978-му, науково-дослідною діяльністю охоплено (під цим слід розуміти і участь в гуртках – М. Л.) вже втричі більше студентів, а саме 1247, що на той час становило 67 % від загальної кількості. Та й самих гуртків побільшало, в кінці 70-х у НДПІ їх налічувалося 23. На 1980–81 навчальний рік різними формами науково-дослідної роботи охоплено близько 1600 студентів (82 % усього контингенту).

Бурхливий розвиток наукової діяльності серед студентства пояснюється постійною увагою і сприянням з боку ректорату, партійної та комсомольської організацій, а також інтересом самих студентів, що добре розуміли додаткову й безкоштовну можливість набути нові знання. Серед адміністративних документів інституту знаходимо таке: "Зрозуміло, що від студентської науково-дослідної роботи не можна чекати, що вона обов'язково й одразу внесе великий вклад у науку. Але все ж деяка науково-практична "віддача" від будь-якої теми повинна бути".

Постійне залучення студентів до науки, і зокрема до написання робіт для участі в різного роду наукових змаганнях, вважаємо не просто діями, спрямованими на підняття рейтингу та престижу навчального закладу, це знову ж таки частина комуністично-виховного плану, куди також входила наука і займала там не останнє місце.

Показово, що для участі в республіканському конкурсі дослідницьких проектів студентства 1978 року було рекомендовано 15 кращих робіт студентів Ніжинського педінституту.

В архіві ми відшукали приклад студентської наукової роботи тих часів, аби зрозуміти рівень і значення наукової діяльності тогочасних студентів. Зокрема, до рук потрапила робота В. Таратин "Вихвостівська трагедія", датована 1966 роком. Рецензія студентського доробку демонструє суть тодішніх наукових конкурсів, від яких добряче віддавало неприкритою пропагандою. Суть роботи полягає в дослідженні подій революції 1905–1907 року на прикладі села Вихвостова Городнянського повіту Чернігівської губернії. Буремного 1905 року в названому селі справжні народні герої брати Потапенки, натхненні демократичними ідеями та розповідями сільського вчителя, члена соціал-демократичної партії, підняли повстання проти куркульської несправедливості, адже куркулі захопили всю сільську землю. Поміщик Гриневський придушив виступ, унаслідок чого повстанці загинули, але назавжди залишилися в народній пам'яті. Студентка поєднує свою роботу з художнім твором М. Коцюбинського "Фата Моргана", що, мовляв, теж написаний на основі подій села Вихвостова.

Коротка рецензія роботи студентки показує наявність елементів описовості та надмірної героїзації селян і моралізаторства. Дослідження виконано без вступу, нагадує науково-популярний стиль. Пронизане посиленнями та зверненнями до марксистсько-ленінських ідей та цінностей, використано дані усної історії. Цікаво, що робота завершується описом сучасного облагородження села комуністичною владою.

Можна припустити, що в такий спосіб студенту прищеплювалося розуміння вибору "правильної" теми (революція, війна, героїчна боротьба, особистість Леніна) та виконання роботи у відповідному напрямку.

Майже всі студентські наукові роботи гуманітарного циклу передбачали дослідження специфічних тем, наприклад, таких: "Допомога молоді Ніжинщини фронту в 1943–45 рр." або "Ленін як людина" і т. п. У такий спосіб подібна робота студента не лише прищеплювала йому відповідний світогляд науковця, а й бажане для партії розуміння історії, суспільства та історичних постатей.

Єдиним джерелом здобуття знань у часи застою була бібліотека. Там можна було ознайомитися з літературою та пресою. Туди студенти йшли за інформацією для підготовки домашнього завдання, наукової роботи чи просто за цікавою книгою. В ті часи спрацьовувало правило "Хочеш навчатися – йди до бібліотеки". Альтернативи, на жаль, не існувало, тому у читальних залах книгозбірень з'являлися величезні черги. Наймасштабніший вплив студентства спостерігався в сесійні періоди, коли для того, аби відшукати відповіді на запитання до екзаменів, можна було провести в бібліотеці не один день, і більша частина цього часу буде витрачена на чергу. Однак адміністрація інституту, підтримуючи студентський порив до знань, вимагала від бібліотеки навчального закладу повної мобілізації ресурсів та сил для якнайкращого проведення сесії. Бібліотека так перебудувала свою роботу на благо студентів, що працювала під час сесії без вихідних.

Радянська освітня доктрина в окремий, спеціальний і надважливий цикл виділяла, так звані, суспільні науки. У звітній документації та педагогічній літературі того часу можна зустріти подібне формулювання: "У формуванні особистості велике місце займають суспільні науки". Це й не дивно, адже віднесені до цього важливого циклу такі дисципліни, як основи атеїстичного виховання, філософія, критика антикомунізму, марксистська етика та естетика і багато інших, були націлені "на освоєння студентами методологічної функції марксистського світобачення" та "формування у студентів класово-партійного підходу оцінки подій і явищ соціального життя".

У межах навчально-наукової складової постійними були різноманітні конкурси творів, політичного плакату, студентські конференції і таке інше. Наприклад, на філфаці проводився конкурс творів на тему "Партія – ум, честь и совесть нашей эпохи", конференція "Тема партії в українській радянській поезії". Пропагандистська складова міцно увійшла в навчальне життя і сприймалася студентами як звична річ. Про партію складали вірші й писали твори, малювали плакати й готували доповіді. Науково-навчальне повсякдення студентів працювало на партійну доктрину й прищеплювало марксистський світогляд.

З двічниками в НДПІ боролися в кращих традиціях колективної моралі. Їх висміювали у стіннівках, малювали карикатури, писали конкретні прізвиська, у такий спосіб намагаючись використати публічність для осуду та спрямування на правильний шлях, адже стінгазета здавна була ще одним майданчиком радянської пропаганди та виховання. Також стінна преса в НДПІ містила поради, як потрібно готуватися до екзаменів і складати їх. Інститутська стіннівка, що випускалася на кожному факультеті, мала спільну й передбачувану назву "Комсомольський прожектор". Тодішнє інститутське начальство визначило завдання "КП" – "всіляко сприяти формуванню у студентів нашого інституту активної життєвої позиції, вихованню у них принципності, непримиримості до недоліків, почуття особистої відповідальності за високі кінцеві результати власної праці і справи колективу".

Як уже згадувалося, на високому рівні в НДПІ перебувала заочна освіта. Студентів-заочників було удвічі більше, ніж "денників". Це підтверджує статистика. У ювілейний 1970-й рік на стаціонарі навчалось 1674 студенти, в той час як на заочному відділенні – 2275. Держава всіляко підтримувала розвиток такої форми навчання, адже відчувала потребу в молодих кадрах, що витратять на навчання не довгих 5 років, а декілька тижнів на семестр. Аналізуючи спогади студентки заочного відділення філологічного факультету Ніжинського педінституту Л. Корнєєвої, можемо говорити про певну автономність і відірваність заочників від навчально-наукового життя. "Раз на місяць ми приїздили на консультації. Ще відвідували настановчу сесію влітку. Весь інший час – це семестрові сесії. Треба сказати, що навантаження, незважаючи на статус заочника, а значить людини зайнятої, було об'ємним, і поступок із боку викладачів (таких як зараз) годі було чекати. Але був плюс – нас не чіпали всі оці конференції та конкурси, громадсько-політичні кампанії та акції. В цьому плані нам давали знижку". Не буде помилкою зазначити, що все ж таки в заочному навчальному житті пропагандистської складової було менше, а то й взагалі відсутня. Основна ставка робилася на денників – молодих людей, цілком і повністю пов'язаних з інститутом, що видається природним і логічним.

Навчально-наукове життя студентів НДПІ було розлогим і масштабним. Студентів зусиллями викладачів та комсомольців намагалися залучити до участі в багатьох навчально-наукових заходах, що мали на меті прищепити молодим людям прогресивне мислення, опорою якого мав стати науково-марксистський світогляд. Досягнення такого результату передбачала освітня політика партії і, без перебільшення, старання радянських ідеологів у добу застою увінчувалися успіхами. Всюдисуща пропаганда спрацьовувала навіть у науці, і сотні студентів НДПІ писали наукові роботи про партію, революцію, готували

доповіді й мислили по-марксистськи. Існує й інший бік проблеми – масову участь студентів у наукових гуртках можна пояснити не лише дією пропаганди чи примусом, а й бажанням молодих людей здобути нові знання й вийти за рамки почутого на лекціях, бо ж альтернативні джерела пізнання були відсутні.

Сфера побуту в суспільстві розвинутого соціалізму мала важливе і розлоге значення. Поняття "побут" включало в себе всю невиробничу життєдіяльність людини, яку потрібно було облаштовувати відповідно до панівних ідеологічних штампів.

Як зазначено в словнику наукового комунізму, "побут – це сфера задоволення потреб людини, що включає житло, одяг, харчування, догляд за дітьми та людьми похилого віку, а також дозвілля, тобто проведення часу, не пов'язане з виконанням функціональних громадських, сімейних та інших обов'язків індивіда, плановане і здійснюване ним повністю на свій вибір і розсуд".

Проте на практиці побут радянської людини не сприймався владою так красномовно, як описувався в книжках. Побутова складова життя за радянською ідеологією мала зазнати змін і перебудуватися під новий суспільний устрій, нові цінності та поняття.

Соціалістичне перетворення побуту було важким і ресурсозатратним процесом, але це не зупиняло радянську владу. Створити "новий побут" означало зруйнувати пережитки і вкорінити соціалістичний лад, адже більшість усього, що відбувається за вікном, людиною пізнається саме через власний побут, через те, що її оточує щодня, те, до чого вона звикла і за допомогою чого задовольняє основні людські потреби. В Радянському Союзі подібні перетворення здійснювалися на основі зміни всієї системи економічних і соціальних відносин і, своєю чергою, багато в чому сприяли економічному, соціальному й культурному розвитку соціалістичного суспільства. В СРСР цей процес був значною мірою утруднений тим, що ресурси країни двічі виснажувалися важкими і тривалими війнами. Партія і особисто В. І. Ленін підходили до перетворення побуту з великою обережністю, враховуючи, що в цій галузі соціального життя існує безліч звичаїв і традицій, квапливе ламання яких може лише ускладнити відносини між соціалістичною державою і окремими групами населення.

Доступність житла, забезпечення населення побутовою технікою, створення розгалуженої мережі соціальної інфраструктури – все це фактори зміни побуту, що мали спрацювати на користь існуючого ладу і показати, яка влада краща. Епоха розвинутого соціалізму, або ж застою, – час наймасштабнішого побутового переформатування, що якісно позначилося на житті радянської людини.

У сфері освіти, як уже згадувалося, в цей час спостерігається приріст матеріальної бази. В цьому ключі влада розвивала і побутовий бік вищої школи – будувалися нові гуртожитки, їдальні і т. п. Студента як майбутнього спеціаліста намагалися оточити комфортними умовами, щоб нічого не відволікало його від процесу набуття знань.

На одному з засідань студентського профкому НДПІ голова профбюро музично-педагогічного факультету В. Бурнос сказав: "Гуртожиток – це наш дім, і від того, як влаштований наш побут, залежить засвоєння знань у навчальних аудиторіях". Слова активіста вкотре підтверджують тогочасну ідеологічну лінію щодо побутових умов. І справді, гуртожиток за радянських часів, як і більшість складових людського життя, мав приховані функції. Окрім проживання, студенти повинні були там також виховуватися і примножувати комуністичну мораль. Гуртожиток був місцем, де студенти вчилися жити за правилами. Але спершу відійдемо від ідеології і звернемося до реального життя. Адже, окрім побутово-ідеологічної, якщо можна так говорити, проблеми, у Ніжинському інституті тривалий час існувала проблема нестачі житла.

До 150-річчя Ніжинської вищої школи 1970 року на території інституту постав новий п'ятиповерховий гуртожиток № 3, розрахований на 615 місць. Його поява була зумовлена хронічною нестачею житлової площі для ніжинського студентства. До 1970-го року студенти НДПІ імені Миколи Гоголя проживали у двох гуртожитках, розташованих у центрі міста – на площі Франка та по вулиці Богуна. Обидва мали лише 159 кімнат для проживання, при тому що контингент охочих навчатися в інституті постійно збільшувався. 1965 року стан наявного житлового фонду НДПІ оцінювався так. В обох гуртожитках не було душових установок, зате на кожному поверсі були умивальники. Також розташовувались 5 кухонь з газовими плитами. Постільну білизну міняли один раз на 10–12 днів. Частина 1 поверху інститутського житлового приміщення на площі Франка була зайнята під магазини змішторгу та облкнигторгу. В цьому ж році (1965) в гуртожитках проживав 751 студент і 491 студент на квартирах, 148 студентів були місцевими. Наведені цифри свідчать про катастрофічну нестачу житла для іногородніх студентів НДПІ. Цим пояснюється і масова перенаселеність кімнат, де, за словами тогочасного студентства, проживало по 5 чоловік. Не з'ясованим залишається питання, за яким принципом розподілялися місця в гуртожитках, адже майже півтисячі студентів залишалися без гарантованої державою житлової площі на час навчання. Кому в першу чергу надавався гуртожиток у процесі дослідження, з'ясувати не вдалося, адже такі дані відсутні серед архівних документів, про це не згадують очевидці. Можемо припустити, що злагодженої системи розподілу

не існувало. Місця надавалися по ряду черги. Тим паче мав місце приріст абітурієнтів, а житлова площа не розширювалася десятиліттями.

У 1968 році гуртожитком були забезпечені лише 59 % студентів. Прірва між попитом і пропозицією на гуртожиток невпинно збільшувалася, що і штовхало адміністрацію на радикальні кроки швидкої побудови нових житлових площ, особливо напередодні великого ювілею.

Сьогодні студентський гуртожиток – звичайне житлове приміщення, місце, де на час навчання живуть студенти. За радянських часів гуртожиток був справжньою ідеолого-виховною скринєю, вщент напханою купою щотижневих заходів, пильним контролем та пропагандою. І. Ільїнський відзначав: "... зоною боротьби за комуністичну мораль є не тільки виробництво, але й побут молоді". У світлі подібних висловлювань зрозумілою стає наявність у гуртожитках постійних контролюючих груп, покликаних були виявляти та висміювати випадки, що соромили комуністичну мораль, – пияцтво, крадіжки, гру в карти та інші форми порушення правил поведінки. Наприклад, у 1974–1975 навчальному році двом студентам за грубе порушення правил поведінки в гуртожитку оголошено догани, двох – за крадіжку та пияцтво – виключено з інституту.

Цілком звичною практикою для радянського студента, який мешкав у гуртожитку, була перевірка порядку в кімнатах комендантом, комсомольцями або ж студрадою гуртожитку. За безлад або відмову від чергувань могли виселити з гуртожитку.

Налагодженою була й боротьба зі студентами-шкідниками, як їх визначає тогочасна звітна документація. Зокрема, група студентів порізала двері ножами. Під тиском комсомолу та адміністрації гуртожитку винуватці відремонтували двері, але були "серйозно попереджені про відповідальність".

Студентів, яким пощастило отримати місце в гуртожитку, привчали самостійно вирішувати житлово-комунальні проблеми, адже гуртожиток – це другий дім. Традиційним у НДПІ було залучення жителів гуртожитків до ремонтних робіт, прибирання снігу і т. п. Мало місце й соцзмагання між самими гуртожитками, поверхами, кімнатами.

Особливістю життя в гуртожитку була й певна опіка над студентами, що проявлялася у проведенні лекцій стосовно санітарно-гігієнічного стану, важливості чистоти й охайності в зовнішньому вигляді радянської людини та її житла.

З позицій студентів, чий життєвий цикл нагадує спосіб життя сови, негативним явищем побутового повсякдення радянського періоду було відключення світла у гуртожитку після 24:00.

Не на користь репутації інститутському гуртожитку № 1, що по вулиці Богуна, 1969 року на шпальтах міської газети "Під прапором Леніна" вийшла стаття К. Іранич "Гуртожиток: це серйозно". Автор висміює безлад у зазначеному житловому приміщенні, називаючи як приклад зразкові гуртожитки ніжинських підприємств. "Акуратно застелені ліжка, зручні меблі, без подряпин, нарізок, – пише К. Іранич, – (все не як у гуртожитку педінституту по вулиці Богуна)". Незважаючи на показну зразковість і порядність, що прописувалася у звітах, все ж, як бачимо, не завжди гуртожиткові студради, комсомол та коменданти правильно виконували свою роботу, так само, як студенти не завжди дотримувалися правил проживання.

У кінці 70-х – на початку 80-х років перед адміністрацією навчального закладу знову постала проблема студентського перенаселення. 1983 року не забезпечене гуртожитком була рекордна кількість студентів – 600 чоловік.

Цей факт посприяв реалізації масштабного, як для провінційного вишу, так і для невеликого міста, проекту – сучасного дев'ятиповерхового гуртожитку № 4, що став потужною житловою базою вишу, куди відтоді селили не тільки студентів, а й молодих викладачів. З того часу проблем із житлом у студентів НДПІ не виникало. До того ж, з 80-х років відмічається всесоюзна тенденція зниження кількості набору студентів до вищих навчальних закладів.

Варто зазначити, що в часи застою студенти-заочники, яких в НДПІ в той період щорічно набирали не менше тисячі, через брак місць на час сесії селилися на приватних квартирах.

Вже неодноразово ми зазначали, що близько 90 % студентського загалу Ніжинського державного педагогічного інституту були вихідцями з сільської місцевості. Як свідчить А. Шкуліпа, у 70-х роках студент філологічного факультету, переважна більшість студентів НДПІ зазначеного періоду – діти колгоспників, робітників, учителів, рідше сільських начальників. Цей факт, своєю чергою, визначав матеріальне забезпечення молоді. Майже всі основні продукти харчування студенти везли з дому. Тогочасна стипендія слугувала для студента непоганою опорою. Стандартний її розмір дорівнював 30–35 карбованців залежно від спеціальності (гуманітарна, технічна). В НДПІ студенти отримували 35–40 карбованців. Самі студенти стверджують, що цієї суми за поміркованої економії вистачало на нормальне життя, не погоджуючись, таким чином, з думкою Н. Хоменко про те, що "стипендія не давала можливостей для забезпечення реальних потреб студента". Дехто примудрявся жити на 10–15 карбованців у місяць, відкладаючи кошти на ті чи інші задуми. Виручали батьківські "сумки". Існувала можливість, гарно навчаючись, заробити

доволі непогану надбавку до ординарної стипендії. Підвищена дорівнювала 45–50 карбованців на місяць. А якщо студент був ще й активістом, то мав перспективи бути рекомендованим на отримання іменних стипендій. А це вже пристойна сума. В НДПІ студентам, що відзначилися за час навчання, найчастіше присуджувалися Ленінська та Гоголівська стипендії. Перша передбачала 80 карбованців на місяць, друга – 60. Але ж отримувати подібну стипендію, що співпадала з деякими зарплатами, було непросто. Перший і найменший крок – бути зразковим комсомольцем.

За ідеологічний тиск і постійний контроль держава відплачувала студентам доволі низькими цінами на основні товари та послуги. Гуртожиток, наприклад, коштував усього 3–4 карбованці на місяць.

1970-го року, що в історії Ніжинської вищої школи став знаковим, для студентів відкрили нову двоповерхову їдальню на 270 місць. 1971 року в інституті діяло 5 буфетів.

Вартість комплексного обіду становила від 35 до 70 копійок. За допомогою архівних матеріалів частково вдалося відтворити меню майже п'ятдесятирічної давнини. Найдешевшими, а значить, такими, що користувалися попитом серед студентів, були суп молочний – 16 копійок, рагу овочева – 9 копійок, компот – 5 копійок, 200 грамів хліба – 2 копійки, котлета – 18 копійок, чай – 2 копійки. Ціни цілком соціалістичні, та незважаючи на це, у звітній документації постійно фігурувало формулювання: "вживаються заходи здешевлення страв".

Щоправда, не оминув студентів доби розвинутого соціалізму типовий для того часу дефіцит. Неодноразово група народного контролю наголошувала на недостатній кількості на вітринах буфетів кисло-молочних продуктів і ковбаси та перенасиченості дієтичними обідами. Група часто після відвідин буфетів гуртожитків та навчальних корпусів залишала записи: "вітрини в буфеті завжди пусті", "в буфеті бракує м'ясних виробів" і т. п. Якщо виробів з м'яса бракувало, то пиво в буфеті було завжди, що наштовхує на висновок про те, що пиво не сприймалося серйозним алкогольним напоєм. У буфеті Гоголівського корпусу завжди у продажу було Жигулівське, Ризьке, Київське пиво за ціною 33–37 копійок за півлітрову пляшку.

Один із студентів НДПІ згадував, що міг купити хлібину за 14 копійок та кілограм кільки за 12, і цієї їжі йому вистачало на декілька днів. Ще справжнім студентським другом були консерви, вони виручали в найскрутніші часи. Про нестачу ковбаси, яку завозили до ніжинських магазинів вкрай рідко, окрім документів, свідчать і спогади.

Активні студенти, які систематично брали участь у громадському житті, допомагаючи розбудувати соціалізм, могли розраховувати на премії від інститутського комітету ЛКСМ, адміністрації чи профкому в розмірі 30–40 карбованців. Таким чином виникав стимул і мотивація включатися в громадське життя. Існувало в той час і поняття разової матеріальної допомоги, яка становила 30 карбованців (не зрівняти з сьогоденням), що свідчить про вагому підтримку з боку вишу в разі виникнення форсмажорних обставин у житті студента.

Під час опитування колишніх студентів денного відділення НДПІ була виявлена цікава обставина. Серед шістьох опитаних жоден протягом студентських років, що припали на 60–80-ті, не працював. Єдине, що мало місце, – непостійні підробітки. Хоча ж самі опитані стверджують, що роботу ніжинському студенту доби застою можна було знайти, але вона була не поширена. Можемо припустити, що більшість сільських дітей ставила акценти на навчання, яке тоді давалося набагато важче, ніж зараз, і фізично не встигала працювати. Через це, можливо, не було виявлено масового зацікавлення студентами НДПІ сумісною з навчанням постійною роботою.

Не доводилося витратитися студентам і на лікування. Безкоштовну медичну допомогу можна було отримати в університетському медпункті, де, окрім медсестри, працювали й фахові лікарі, зокрема стоматолог. Ще 1965 року профспілка НДПІ звітувала про відкриття медичного пункту з корисною площею близько 100 кв. метрів.

Це підтверджує і Н. Хоменко, яка відзначає тенденцію розширення медичного обслуговування студентів саме в 60-х роках.

Також з метою поліпшення студентського побуту на території інституту працювали низка майстерень та яток. Документально підтвердженим є існування в НДПІ майстерні з ремонту взуття.

Матеріальне становище впливало і на зовнішній вигляд студентів. Незважаючи на застарілі комсомольські приписи про належний зовнішній вигляд радянського студента, в часи застою молодь теж цікавилася модою. Модників та стиляг можна було визначити без проблем, адже вони впадали в очі, особливо в таких містах, як Ніжин, де серед населення переважала стримана манера одягу. Оригінальних "прикидів" ніде було взяти в провінційному місті. Якщо студент одягався інакше, ніж більшість, не за розповсюдженим шаблоном, в оточення складалася думка, що він виходець із забезпеченої сім'ї, адже не всі могли собі дозволити різноманіття в гардеробі. На прикладі Ніжинського державного педагогічного

інституту модні тенденції прослідкувати доволі складно через соціальне походження студентів, які не звикли слідкувати за модними тенденціями і часто не розуміли, навіщо взагалі це потрібно.

А. Шкуліпа та О. Забарний згадують про брак та недоступність одягу для сільської молоді. Навіть у кінці 70-х все залишалося доволі скромним і передбачуваним. За допомогою додатків можемо наочно прослідкувати модні тенденції студентства НДПІ. Фасони були однаковими у всіх студентів. Влітку дівчата-студентки одягалися в сукні до колін та трохи вище колін з різним забарвленням. Декольте було мінімальним, а часом і зовсім відсутнім. Користувалися популярністю спідниці в поєднанні з блузками, кофтами, кардиганами. Популярними були "одвічні" радянські забарвлення: горошок, квіти, клітинка. Холодної пори року жіноча половина студентського загалу НДПІ одягалася в короткі пальта, рідше в шуби, бо вони були надто дорогими і, знову ж таки, в дефіциті. Чоловіча половина ніжинського студентства була прикладом радянської типовості, модників серед них відшукати було складно. Про їх існування не вдалося знайти розлогих відомостей. Хлопців з НДПІ можна було побачити в широких брюках у парі з однотоною сорочкою, зверху належало одягати піджак. На зміну піджаку прийшов свєтр. Про модний бік життя студентів НДПІ згадувала Л. Драчук. За її словами, моду задавав англійський факультет (іноземних мов), там навчалася найбільше молоді з міст, а не з сіл. То й не дивно, адже неофіційно факультет іноземних мов вважався елітним. Також дівчата часто мінялися одягом, щоб хоч якось виділятися, чимало шили власноруч, адже простіше було купити тканину, ніж готову річ. Зі свідчень А. Шкуліпи, можна зробити міні-висновок, що в селах існувала проблема зі звичайним повсякденним одягом навіть у 70-х, не кажучи вже про одяг "новомодний". Трохи одягнутися майбутньому студенту НДПІ пощастило завдяки службі в армії в Німецькій Демократичній Республіці. Звідти хлопець привіз штани, туфлі, сорочку, жабо, костюм, що на довгі роки стали його скарбом. Один із друзів А. Шкуліпи, який тяжів до творчості і намагався виявити свою неформальну натуру в зовнішньому вигляді, щоб просто купити сорочку чи свєтр іншого кольору, не говорячи вже про фасон, змушений був їхати до Києва і вистоювати в тамтешніх універсамах довгі черги.

Під час аналізу наявного матеріалу напрошується висновок, що мода в Радянському Союзі була прерогативою заможних і забезпечених людей. А тих, хто вдягався не так, як усі, одразу записували до касти "золотої молоді". В добу застою НДПІ був вишем пересічних молодих людей, що не мали можливості, а можливо, й бажання слідкувати та сповідувати модні віяння.

Загалом, слід відзначити, що побутова частина студентського життя в Ніжинському державному педагогічному інституті вкладалася в рамки загальнореспубліканського та всесоюзного шаблону. На це впливали провінційний стиль життя, невибагливість та природна простота студентського контингенту, сильний ідеологічний фактор, що в НДПІ багато в чому визначав студентську повсякденність.

Поняття "дозвілля" походить від латинського слова "ligerе", що означає "бути вільним". Людське дозвілля стало об'єктом наукового пошуку для багатьох галузей науки. Використовуючи дані психології, педагогіки, історії, етики, соціології та інших галузей знання, можна нарахувати кілька десятків визначень і пояснень "дозвілля" як явища і феномену.

Зокрема, Н. Максимовська характеризує дозвілля як "сферу соціального буття, яка визнається зокрема часовим (є складовою вільного часу), змістовним (творче, спортивне, інтелектуальне, розважальне, рекреаційне та ін.) критеріями, реалізується на принципах добровільності та активності, має людинотворчий потенціал, сприяє соціальному розвитку особистості". Вчені-дозвіллезнавці В. і В. Бочелюки обґрунтовують цінність дозвілля, його демократичність, нерегламентованість, добровільність вибору форм. Також унікальність дозвілля, на їх думку, полягає в можливості поєднати різні аспекти людської діяльності.

Пояснення вільного часу знаходимо навіть у Карла Маркса, який бачить його як час, що не поглинається безпосередньо виробничою діяльністю і може бути спрямований на втіхи, вільну діяльність і розвиток.

Ці бачення відповідають стандартним, демократичним уявленням про вільний час та дозвілля, що для більшості є синонімами. Однак окреме поняття складає "дозвілля радянської людини", що передбачало, за Н. Шліхтою, соціалізований та усупільнений вільний час, його ефективне використання. Саме трудовим колективам та організаціям були передані регулюючі функції дозвілля.

Не забула радянська влада і про студентів, яких розглядала як майбутніх будівників комунізму, відданих агітаторів та пропагандистів, тим паче коли мова йде про студентів педагогічних вишів, яким був в означений період Ніжинський інститут. Студентів-педагогів вважали адептами радянської системи, що повинні посіяти в дитячих головах правильний світогляд. Не дарма в тогочасних інститутських звітах зазначається: "окреме місце в ідейно-виховній роботі займає питання використання студентами вільного часу". В контексті ідеологічної програми не останнє місце посідало й дозвілля, що повинно було регламентуватися й мати належний вигляд.

Керівництво ВНЗ разом із відповідними партійними органами активно продукувало та залучало величезну кількість студентства (не завжди добровільним шляхом) до різномірних форм позанавчального життя. Звідси виникає розподіл на офіційний (формальний) – керований державою компонент студентського відпочинку, який реалізувався за обов'язкового втручання так званого куратора. Але подане згори, здебільшого, не завжди вподобане і засвоєне. Опозицією до нього був другий компонент – неформальне (неофіційне) дозвілля, що продумувалося й реалізовувалося студентством самостійно і з власної ініціативи.

Створена на базі вишів розгалужена система адміністративних органів для роботи зі студентами – комсомол, студентський профком, студентський партком і т. д. – продукувала величезну кількість видів формалізованого, інакше кажучи, державного відпочинку. Саме комсомольці розглядалися як "люди, які мають щасливе уміння влаштувати маленькі свята, вкладаючи частку душі, розуму, енергії й фантазії" – головні організатори і контролери формального відпочинку. Взагалі, "державне дозвілля" є незвичним і суперечливим формулюванням, адже в самому понятті вільного часу закладено певну індивідуальність. Тому формальне дозвілля радянського студентства є явищем особливим і деякою мірою політичним. На нього спрямовувалися чималі державні кошти, про його реалізацію вимагали звітувати, його постійно намагалися поліпшувати. Держава платила велику ціну за можливість регулювати вільний час, контролювати студентське буття.

Офіційне дозвілля було певною формулою, головними компонентами якої була гурткова робота, колективні екскурсії та поїздки, самодіяльність, спорт, трудове дозвілля. Всім наведеним формам дозвіллевой активності був притаманний колективізм як один із головних чинників виховання радянського студента. Подібну практику Н. Хоменко, спираючись на твердження російського культуролога М. Аріанського, вважає одним із недоліків радянської системи дозвілля, бо вона не відповідала відомому принципу "від простого до складного". В СРСР на перше місце ставилися цінності колективні, і вже потім в їх тіні приділялася незначна увага індивідуальному фактору. В той час як більший ефект мав би зворотний принцип.

Але в радянській державі виховання через колектив вважалося єдиноправильним, було традиційною характеристикою формального дозвілля, про масштабність і увагу до якого свідчать архівні дані.

Зокрема, гурткова робота в НДПІ відбувалася на ударному рівні. Як згадували студенти НДПІ цього періоду, мабуть, в жодному виші на той час не було такого розмаїття творчих колективів, клубів, гуртків. Одних лише наукових гуртків в інституті 1976 року налічували два десятки, що своєю чергою охоплювали більше трьох сотень студентів. Стільки ж працювало і спортивних секцій. Серед них навіть така екзотика, як секція парашутистів та велосипедистів. 1978 року інститут мав трьох майстрів спорту, 30 спортсменів I розряду, 543 – масових розрядів, 562 значкистів ГТО.

Але навіть студенти-спортсмени не були відсторонені від ідеологічної роботи. Наприклад, під час проведення марафонів, туристичних походів, лижних переходів і т. п. учасники цих заходів мали заходити до сіл, що траплялися на шляху, і читати селянам лекції, допомагаючи боротися радянській владі з неправильними уявленнями та пережитками минулого. Паралельно на кожному факультеті працювали гуртки, що повинні були збагачувати й гармонійно розвивати духовну сторону студента. Говорячи мовою документів; "весь навчально-виховний процес в інституті нерозривно пов'язаний з марксистсько-естетичним та етичним вихованням". Серед відомих гуртків – літературна студія та драмгурток на філфаці, країнознавчий клуб "Едельвейс" на природничому, студія художнього перекладу "Транслятор" та клуб інтернаціональної дружби "Меридіан" на факультеті іноземних мов, клуб "Ліра" на музично-педагогічному факультеті, загальноінститутський кіноклуб, який щотижня відкривав перед студентами новинки кіно з міського кінопрокату.

Країнознавчий клуб "Едельвейс", що діяв на природничому факультеті, допомагав студентам пізнавати світ і відкривати незвідані країни. Керівник "Едельвейсу" Інеса Марисова подорожувала по світу і робила відео- та фотозвіти про кожну поїздку, що неабияк приваблювало студентство. "Я на засіданнях цього клубу дізнавалася про світ", – згадує С. Тезікова.

На факультеті іноземних мов успішно діяв профільний клуб, студія художнього перекладу "Транслятор". Зацікавлених студентів ініціативні викладачі вчили огранювати вміння перекладати з незнайомої мови художні твори. Студія випускала газету, де висвітлювалися успіхи студентських перекладачів. Дублікати газет "Транслятора" й донині зберігаються в особистому архіві декана Світлани Тезікової. Ще одним осердям формального дозвілля в межах факультету іноземних мов був клуб інтернаціональної дружби "Меридіан". Клуб влаштував пізнавальні зустрічі з іноземцями або людьми, що бували за кордоном. Реальні іноземці, як зізнається Світлана Тезікова, з'явилися у клубі лише в кінці 80-х. До цього збиралися послухати викладачів, що стажувалися в Англії та інших країнах. Учасники клубу намагалися встановлювати контакти з іноземними друзями, але, як правило, за межі соцтабору такі

намагання не виходили. Цікаво, що існувала на факультеті й театральна студія з однією принциповою відмінністю від драмгуртка філфаку – всі вистави тут ставилися англійською мовою.

Окремо слід зупинитися на літературній студії, що діяла на базі філологічного факультету, оскільки саме це осердя гурткової діяльності, де студенти відточували свої літературні здібності, найяскравіше підтверджує той факт, що в радянські часи дозвілля – це не лише сфера розваг, а й площина протистояння, протесту, незгоди з владою. Учасник студії та студент філфаку П. Михед згадував: "Серед студентських розваг провінційного міста літературна студія займала особливе місце... На студійних вечорах завжди була атмосфера емоційної напруги, іноді вона сягала високого градусу... Студія завжди була під пильним оком КДБ. Ще ввечері на засіданні студії В. Нікітін зі своєю щирою і хитруватою посмішкою прочитав байку про годинник, якого підрихтували так, що він став йти точно по-московськи, як на ранок секретар парткому Власенко викликав на килим студійців... не перевелись інформатори".

Непересічна подія, що знову-таки пов'язана з літературною студією на філфаці, відбулася 1969 року. На запрошення тодішнього керівника літстудії Д. Наливайка на розширене студійне засідання завітали молоді, але вже відомі письменники М. Вінграновський, Є. Гуцало, Б. Олійник, Г. Тютюнник М. Шевченко, І. Драч. На зустрічі, що збрала чимало зацікавленого й прогресивно мислячого студентства, лунали сміливі заяви в бік влади, критикувався стан української мови та культури. Як влучно зауважив П. Михед, "ще довго відлуння тієї зустрічі звучало в студентських аудиторіях і кімнатах гуртожитку". Захід відбувся зі згоди ректора. Але Д. Наливайка звинуватили в "ідейних зривах у роботі". Про літературний вечір в НДПІ стало відомо у Секретаріаті ЦК КПУ. Літстудійного голову відсторонили, висловивши догану. О. Забарний висловився про ті події так: "І знову почалася "справа про вільнодумство". Незважаючи на певну неблагнадійність студентського літературного гуртка, адміністрація все ж не заборонила цей вид діяльності, але вдалася до посилення стосовно студії контролюючих заходів.

Існував на філологічному і драматичний гурток під керівництвом О. Євстаф'євої. Студенти залюбки ставили відомі твори на інститутській сцені, і успіх був гарантований. На один зі спектаклів під назвою "А зорі тут тихі" завітав сам автор однойменного твору Б. Васильєв. Студенти вивчали творчість письменника в курсах літератури, а тут він сам з'явився оцінити постановку.

Взагалі, зустрічі з відомими людьми відбувалися в НДПІ доволі часто, адже вважалося, що вони чинять виховний вплив на студентство. Гостями НДПІ в різні роки були видатні письменники, спортсмени, актори, художники. Але й ці виступи перед студентською публікою мали нести певний акцент в дусі комуністичної риторики, адже виступали люди відомі й авторитетні, ті, хто мав стати прикладом для студентської молоді. Наприклад, про виступ 1981 року в стінах НДПІ письменника й публіциста, редактора журналу "Всесвіт" В. Коротича згадується так: "Письменник розповів студентам про антилюдську, антигуманну суть сучасного західного способу життя".

Говорячи про офіційну частину студентського дозвілля, не можна залишити поза увагою численні екскурсії. Їх було багато, вони відбувалися регулярно. Ініціатором виступала кафедра педагогіки. Ще б пак, адже майже завжди екскурсійні маршрути проходили місцями бойової слави – Москва, Ленінград, Брест, Мінськ, Хатинь та ін. А вони, своєю чергою, мали неабияку виховну енергетику, що базувалася на почуттях патріотизму та гордості за свою Батьківщину. Для студентів-педагогів культовою була поїздка у школу В. Сухомлинського в Павлиш. Щоб трохи розбавити ідейну компоненту, відбувалися "культурно-виховні" поїздки в Крим, на Урал, в Чехословаччину. Хоча подорожі до країн соцтабору мали прищепити інтернаціональне бачення комунізму.

З розмахом в НДПІ реалізовували ще одну складову офіційної дозвілльової формули – художню самодіяльність. У 70-х тут діяло 27 різноманітних колективів. Серед них "Червона калина", "Інтеграл", "Журавка", "Юність", "Червоні маки", "Піснедари", навіть ансамбль студентів-казахів "Арман" та ін. 1975 року в інституті відбулося близько 150 різноманітних дозвілльових заходів. Постійними були огляди художньої самодіяльності. Починалося все у ВНЗ, продовжувалося на обласному та республіканському рівнях. У НДПІ кожного квітня відбувалося свято талантів "Студентська весна". Переможці отримували право бути сфотографованими біля прапора інституту.

Велика увага з боку комсомолу та адміністрації належала організації трудового дозвілля студентів, адже "трудова виховання було складовою частиною комуністичного виховання студентів". Як стверджують комсомольські документи, "кожен майбутній спеціаліст повинен вважати почесним право участі в літньому трудовому семестрі". Але студентський загін – це не лише допомога на будівництві чи в сільському господарстві. За комсомольською риторикою, це універсальні групи, що повинні були взяти під своє шефство школи та культурні заклади свого робочого регіону: читати лекції, давати концерти, прибирати братські могили, допомагати ветеранам. У ніжинських студентів, що прилучалися до трудового семестру, було навіть своє гасло: "Мы из Нежина, но мы не изнежены". У 1968 навчальному році

на будмайданчиках області працювало 283 студенти НДПІ. Також студентські будзагони виїздили в інші республіки, зокрема в Казахську РСР. А 1978 року для збору урожаю в колгоспах було залучено 1923 студенти Гоголівського вишу. Це майже всі студенти денного відділення.

Разом з тим "трудова дозвілля" мало й недоліки. Зокрема, нарікання на непопередження про норми виробітку, про встановлення високих показників, які не виконують навіть колгоспники, про незабезпечення транспортом і т. п.

Як бачимо, дозвіллевий простір використовувався владою для правильного виховання студентів, що включало в себе прищеплення комуністичного світогляду, інтернаціонального, фізичного, естетичного, трудового компонентів.

Студентська дозвіллевість не вичерпувалася лише формальним, офіційним варіантом проведення вільного часу під пильним оком держави. Студенти тих часів добре розуміли різницю між неформальним та формальним дозвіллям, розуміли певну ангажованість і обмеженість останнього. Відпочинок, що ми називаємо його неформальним, був чи не єдиною можливістю проявити себе та справді відпочити.

Межа між формальним та неформальним дозвіллям досить спірна, бо в рамках офіційних форм проведення вільного часу можуть відбуватися й неофіційні. Разом з тим слід розуміти, що дозвілля неформальне є відповіддю формальному, це ті форми проведення вільного часу, що відбуваються з ініціативи самих студентів, зумовлені особистими смаками та уподобаннями.

Ніжинський державний педагогічний інститут – це виш, де навчалася переважно сільська молодь, процент вихідців з міста був невеликим, адже ніжинці, як правило, обирали Київ. Тому й студентський неформальний відпочинок був яскравим та насиченим. Навчання у виші багатьма молодими людьми, вихідцями з сільської місцевості, розглядалося як можливість самостійного життя, способом спробувати нові, але бюджетні розваги.

Осередком студентської неформальної дозвіллевості в радянські часи був гуртожиток. Тут можна було посидіти з різних приводів – відсвяткувати день народження, будь-яке державне свято чи навіть весілля. Обов'язковий атрибут таких зібрань – гітара чи баян. Дозвіллевий раціон не хитрий – давався взнаки дефіцит. Алкоголь тоді був по кишені навіть студенту зі стипендією в 35 карбованців, тому переважало вино, що коштувало від 90 коп до 1.10 крб. Разом з тим, навіть тут у гуртожитку, на особистій, майже домашній території, потрібно було знати міру в усьому. Найменше порушення дисципліни швидко виявлялося і так само швидко каралося. Комсомольські активісти постійно скаржилися на пияцтво в гуртожитках та гру в карти, що також була під забороною. Через систематичні порушення та непослух могли відрахувати з інституту. Існувала також практика обговорювати громадськістю порушення, що відбувалися в рамках неформального дозвілля в гуртожитку. Висміювання та засудження широким загалом було одним із інструментів впливу та контролю за неформальним дозвіллям.

Варто зазначити, що саме неформальна дозвіллевість студентів стала об'єктом посиленої уваги комітету комсомолу. Неформальне проведення вільного часу, на думку комсомольського активу, несло загрозу численних порушень, які потрібно було виявити та ліквідувати. Комсомольське керівництво вимагало "поставити роботу так, щоб найменше порушення не проходило без обговорення на комсомольських зборах". Найчастіше так звані провини та порушення відбувалися у позанавчальний час і майже в домашніх умовах гуртожитку, але прискіпливість та пильність комсомольців від того не зменшувалась. Адже, як зауважував перший секретар ЦК ВЛКСМ епохи застою Б. Пастухов, "потрібно не лише будувати нові гуртожитки, а й поліпшувати роботу в існуючих".

Одним із негативних проявів неформального дозвілля були студенти-пияки – цю проблему тримав на контролі навіть ректор вишу В. Горбач. За систематичне вживання алкогольних напоїв та гру в азартні ігри виключали з гуртожитків, комсомолу та інституту. Деякі студенти під час навчання примудрялися потрапити до медвитверезника, за що беззастережно каралися комітетом ЛКСМ.

Постійні прагнення ЛКСМ дисциплінувати студентів, стирали межі між суспільним та особистим. Інтимний бік життя студентів, а саме їх аморальна поведінка – часта тема комсомольських зібрань. Широкого обговорення свого часу набула справа студентки фізмату, що, за інформацією комсомольського активу, вступала в інтимні стосунки з одруженим чоловіком. Дівчина всіяко переконувала присутніх, що це неправда. Але публічні збори, де були присутні викладачі та декан, продовжували нещадно критикувати студентку II курсу. "Для нас, педагогів, це найтяжча і найбільша провинка, – висловився один із викладачів, – з такою славою працювати в школі не велика честь". Догани та відрахування були неминучими.

Документи зафіксували ще один випадок зухвалого проникнення комсомолу в межі особистого життя студентів. Він трапився зі студентками музично-педагогічного відділення. Як стверджує комсомольський протокол, дві подруги водили до своєї кімнати місцевих хлопців, сиділи допізна, випивали. Така поведінка призвела до прогулів та неуспішності. Боячись покарання, студентки вирішили інсценувати отруєння. За що й поплатилися членством в комсомолі та виключенням з інституту.

У своєму контролі комсомол не зупинявся ні перед чим. Для "комсомольського суду" не існувало закритих тем. Будь-який бік життя студента, а особливо неформальний, що піддавався порушенню правил та норм, заслуговував осуду й покарання.

Навіть у неформальній площині проведення вільного часу мали місце моменти формальної дозвіллевості, такі як: колективізм, інтернаціональні взаємини (у вишах того часу запросто можна було зустріти казаха, узбека, монгола чи навіть кубинця). Прикладом є, так звані, ленінські кімнати, що існували в кожному гуртожитку і де зазвичай відбувався перегляд телевізійних передач. Та не завжди подібний відпочинок закінчувався добре. Про курйозний випадок в ленінській кімнаті, пов'язаний з інтернаціональними контактами, згадує студент тих часів О. Забарний: "... бійка була не принциповою. Просто футболісти київського "Динамо" розбили вщент ташкентський "Пахтакор" із рахунком 4:0 на їхньому полі. Хлопці-узбеки, які навчалися на російському відділенні, у телевізійці гуртожитку сиділи знервовані й похмурі, ми – тріумфували. І треба ж було мені глузливо запитати: "Хамза, а ти знаєш, чому ваші програли?" Він похмуро промовчав, а я відповів: "Бо очі розкосі, поле погано бачать!" ... І тоді почалося". Порушення "ідилії" між братніми народами каралося суворо. О. Забарного виселили з гуртожитку, а інших учасників змусили лагодити зламані в ленкімнаті речі.

Кіно серед студентів було чи не найпопулярнішим видом неформального відпочинку. Тим паче, серед студентів ніжинських. У місті працювало два кінотеатри – "Жовтень" по вул. Гоголя та Кінотеатр Ленінського Комсомолу (приміщення драмтеатру ім. М. Коцюбинського). Квитки були доступні – 25 коп коштував денний сеанс та 50 коп – вечірній. Для студентів радянської епохи похід у кіно був перспективним. Тому що стосунки з протилежною статтю починалися саме з кіносеансу.

Були в НДПІ і свої особливі форми неофіційного дозвілля. Одна з таких – зустрічі Нового року разом з викладачами в аудиторіях старого корпусу. Студенти накривали стіл, купували алкогольні напої. Відбувалося неформальне спілкування з викладачами, лунали радісні куплети, які охоче підхоплювали наставники. Щоправда, подібні святкування відбувалися в інституті до кінця 60-х років. Згодом їх заборонили, адже з часом на такого роду неформальні інститутські заходи почали проникати молоді люди з міста. Тим самим віднаходимо підтвердження неформальним контактам між викладачами та студентами, що вважалися неетичними.

Ті студенти, хто мав друзів чи родичів у столицях – Києві та Москві, – залюбки їздили "відпочивати" туди. Столичні кінотеатри та театри, танцювальні майданчики та дискотеки були не рівнею провінційним і манили молодих та зелених ніжинських студентів. Зокрема, дехто з НДПІ примудрявся за вихідні "злітати" на підпільний рок-концерт в Підмосков'я.

Міжстатеві стосунки – найпікантніший бік неформального відпочинку студентства. Але до цього питання тодішні студенти ставилися обачно і з певною пересторогою. Студентам 60–80-х років нізвідки було почерпнути необхідних знань. Бракувало досвіду і в деяких випадках сміливості. Багато хто відкривав для себе таїнство кохання після весілля. Можливо, саме через це радянські студенти одружувалися доволі рано. 1982 року в НДПІ нараховувалося 224 так звані сімейних студентів.

Студентські (комсомольські) весілля серед студентів НДПІ були поширеним явищем. Багато студентів знаходило собі пару саме під час офіційних або неофіційних дозвіллевих заходів в інституті. Знайомилися на різноманітних "вогниках", танцях, гуртках, у гуртожитках. Зазвичай, і самі весілля святкували в інституті – у читальних залах, ленінських кімнатах і т. д.

Цікаво, що протест під час неформального дозвілля виявлявся не так яскраво, як, наприклад, під час формального, можливо, через те, що ідеологічний тиск був помітнішим саме в рамках дозвілля державного. Вияв незгоди не був груповим чи масовим. Неофіційне дозвілля – площина радше індивідуального протесту, нечітко вираженого в предметній сфері. Саме формальне дозвілля породжувало у студентів потяг до неформального. Студент НДПІ 70-х років А. Шкуліпа наголошував на тому, що бажання зібратися з хлопцями і поговорити щиро, по-молодечому правдиво найчастіше виникало після інститутських заходів. Одним із таких була відкрита лекція щодо засудження антирадянської творчості О. Солженіцина, що проводилася в актовому залі.

Неформальне дозвілля було природним бажанням молодих людей самостійно розпоряджатися власним вільним часом. Влада не могла прямо впливати на форми неофіційного відпочинку, на їх зміст. Але пильне око комсомолу слідкувало за студентською діяльністю і поза інститутськими стінами. Увага стосовно виховної роботи та правильного використання вільного часу приділялася навіть студентам, які проживали на приватних квартирах.

Отже, держава в особі численних партійних органів та адміністрації вишу, намагаючись оточити контролем непосидюче студентство, постійно примножувала офіційний дозвіллевий апарат, пильно слідкувала за його виконанням та реалізацією на практиці. Та незважаючи на широкий спектр форм

пропонованого партією дозвілля, певну корисність з практичних позицій, усе ж воно мало ідеологічну основу й відповідну мету. Студенти брали участь у ньому під впливом пропаганди, для більшості такий відпочинок поставав немов зобов'язанням, хоча не слід відкидати і його позитивний вплив. Адже відвідуючи ті самі гуртки, студент мав змогу якісно й безкоштовно розвиватися й навчатися чогось новому. В той же час неформальне дозвілля розглядалося студентами як "справжнє", "натуральне", без зайвих термінів та регламентів, про це промовисто свідчать його формотворення, що за своєю суттю вже є молодіжним протестом проти контролю та ідеологічного засилля.

Література

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжин (далі – ВДАЧОН), ф. Р6121, оп. 3 спр. 3560. Річний звіт про навчально-виховну роботу інституту за 1977–78 навчальний рік на 148 аркушах, 32, 2.
2. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 3571. Отчет о научно-исследовательской работе студентов Нежинского госпединститута за 1978 год на 40 листах, 27–28, 3.
3. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 3568. Документи по організації спортивно-оздоровчої та оздоровчо-трудової роботи студентських таборів (доповіді, інформації, довідки), арк. 4. 4 дозвілля.
4. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 1953. Інформація по прийому студентів, зв'язок зі школами, про стан забезпечення студентів гуртожитком, участь студентів у збиранні врожаю в колгоспах та інші, 343 арк. (6) 8, 5.
5. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 3867. Итоги выполнения плана и результаты деятельности Нежинского ордена Трудового Красного Знамени государственного пединститута им. Н. Гоголя в 1981 году, 206 арк. (37) 34, 35, 6.
6. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 2329. Звіт про роботу НДПІ ім. М. Гоголя за 1967–1968 навчальний рік (денне відділення) 113 арк. (15) (19).
7. ВДАЧОН, ф. 6121, оп. 3, спр. 2187. Справа різних планів та заходів по інституту 1966–1967 навчальний рік.
8. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 3567. Інформації про ідейно-виховну роботу та заходи по покращенню побутових умов студентів на 1977–78 навчальний рік (23), 9 дозвілля.
9. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 3964. Протоколи засідань студентського профкому (38), 37.
10. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 1931. Сметы на капитальный ремонт административного здания института, химкорпуса, студенческих общежитий.
11. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 4, спр. 372. Статистичні звіти про контингент і успішність студентів, 5 арк.
12. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 2319. Справа побуту та медобслуговування 1967/1968 н. р., 53 арк.
13. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 2328. Звіт про аналіз знань, виявлених вступниками середніх шкіл на вступних екзаменах до НДПІ у 1968 році, 48 арк.
14. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 2318. Про виховну і культурно-масову роботу в гуртожитках, 47 арк.
15. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 2067. Наукова робота студентки Таратин В. "Вихвостівська трагедія", 14 арк.
16. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 3249. Звіт про навчально-виховну роботу Ніжинського пединституту в 1974–1975 навчальному році, 171 арк.
17. ВДАЧОН, ф. 128, оп. 3, спр. 4195. Итоги выполнения плана и результаты деятельности Нежинского пединститута в 1984 году.
18. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 4049. Річний звіт роботи інституту за 1982–1983 навчальний рік.
19. Воспоминания советского студента 70-х [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://samlib.ru/k/konew_s_n/studentmemo.shtml. – Назва з екрана.
20. Горбач В. Знак відмінної освіти / В. Горбач // Під прапором Леніна. – 1969. – 26 серпня.
21. Грудіна Д. Як це було... Сімейна хроніка в контексті історії / Д. Грудіна; упоряд. Н. П. Онищенко. – Ніжин: ТОВ "Гідромакс", 2010. – 64 с.
22. ДАЧО, ф. П529, оп. 1, спр. 166. Протоколи № 10–11, 1–3 засіданий комсомола пединститута.
23. ДАЧО, ф. П529, оп. 1, спр. 117. Протоколи № 9–13 засіданий бюро комітета комсомола, 125 арк.
24. ДАЧО, ф. П529, оп. 1, спр. 296. Протоколи № 15–22, 1–3 засіданий комітета ЛКСМ України, 188 арк.
25. ДАЧО, ф. П529, оп. 1, спр. 249. Протоколи собрания комсомольського актива, 46 арк.
26. ДАЧО, ф. П529, оп. 1, спр. 41. Протоколи засіданий комітета комсомола, 35 арк.

27. ДАЧО, ф. П529, оп. 1, спр. 74. Квартальные и годовые статистические отчеты, 15 арк. 1600 комсомольцев
28. Забарний О. Незабіякуваті походеньки славного спудея Івана Забіяки (нотатки з юності) / О. Забарний // Наукові читання Інституту журналістики. Такі творять ауру нації / упоряд. І. М. Забіяка ; за ред. В. В. Різуна. – К. : Альфа Реклама, 2014. – Вип. 19. – 448 с.
29. Заспів. Антологія літературної студії Ніжинського державного педагогічного університету імені М. Гоголя / упоряд.: О. Забарний, О. Гадзінський. – Ніжин : Редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2000 – 269 с.
30. І дорогий, і незабутній... Спогади випускників університету / за заг. ред. Т. Д. Пінчук. – Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2005. – 236 с.
31. Інтерв'ю з С. Тезіковою. Навчалася у 1977–1981 рр. на факультеті іноземних мов Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. Гоголя. Записано 3 квітня 2015 р.
32. Інтерв'ю з Г. Назаренком. Навчався у 1969–1974 рр. на природничому факультеті Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. Гоголя. Записано 8 квітня 2015 р.
33. Інтерв'ю з А. Шкуліпою. Навчався у 1972–1977 рр. на філологічному факультеті Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. Гоголя. Записано 17 листопада 2014 р.
34. Інтерв'ю з Ю. Якубіною. Навчалася у 1977–1981 рр. на філологічному факультеті Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. Гоголя. Записано 24 лютого 2016 р.
35. Інтерв'ю з Л. Драчук. Навчалася у 1974–1978 рр. на філологічному факультеті Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. Гоголя. Записано 2 березня 2016 р.
36. Іранич К. Гуртожиток: це серйозно / К. Іранич // Під прапором Леніна. – 1969. – 19 серпня.
37. Конституція (Основной закон) Союза советских социалистических республик. – М. : Известия советов народных депутатов СССР, 1985. – 744 с.
38. Ломоносов М. Розважалися, як могли, або "Застійне" дозвілля ніжинських студентів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mynizhyn.com/news/misto-i-region/4239-rozvazhalisja-jak-mogli-abo-zastiine-dozvillja-nizhinskih-studentiv.html>. – Назва з екрана.
39. Марченко Т. В. Миттєвості минулого... Спогади випускниці 1973 / Т. В. Марченко // Література і культура Полісся. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2006. – Вип. 32. – С. 230–240.
40. Пінчук Т. Д. Мої незабудки. Маленька повість про себе / Т. Д. Пінчук. – Ніжин : Вид-во НДПУ імені М. Гоголя, 2004. – 59 с.
41. Романчук Л. А ми вміємо відпочивати? / Л. Романчук // Під прапором Леніна. – 1976. – 12 листопада.
42. Статут Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. – К. : Вид-во ЦК ЛКСМУ "Молодь", 1982. – 32 с.
43. "Эта простодушная Наташка" // Комсомольская правда. – 1967. – № 205, 1 сентября.

Надія Онищенко

ПРОБЛЕМА ЄДНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ СИЛ ЗА КОРДОНОМ У СТАТТЯХ С. БАНДЕРИ

Стаття Степана Бандери "**До проблеми політичної консолідації**" за підписом С. А. Сірий була надрукована в місячному журналі "Визвольна Політика" (Лондон, рік видання I, чч. 4–5, червень-липень 1946 р.).

Через рік після Другої світової війни, коли увага української еміграції була звернена на зовнішньо-політичні події і справи, на подальшу долю "ді-пістів" у таборах утікачів, автор закликає до політичного об'єднання всіх українських творчих сил на чужині, додаючи в них поважний фактор допомоги для батьківщини. Ця проблема займала його з 1945 року, і він повертався до неї у статтях і листах. Уривки зі статті "До проблеми політичної консолідації" були поміщені у "Повідомленні Проводу" ч. 2 за серпень 1946 р.

Степан Бандера постійно ставив незмінну передумову, щоб "політичні угруповання керувалися одним основним політичним імперативом змагання за дійснення головної мети: Самостійної Соборної Української держави і для тієї мети підпорядкували всі свої вужчі, партійні інтереси" і щоб вони йшли до цієї мети одним шляхом – шляхом національно-визвольної революції.

"Механічне об'єднання без справжнього узгодження найважливіших справ нашої визвольної політики, без однієї спільної політичної платформи, яка визначала б один шлях до однієї спільної мети, – пише автор, – не тільки що не скріплювало б цілості української політичної енергії на шляху визволення, але й гальмувало акцію складових частин нашої політичної дійсності та неутралізувало досягнення їхньої позитивної роботи".

Провідник визнає дві об'єктивні передумови для процесу консолідації українських політичних угруповань на чужині: по-перше, чи українські політичні чинники мають одну спільну мету, і по-друге, чи за сучасної загальної політичної ситуації до тієї мети можна йти кількома шляхами чи тільки одним шляхом.

До українських національних політичних чинників і угруповань Степан Бандера зараховує тільки ті, які стоять на платформі державної самостійності і соборності України, тобто визнають за головну й найповажнішу мету української політики та всіх змагань українського народу – звільнення України від московсько-більшовицького поневолення й відновлення суверенної Української держави.

Це і є головна передумова для того, щоб якимсь угруповання брати до уваги при політичній консолідації. Бандера вказує на те, що треба зважати на кожний такий політичний чинник, який у живій політичній практиці не зійшов на протилежні позиції, а який має надійні елементи, що при включенні їх у широкий уклад політичних сил з правильним політичним шляхом вони нададуть йому здорового національного творчого змісту.

Першою і головною передумовою участі в політичній консолідації є те, щоб політичні угруповання керувалися одним основним політичним імперативом змагання за здійснення головної мети: Самостійної Української Держави, і з тією метою підпорядковували всі свої вужчі, партійні інтереси.

Друга передумова до повної політичної консолідації – це визнання тільки одного шляху, щоб досягти тієї спільної мети.

Основне правило, випробуване й утверджене історичним досвідом народів, наказує, що навіть тоді, коли перед політикою нації як цілості відкривається більше шляхів, вона не повинна розділятися, а в найважливіших справах мусить зберегти свою однастайність.

Таким послідовним був Степан Бандера. Далі він пише: "Але в надзвичайних ситуаціях, коли йдеться про основні, радикальні життєві питання народу, в яких вирішується його доля, а шанси, як і ризики, розходяться по двох або кількох дорогах, – політичний інстинкт народу спрямовує живу національну політику одночасно на різні, часто протилежні шляхи, щоб забезпечитись перед найбільшим ризиком, себто ставленням долі народу на одну карту. У таких історичних моментах, коли у змаганні вирішується доля нації, треба виходити від головного питання, яка є можлива й найдоцільніша актуальна політика та який внутрішньо-політичний уклад найкраще відповідає вимогам моменту. Тому-то політична консолідація не може бути самоціллю, а засобом, політичним інструментом".

"Чи перед українською самостійницькою політикою в теперішній ситуації стоїть більше, ніж один відкритий шлях? – запитує автор статті і відповідає: – Лише один-єдиний! Це шлях безкомпромісної революційної боротьби проти большевицько-московського імперіялізму. Це стосується не тільки Краю. Годі відділити політичні дії за кордоном від політичної дійсності в Україні. Бо всяка еміграційна політична концепція без підпори і відповідника на рідних землях – це галузка, відірвана від пня".

Аналізуючи політичну ситуацію в Україні, Бандера пише, що тут точиться безупинна й безоглядна боротьба поміж двома непримиренними світами. "Проти московсько-большевицького імперіялізму й тоталітаризму, проти большевицького поневолення, насильства та цілої системи большевицького режиму стоїть однастайний фронт українського революційного самостійницького визвольного руху. В твердих відбольшевицьких умовах немає місця для половинчастих позицій, для слабих, готових на все політичних утворів. Безоглядна боротьба або капітуляція. В таких умовах усі політичні групи, які шукають можливості компромісу, себто можливостей існувати й діяти на середньому полі поміж фронтами боротьби, відійшли з поля активних дій у небуття".

"В Україні залишилася і втрималася одна-єдина визвольна концепція, – стверджує Бандера, – концепція українського революційного націоналістичного руху, одна політична дія – революційна боротьба, єдина дійова політична сила – революційна ОУН і одна мілітарна сила – революційна УПА".

УПА зродилася з ініціативи ОУН як загальнонаціональна визвольна армія, в якій борються всі, хто хоче боротися за визволення України з-під більшовицької Москви та за самостійну соборну Українську державу. Сформувалася ціла підпільна система самостійного державного життя, яка існує та діє незалежно і проти окупаційної, спершу гітлерівської, а потім більшовицької державної системи. Як завершення процесу творення українського підпільного державного життя і революційної державної формації створилася Українська Головна Визвольна Рада – революційний, найвищий державний орган України.

В Україні стоять проти однієї дві державні формації. Перша – так звана УССР – це експозитура московсько-більшовицького імперіалізму та його інструмент для поневолення і визиску України, що тримається лише з допомогою безоглядного терору.

УГВР як революційний найвищий орган України хоч і не виконує всіх функцій нормального державного уряду, зате виконує найважливішу й найсуттєвішу роль найвищого державного органу нації, що бореться за своє існування, а саме: очолює цю боротьбу. Дежавницька дія УГВР не має формальних і наявних атрибутів, але вона має визнання і послух в українського народу.

Хоч, крім ОУН, в Україні не існує і не веде активної діяльності жодна політична самостійницька організація, проте УГВР у своїй концепції, побудові та своїм особовим складом не є однопартійним органом, а як державна формація і як державний орган, є заснована на принципі понадпартійному. В УГВР репрезентовані різні політичні напрямки, бо до неї входили діячі з різних політичних середовищ.

"Якщо б уже тепер в Україні вели або розпочинали свою діяльність й інші політичні організації й угруповання, які справді стояли б на позиціях визвольної боротьби і державної самостійності України, – пише Бандера, – то вони вже зараз знайшли б своє місце в рамках УГВР".

Бандера заявляє, що створення підпільної державної формації та діяльність революційного державного уряду в Україні в підбольшевицьких умовах – це таке високе морально-політичне і революційно-організаційне досягнення, якого не знаходимо в історії інших народів у сучасній, багатій на події добі.

"Політичні сили еміграції мусять скоординовано вести таку зовнішню політичну діяльність, – продовжує він, – щоб якнайбільше допомогти і підтримувати визвольну боротьбу в Україні, добитися якнайкращого зовнішньо-політичного ефекту крайової боротьби та заманіфестувати й утвердити перед цілим світом факт, що всі національно-самостійницькі сили України, як у краю так і на еміграції, становлять одноцілий фронт та одноцілу політичну формацію в боротьбі проти московського більшовизму за державну самостійність України. Консолідація мусить принести внутрішнє скріплення українського визвольного фронту, зміцнення його зовнішніх позицій і збільшення зовнішньо-політичного успіху революційної визвольної боротьби.

Українська самостійна державна формація, очолювана УГВР-адою, що охоплює й об'єднує всі самостійницькі елементи в краю, дає найкращу платформу й організаційні форми для такого самого об'єднання та охоплення цілої еміграції, усіх її самостійницьких елементів. Завдяки тому, що вона не є партійним чи міжпартійним органом, а формацією державною, в ній можуть знайти своє місце всі елементи й чинники, які становлять цілість української національної еміграції".

Степан Бандера активно й послідовно виступає за консолідацію на платформі УГВР, а не на платформі УНР. На його переконання, УНР як політичний чинник може виступати тільки в ролі фактора еміграційного. Підпільна державна формація та революційний найвищий державний орган України УГВР, що існує й діє в Україні як політичний факт і фактор, має величезну перевагу над еміграційними чи традиційними урядами як для самої революційної боротьби, так і для міжнародного становища української справи.

"Спостерігаючи позиції (з одного боку крайових, а з другого, еміграційних політичних чинників інших народів, ставлення їх до одних і других західних великодержав) та цілу еволюцію тих відносин за останні роки, – пише Бандера, – тим легше стає зрозумілим, яке велике політичне значення має існування і діяння в Україні підпільної державної формації і такого ж революційного уряду. Протиставлення його большевицькій експозитурі має на міжнародній арені значно сильніші атути і переконливішу силу, ніж виставлення еміграційного уряду".

Заторкуючи концепцію про уряд УНР, Степан Бандера стверджує, що той політичний чинник в останні роки наочно виявив перед цілим українським народом і перед чужим світом неспроможність до власної державницько-визвольної політичної дії, що висування його на чоло українських державницьких змагань принесло б, уже з тієї однієї причини, завелику шкоду для визвольної справи.

На час написання статті Україна в міжнародному світі була непримиренною силою, яка боролася проти всякого наїзника, проти всякого поневолення. Вона діяла за своїм власним законом, мала своє невідхильне прямування до соборної суверенної Української держави. За таких умов, на думку Бандери, саме УГВР найкраще консолідує в одну цілість усі еміграційні самостійницькі сили й чинники. "Бо вона, виростаючи в Україні, органічно з живої дійсності, під час боротьби формувалася для потреб цієї боротьби, – пише автор, – і під безпосереднім впливом усіх тих сил і натисків, серед яких вона мусить існувати, діяти й зростати. Тож у цій формації всі складники є на своєму природному місці, відповідно до свого питомого тягару і власного потенціалу та функції в цілості".

І далі Степан Бандера застерігає, що не можна трактувати державні традиції по-музейницьки. Кожний, хто хоче стояти на сторожі їхнього збереження, має не так права, як обов'язок передусім

докласти всіх можливих старань, "щоб наістотніший зміст державності не зійшов до ролі тільки історичного порядку, щоб він не належав до минулого, а щоб до нього належала сучасність і майбутність, щоб він був живою реальністю".

Мовилося про сам зміст, а не про персонал, чи про менш важливі справи формального порядку. І тому, повертаючись до УНР, Степан Бандера вважає, що цей політичний чинник на самому початку мав зі свого минулого чи не найбільше можливостей, а тим самим і зобов'язань, продовжувати державницькі традиції в подальших визвольних змаганнях та в послідовній самостійницькій політиці. Але розвиток визвольних змагань в останні два десятиліття, зокрема від початку Другої світової війни, не дає чинникам УНР такого політичного свідчення, яке б виправдало їхні претензії до виключно найвищого становища в українському політичному житті. Концепція УНР не має обґрунтування в позиціях та ролі цієї групи в сучасній українській політичній дійсності, зокрема в сучасних визвольних змаганнях, бо ця концепція, як стверджує Бандера, не відповідає стану і потребам теперішньої визвольної боротьби в Україні та цілої визвольної політики.

В українському внутрішньополітичному житті багато зайвих конфліктів і контрверсій походить з того, що політичні чинники у своїх взаємовідносинах дуже часто ставлять справи так, що виходить просто протиставлення поміж ним там, де його властиво немає. "Причина в тому, – пише Бандера, – що існує у нас, зокрема на еміграції, багато політичних угруповань, але процес політичної диференціації і кристалізації окремих політичних напрямків – незрілий. Окремі політичні табори не мають достатньо розвинутого й оформленого свого власного, їм притаманного політичного змісту, світогляду, програми, тактики чи устійненого напрямку політичної праці. Через те вони не мають власної політичної лінії, а для того, щоб утримати свою партійно-організаційну окремішність, вони за зміст свого групового існування беруть або опозиційне або конкуренційне становище супроти активних сил в українській політиці".

Першою й основною передумовою для повної внутрішньоукраїнської консолідації Степан Бандера називає принцип визвольної боротьби і творчої праці для справи визволення та державної самостійності, щоб за цим критерієм оцінювати всі елементи і всі проблеми внутрішнього українського життя. Тоді в ім'я спільної ідеї та великої національної потреби в оцінці всіх явищ і всіх чинників переважатимуть з'єднувальні, спільні моменти.

"Як боротьба і політична акція є шляхом і засобом до державного визволення, так і консолідація має бути засобом до збільшення сил і зміцнення позицій у визвольній боротьбі та в самостійницькій політиці", – стверджує Бандера. На його переконання, визвольна боротьба і її самостійницька політика підуть своїм твердим і нестримним походом до перемоги. Вестимуть її усі активні, самостійницькі сили, згуртовані в одній самостійній, революційній, державній формації, що її очолює УГВР. Усі національні здорові елементи та всі позитивні, тверезі політичні чинники знайдуть своє належне місце та свою творчу роль в одноцілому визвольному фронті. Ціла здорова українська еміграція з'єднується з визвольною боротьбою в Україні в однакостійній самостійницькій політичній дії, в єдиній самостійній державній формації під кермом найвищого державного органу України – Української Головної Визвольної Ради.

Стаття **"До засад нашої визвольної політики"**, підписана псевдом С. А. Сірий, вперше була надрукована в журналі "Визвольна політика", Мюнхен, рік вид. 1, чч. 9–10, листопад-грудень 1946 р.; частина в тижневику "Шлях Перемоги", Мюнхен, рік вид., чч. 1–2 (358–359) з 7.1. 1961 р. Автор з'ясовує суть, зміст і процес національно-визвольної революції, природу більшовицького режиму й системи, три фази революції, її визвольну концепцію і стратегію.

"Українська національна революція – це боротьба за саме життя і волю народу та людини, а також боротьба за зміст, підстави й форми життя, за його розвиток і за поступ, – пише автор, – це боротьба проти московсько-більшевицького імперіялізму, який прямує до панування над усім світом і з тією метою поневолює, визискує і нівечить народи та людину; це боротьба проти большевицько-комуністичної системи, яка в ім'я спекулятивної доктрини та на послугах імперіялізму однієї партії переводить на організмі двістімільйонованих мас поневолених народів найважливіший в історії експеримент, всупереч природі, волі та добру цілих народів і людини; це боротьба проти режиму й тиранії большевицько-комуністичної партії, що із жадоби необмеженої самовільної влади і своїх користей обернула в невольників та найбільших жebraків маси поневолених народів; це боротьба за оборону самого існування й розвитку всіх народів, поневолених большевизмом, і за оборону людського вільного і гідного життя народніх мас та кожної людини".

Основний зміст ідеї українського націоналізму коріниться в українській духовості, утвердженій упродовж цілого історичного розвитку, в духовості, яка гармонізує з найкращими досягненнями розвитку вселюдської духової та суспільно-політичної культури та поступу. І цим він діаметрально протилежний до духу й суті московського більшовизму, в якому є зібрані, повторені й доведені до рафінованої системи

вияви найчорнішої реакції й падіння з цілої історії людства, з негативним застосуванням присвоєних більшовизмом чужих здобутків матеріального й технічного поступу.

"Наша ідея позитивної, творчої ролі держави, яка має обороняти, організувати і сприяти вільному життю і розвиткові культурного поступу та господарського добробуту народу й людини, – пише С. А. Сірий, – є протиставна большевицькій системі гноблення, визиску і нівечення людини та народніх мас державою, одним великим концентраційним табором.

Хоча українська революція є в постійному наступові, але неможливо повністю заламати ідейно, розкласти морально большевицький режим тому, що він не має ані ідеї, ані моралі взагалі. Замість ідеї він має одну мету – володіти й панувати над підбитими народами та підбивати інші; панувати найбільш абсолютично – засобами тотальної диктатури й терору. Замість моралі в большевиків є одна засада: все, що служить їхнім цілям, що стає їм у пригоді – треба приймати, а все, що стає на перешкоді треба нищити. Поняття добра і зла, злочину і права, честі і ганьби дозволених і недозволених засобів та метод большевизм не визнає за свої обов'язкові норми, але облудно послуговується ними у відношенні до підбитих та інших народів, як засобами большевицької діалектики й тактики".

"Як неможливим є самим ідейним натиском зламати большевицький режим, так і большевицької системи не можна знищити частковим її поборюванням і розпрравою з нею в поодиноких ділянках, етапами", – вважає автор. Він стверджує, що цим її можна підірвати, послабити, але не зліквідувати, ані примусити до еволюційної переміни. Бо більшовизм базується не на вартості і стійкості своїх засад, доктрини і метод організувати життя, а на насильстві і терорі, що його він плекає і постійно зміцнює та яким він завжди послуговується, як своїм аргументом. "Знищити большевизм можна не еволюційним шляхом, тільки тотальною революційною розпрравою, в якій організована революційна сила, з активною участю найширших народніх мас, у могутньому зриві розпорошить і з корінням вирве головні елементи большевизму – режим, партію, систему і доктрину, всі їхні відгалуження і прояви".

Автор статті поділяє українську революцію на три фази. У першій відбувається процес затяжної, прогресуючої підпільної боротьби. В ній іде змагання передусім за душу народніх мас, мобілізація й активізація їх на боці революції проти більшовизму; підриваються позиції большевицької системи й сили большевицького режиму, зростає організована сила революції.

У другій фазі, як продовження першої, завершується затяжна визвольна боротьба; всі сили зосереджуються у відкритій боротьбі з большевицьким режимом і його силою, в остаточному загальному зриві народів.

Третя фаза – будівництво на місці знищеного СРСР незалежних національних держав, забезпечення їхньої незалежності назовні, здійснення ідей і програм визвольної революції в державному і суспільному ладі, у змісті й побудові цілого життя.

"Ми живемо в першій фазі, напередодні другої, – стверджує автор. – Всі сили і вся революційна дія спрямовані на шлях визвольної революційної боротьби, згідно з нашою визвольною концепцією. Московський імперіялізм у большевицькій формі повинен бути знищений в усіх підбитих ним країнах, на місці СРСР мають постати незалежні національні держави, а російська держава має бути обмежена етнографічно-російськими землями".

Автор переконаний, що при спільному фронті всіх поневолених народів більшовики не зможуть локалізувати й розпорошувати сил революційної боротьби. Не буде більш місця для їхньої тактики перемагати за чергою окремі народи, для тактики поборювання одного народу з допомогою байдужих до його справ синів інших народів та для розпорошування революційних сил через переселювання і створення національної мішанини, передусім в армії й у великих робітничих осередках. Один із найсильніших двигунів перемоги визвольної революції народу – це співдія і співпраця як між союзними визвольними рухами, так і між одиницями, революціонерами всіх національностей в антибільшовицькому фронті.

С. А. Сірий аналізує визвольну концепцію і стратегію революції. "Наша визвольна концепція – це революційна боротьба України й інших поневолених московсько-большевицьким імперіялізмом народів у спільному антибольшевицькому фронті, – пише він. – Революційна стратегія базується на тому, що поміж большевизмом, режимом і системою, большевицькою державою-тюрмою з одного боку, а поневоленими народами, їхніми масами і людиною, з другого, існують глибокі й гострі суперечності, які проходять через ціле життя. Стратегія революції діє в середовищі тих непримиренних суперечностей і конфліктів, вона спрямована на мобілізування, організування революційної енергії мас, щоб так її зосередити і покерувати її дією, аби через безупинне і систематичне нищення позицій та сили ворога довести до остаточного його розторощення. Сторонні сили та міжнародна політична кон'юнктура можуть мати значення допоміжних, але не вирішальних сприятливих чинників. Відкидаємо еволюціоністичні концепції, які розраховують на те, що під зовнішнім натиском чи під натиском внутрішніх сил СРСР так буде еволюціонізувати, що з того прийде визволення. Під примусом ззовні чи з середини большевицький

режим може йти тільки на тактичні маневри, тимчасові поступки, граючи на зволікання. Осередньою силою у визвольній революції народів є Україна".

Стаття С. А. Сірого **"Пляновість революційної боротьби в краю"** ("Визвольна політика", Мюнхен, рік вид. III, ч. 1 (18), 1948 р.) розглядає стратегію і тактику українських борців у підпіллі та широко з'ясовує такі моменти: стан українського народу на "підсоветських теренах" і на "Закерзонні", завдання української національно-визвольної революції, протизаходи ворога в боротьбі проти ОУН-УПА, рейди відділів УПА й неуспіх договору між ССРСР, Польщею й Чехо-Словакчиною, складеного для знищення Української Повстанської Армії.

Після Другої світової війни визвольна революційна боротьба в Україні увійшла в нову фазу. На думку автора статті, єдиним шляхом до визволення є національно-визвольна протибільшовицька революція цілого українського народу, у спільному фронті з іншими народами, поневоленими більшовизмом. Для революційних сил в Україні ОУН, УПА-УГВР є осередком, мотором революції, ініціувальним і спрямувальним чинником у революційному процесі, але не єдиним його носієм і виявом. Поміж боротьбою самих організованих сил та ступенем поширення революційних настроїв серед мас і їх бойовитості мусить бути на довшу мету, таке відношення, щоб організаційні сили провадили, а організаційні маси щоб ішли за ними і з ними.

"Стратегія революційної боротьби в теперішній фазі є оборонною і офензивною, – стверджує С. А. Сірий, – сполучаючи в собі обидва моменти рівночасно". Що він має на увазі? Революційна боротьба паралізує намагання ворога зламати, здушити революцію, її сили, дію і спроможності, разом з цим, скріплює, поширює і поглиблює революційний процес, активізує народні маси, охоплюючи протибільшовицькими, революційними настроями та акціями щораз ще більше елементів через атакування все нових позицій ворога. Стратегія революційної боротьби зважає на загальну світову ситуацію, внутрішні відносини в ССРСР та розвій тенденції цих обох факторів".

Вся внутрішня політика більшовиків, особливо господарська, щораз виразніше виставляється під одним кутом – підготовки до війни. Це надає внутрішній ситуації в ССРСР, яка і без того мала постійно військовий характер, соціальну гостроту. Все життя широких мас підбільшовицьких народів стоїть під постійно зростаючим натиском режиму, який намагається витиснути з них останні засоби, всі сили у невіддільній праці, – все для збільшення воєнного потенціалу. Це спричиняє злидні, визиск, нечувану експлуатацію народних мас до крайніх неможливих меж. На цьому тлі ще більше зростає терор режиму, а з іншого боку – ненависть до нього всіх підбільшовицьких народів.

Втратила всякий вплив брехня більшовицької пропаганди про те, що порівняно з ССРСР, в усьому світі панує страшна нужда широких мас, низький життєвий, господарський і культурний рівень західних країн. Під час війни "советські" вояки, виховані "під сонцем сталінської конституції", мали нагоду переконатися в більшовицькій брехні. Народні маси сподівалися на збільшення свободи й поліпшення добробуту після війни. Натомість ССРСР все тоне в невимовних злиднях. Викликає обурення соціальна нерівність панівної більшовицької аристократії – партійної, військової і бюрократичної, яка, порівняно з потребами працюючих народних мас, живе в достатках.

Після останньої війни зросла ворожнеча України й інших неросійських народів до більшовизму на національно-політичному ґрунті. Більшовицький режим щораз більш відкрито йде по лінії фаворизування російського шовінізму, підносить "вищість" російського народу, російської культури над іншими народами. Щораз виразніше проводиться курс брутального обмосковлювання інших народів, усього їхнього життя. "Після досвідів в останній війні, підготовляючись до нової, більшовизм щораз сильніше й відвертіше підсилює російський імперіялізм, відкликається до нього і з'єднує його собі, – стверджує С. А. Сірий. І далі аналізує: – Під кінець війни та в першому повоєнному році революційно-повстанчі дії УПА набрали дуже широких розмірів. Тому ідеї визвольної революції поширилися серед різних підбільшовицьких народів, зокрема серед вояцтва Советської армії, яка мала справу з УПА. Вони безпосередньо зустрілися з революційною дією, з її ідеями і кличами, наочно побачили, що УПА і ОУН існують і борються з успіхом, без чужої допомоги, переконалися, що й проти більшовицької системи є можливою революційна боротьба. Частина червоноармійців не хотіла поборювати УПА, так як це робили спеціальні війська НКВД.

Питання протибільшовицької революції – це передусім питання підсоветської людини, такого її внутрішнього переродження, щоб на місці зневіри прийшла віра в можливість повалення більшовизму. Не йдеться так про поширення ненависті до більшовизму, вона є скрізь, її найкраще плекає сам режим і комуністична система. Але терор режиму рівночасно впоює страх, безпросвітність, зневіру, почуття осамітнення кожної одиниці, пасивність і підкореність. Це треба все переламати, це мусить зробити організована революційна сила".

Зважаючи на такі обставини, провід визвольної боротьби в Краю прийняв план, розрахований на довгий час. У переломному етапі, наприкінці війни, великі партизанські дії і пов'язані з ними політично-

революційні акції заклали основи для масової революції народів у спільному протибільшовицькому фронті. В черговому етапі головний наказ того плану, основне завдання у його здійсненні – це: втриматися, і продовжувати революційну дію, застосувати такі методи і таку тактику, щоб запевнити безперервність боротьби.

УПА й ОУН ведуть свою діяльність у найтіснішій співпраці. Відповідно до загальної ситуації, в теперішньому етапі більше посилюється фронт суспільно-політичної революційної дії, а також партизансько-бойова боротьба ведеться так, щоб, окрім спеціальних завдань, кожна акція мала якнайбільший політично-пропагандистський успіх. Боротьба йде під прапорами УГВР, яка репрезентує самостійно-державницькі змагання України та заступає її перед зовнішнім світом як протиставлення до московської експозитури – "уряду УССР".

"Сила революційного підпілля та одностайна революційна постава всього населення, – читаємо у статті, – не дозволяли большевикам застосовувати масове винищення і виселювання цілих теренів, опанованих революційною дією і такими ж настроями. Большевики мусіли рахуватися з тим, щоб це викликало б загальний повстанчий зрив даних теренів, що було б надто небезпечне для позиції режиму в середині і перед зовнішнім світом. Таким чином сила революційного підпілля та готовність населення до боротьби на життя і смерть становлять найпевнішу оборону перед загрозою масового виселювання, яке большевики хотіли застосувати як у Криму і на Кавказі. Народ добре розуміє, що існування й дія УПА й ОУН – це найпевніша безпека, а їх відсутність збільшує загрозу. На питання, чи визвольна боротьба втримається в мислимо найтяжчих умовах підсоветської дійсності – край дав уже ясну і безсумнівну відповідь – так!"

В міру зростання ворожого терору та намагань виселювання, що все більше охоплює терени західних окраїн, щораз сильніше розгоряється самооборонна повстанча боротьба. 1947 року вона досягла найвищого напруження, розгорнувшись у тотальну революційну боротьбу, охопивши все населення. Повстанча боротьба в обороні тієї гілки українського народу розгорілась у відверту війну, в якій ССРСР та його сателіти Польща й ЧСР не тільки фактично поєднали свої військові сили і ведуть спільні мілітарні операції проти УПА, але навіть уклали з тією метою формальний потрійний пакт. Згідно з цим договором большевики заблокували своїми військами українсько-польський кордон, чеки вислали в Карпати гірську бригаду, а поляки дали моторизований корпус і відділи поліції, які виступили проти відділів УПА на Закерзонні, кидаючи до бою танки, гармати й літаки. Акція була спрямована проти Лемківщини й Перемищини. Одночасно поляки почали силою виселяти українців з їхньої землі й вивозити одних на схід, інших на понімецькі землі на заході. Відділи УПА, не маючи харчів та зв'язків із населенням, перейшли за Сян, інші рейдами через Чехо-Словаччину до Баварії.

"Боротьба українських окраїнних земель стоїть як ярке протиставлення до того, як легко і скоро вдається советизованій Польщі виселювати далеко більші простори і численнішу масу компактного німецького населення з прилучених до Польщі теренів, які раніше належали до Німеччини, – пише автор статті. – На цьому зіставленні найкраще віддзеркалюється українськість західних окраїн, зв'язання окраїнної вітки українського народу з тією прадідною землею, її автохтонність на цій землі, а далі життєва снага українського народу, готовність кожної його частини до боротьби на життя і смерть за підставу буття і розвитку нації – за рідну землю".

Оборона населення західних окраїн перед насильним виселенням революційною збройною боротьбою – це одночасно посередня оборона українських мас інших земель перед такою загрозою. В російській імперіалістичній традиції один із головних способів підкоряти волелюбні країни – це насильне масове виселення волелюбних народів з їх власної землі, розпорощування їх по далеких просторах та насаджування на їх місце покірних. Після війни большевики виселили на Сибір кримських татар, чеченців та інші північно-кавказькі народи, які виявили себе у війні непримиренними ворогами московсько-більшовицького імперіалізму.

Виривання українського населення з західних окраїн мало дати большевикам практику, як слід діяти під час поголового виселення мас українського населення цілих областей, виявити, яка може бути реакція. Виселення мало піти на політичний рахунок Польщі та, за московським планом, мало посіяти українсько-польську ворожнечу, унеможливити спільний фронт українців і поляків у боротьбі проти московського імперіалізму.

Такі плани Кремля перекреслила героїчна боротьба цілої гілки українського народу на західних окраїнах, що – здавалося б – найменше здібні до такого одностайного бойового супротиву. Героїчна боротьба частини українського народу дала дуже багато в обороні цілого українського народу, зокрема найбільш загрозованих західних земель.

Погоджуємося з С. А. Сірим, що тривалий ефект революційної боротьби на захід від лінії Керзона – це зреволюцізування тієї гілки українського народу, повне приєднання її до активної участі у визвольній

боротьбі. Успіхи діяльності ОУН і УПА в тому відношенні є надто великі, коли зважити, що донедавна це були національно малосвідомі, москвофільські, податливі на більшовицькі впливи села, які перетворилися на національні твердині, в оселі самих борців за волю й землю, за національне життя.

Боротьба УПА й ОУН на західних окраїнах та випадки з тієї бази на захід мають особливе значення для висунення справи України у світі, для розголошення наших визвольних змагань поза кордонами СРСР, для поширення концепції революційної визвольної боротьби у суцільному протибільшовицькому фронті серед західних сусідів України: поляків, чехів, словаків, мадярів. Вони розгублено блукають на політичних роздоріжжях, витрачаючи час і сили на пробування легших доріг, які вже Москва позривала або хитро спрямувала у свої сіті.

"Сусіди України та наші природні союзники в анти більшовицькій боротьбі запізналися з нашими діями, з концепцією, стратегією і тактикою, – стверджує автор статті. – Це для них стає взірцем – прикладом до наслідування та орієнтаційним шляхом. Крім постійної політично-пропагандистської акції, найкращі висліді дають рейди УПА на чужі терени, які мають революційно-політичні завдання, і в яких, побіч партизанських операцій, ведуться широкі пропагандивні акції.

Революційна, політична й мілітарна боротьба УПА й ОУН ведеться планоно в кожній ситуації, на всіх теренах. Вона йде послідовно по лінії здійснення нашої визвольної концепції. В усіх акціях йде не тільки про безпосередній, матеріальний ефект, тільки в першу чергу подовжування, поширення революційної боротьби, мобілізуванню щораз більше нових сил, щораз ширших мас та приєднуванню інших народів до спільного антибільшовицького фронту".

Надія Пасік

ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У КОНТЕКСТІ ПОВІР'ІВ

Багатий фразеологічний фонд української мови виразно демонструє тісний зв'язок між мовою та матеріальним і духовним життям культурної спільноти, адже стійкі звороти репрезентують "естетичні уявлення народу, особливості його національного характеру, спосіб мислення, культурні стереотипи, ціннісні пріоритети" [1, с. 310]. Вітчизняні лінгвісти одностайні в тому, що за концептуальними й архетипними образами фразеологізмів постає мовна картина світу давніх українців, "антропометрично-вивірена" дійсність, "оцінена з погляду реалій життя того чи іншого періоду, з погляду народних вірувань" [11, с. 365]. Головною ознакою архаїчної свідомості, як відомо, є міфологізм, і саме ця світоглядна парадигма детермінувала семіотичну систему, в яку вписувались усі "фрагменти освоєного етнічним колективом світу" [6, с. 73]. Інтерпретація багатьох фразеологізмів неможлива без декодування таких знаків культури.

Лінгвокультурологічний, етнолінгвістичний і когнітивний аспекти в дослідженні фразеології представлені плідним доробком багатьох учених, зокрема Л. Байрамової, В. Жайворонка, О. Забуранної, І. Євтухової, В. Ковалю, О. Левченко, А. Майбороди, Л. Мельник, О. Назаренко, В. Мокієнка, Ю. Прадіда, Л. Савченко, О. Селіванової, В. Теліі, В. Ужченка, Д. Ужченка та ін. Однак через багатство об'єкта вивчення й різноманітність методологічних підходів вичерпати окреслену тему неможливо, що й зумовлює актуальність нових звернень до неї.

Очевидно, що внутрішня форма багатьох фразеологізмів мотивована архаїчною світоглядною орієнтацією на повір'я – перекази та легенди, часто забобного характеру, які базуються на міфологічному мисленні і в основі яких лежать народні уявлення про зв'язки між явищами навколишнього світу та долею людини [8, т. 6, с. 674]. Проектування цього "пласту народної творчості, в якому відобразились народний світогляд, язичницькі релігійні вірування, міфологічні демонологічні уявлення та погляди, табу" [4, с. 98], на фразеологічну площину уможливорює пізнання механізмів об'єктивування метафоричного змісту.

Мета нашої розвідки – простежити, як образна основа українських фразеологічних одиниць корелює з текстами повір'їв, репрезентуючи моделі міфологічного мислення.

На думку Л. Савченко, етнокод повір'я співвідноситься з образною основою генетичного прототипу фразеологізму, сформованою під впливом народних уявлень у системі духовної культури етносу [6, с. 199]. Тож маркерами етнокультурного підтексту є переважно компоненти, внутрішня форма яких акумулює залишки язичницьких (іноді в комплексі з християнськими) вірувань про взаємозв'язок між життям людини й світом сакральних речей та явищ природи. Усвідомлення наявності такого причиново-наслідкового зв'язку зумовило в слов'янській, зокрема й українській, культурі цілу систему поведінкових

і вербальних табу, що регулювали й часто продовжують регулювати практику взаємовідносин і господарювання. Транслятором світогляду, позначеного подібними віруваннями й пов'язаними з ними обмеженнями, заборонами, є фразеологізми з інформативно значущими знаками, що "стосуються землі, космічних світил, вогню, блискавки, предметів домашнього ужитку" [Там само, с. 205].

Так, на пережитках архаїчних світоглядних уявлень побудована низка фразеологізмів із компонентом *слово*. Цей концепт корелює з міфічними віруваннями в матеріалізацію мовленого, в магічну силу, руйнівну й творчу енергію слова. Віддавна вважали, що думки матеріальні, тому реальні вияви життя цілковито залежать від думок і слів. Вчасно чи невчасно сказане здатне рано чи пізно виконати бажання або зашкодити справі, поліпшити або погіршити стан речей, що й відбите в приказці *В добрий час сказати, а в лихий промовчати*. Ця формула, що, за народними віруваннями, була своєрідною пересторогою для убезпечення від зурочення, стала мотиваційною моделлю похідного від неї фразеологізму *сказати в добрий час*, який "уживається для запобігання зурочення кого-, чого-небудь" [12, с. 812].

Генетичний прототип сучасного стійкого звороту *спом'янеш моє слово* "уживається як запевнення в тому, що все буде так, як сказано" [12, с. 852] також імплікує уявлення наших предків про магічний потенціал слова, здатного пророкувати й матеріалізуватися. Наївне ототожнення слова й позначуваного ним предмета зумовило віру в замовляння, побажання, прокляття, адже "вимовити слово, що називає річ, рівнозначне її викликанню чи творенню" [3, с. 251].

В українському фразеологічному фонді знаходимо звороти, які зафіксували переконання, що мовлене може допомогти вирішити справи, заспокоїти, зцілити, напр.: *добрим словом прислужитися* "порадити щось щиро кому-небудь" [12, с. 697], *згадувати добрим словом* "говорити про кого-небудь щось хороше" [8, т. 3, с. 507], *замовити добре слово* "звернутися до когось із клопотанням про кого-небудь; сказати про когось що-небудь похвальне" [12, с. 313], *живе слово* "висловлення, яке виражає правдиві, цікаві, нові думки" [12, с. 828]. Архетипне протиставлення добра і зла представлене уявленням про погані слова, наділені негативною енергетикою. Невчасно сказані, вони здатні зашкодити людині в справах, наслати хворобу або й смерть, тому й означені пейоративно оцінними метафоризованими прикметниками: *чорне слово* "лайливий вираз із згадуванням чорта" [12, с. 829], *криве слово* "висловлена груба образа", *гостре (загостре) слово* "висловлена ким-небудь образа або що-небудь дуже неприємне" [12, с. 828]. Асоціації з потужною негативною магічною силою інвективної лексики й вербалізованою оцінкою таких слів закарбовані у фразеологічних сполученнях *міцне слово* "груба лайка" та *погане слово* "лайливе слово" [12, с. 829].

Ми переконані, що саме сакральна сутність слова, його енергетика мотивують механізм фразеологізації зворотів *бити словом (словами)* "дошкуляти кому-небудь, досаждаючи репліками, зауваженнями; висловлюватися влучно, різко, дошкульно" [12, с. 25] і *поперхнутися словом* "раптово замовкнути, не закінчити" [12, с. 675]. Близька, на наш погляд, у семантичному й генетичному плані конструкція *присохнути на язичі* "залишитися не висловленим (про слова, думки)" [12, с. 698], хоч і не містить компонента *слово*, також пов'язана з контекстом замовлянь, повір'їв та прикмет. Порівняймо ще асоціативне щодо мотивації: *тіпун (пипоть, чиряк) вам (тобі) на язык* "для вираження недоброго побажання кому-небудь з приводу недоречних висловлювань" [12, с. 885] – за повір'ям, тіпун, тобто прищ на язичі, виникає у пліткарів, брехунів, інтриганів. Актуалізовані в наведених зворотах образи демонструють міфологічні стереотипи мислення давніх українців як носіїв специфічної лінгвокультури, а контекст повір'їв, вірувань постає тим "екстралінгвальним тлом, на якому об'ємніше проступають і мовні цінності" [11, с. 339].

У генетичній площині повір'їв варто розглядати й фразеологізм *на роду написано* "кому-небудь призначено, судилося щось заздалегідь або від народження" [12, с. 532]. Мотиваційна модель включає міфологеми, асоційовану з дохристиянським віруванням у Рода – згадуваного в давніх пам'ятках язичницького бога життя, долі, талану, суду-присуду [3, с. 500; 5, с. 114]. У цій номінації імплікована віра наших предків у заздалегідь прописаний сценарій життя, упорядковане певним чином розташування подій, у долю [7, т. 5, с. 204].

У слов'янській міфології знаходимо відмінні потрактування сутності долі, що відбиває різні грані рефлексій давньої свідомості: це й персоніфікований образ жінки, яка визначає міру щастя й горя в житті людини, – фортуна чи фатум; і визначена життям участь, реалізована як удача, талан або, навпаки, невдача, безталання; і хід подій, збіг обставин, що ніби не залежать від волі особи, і Божий або ангельський дар, наданий людині при народженні [7, т. 2, с. 113–115]. А ще вона "мислиться як текст – усне передбачення, запис у зошиті або "книзі живота", на лобі або на черепі людини, як нитка, полотно" [Там само, т. 5, с. 205], тому часто цей концепт утілений у міфологемі *нитка*. Скажімо, у південних слов'ян існує повір'я про те, що біля дитини сидять суджениці, котрі грають із клубком і розмотують нитку життя, до них приходять із веретеном демони долі. Імовірно, якимсь подібне вірування мали й українці, і саме ці асоціації імпліковані в паремії *Дитинка спить, а доля її росте*.

На думку В. Ужченка, логічна лінія "нитка – доля" сягає грецької міфології. Фразеолог згадує Мойр – богинь людської долі: "одна з них пряде нитку життя людини, друга, натягуючи нитку, визначає строк життя, і третя, перерізаючи нитку, припиняє життя людини" [10, с. 165; 7, т. 4, с. 321]. Подібну символічну семантику простежуємо в українських фразеологізмах *доля увірвала нитку* "хто-небудь помер" [12, с. 261], *душа на одній нитці держиться* "хто-небудь ледве живий" [12, с. 278], *три чисниці до смерті (до віку)* "хто-небудь дуже старий або безнадійно хворий і скоро помре" [12, с. 948], де *чисниця* – "десята частина (три нитки) пасма" [8, т. 4, с. 825]. Деяко слабший зв'язок із цим контекстом у зворотах *нитка урвалася (перервалася, обірвалася)* "настав кінець чому-небудь; нема того, що було" [12, с. 549], *увірвати (урвати) нитку* "покласти кінець чому-небудь, припинити що-небудь (про взаємини, дружбу)" [12, с. 910], *висіти на ниточці* "перебувати в дуже непевному, невизначеному, критичному становищі" [12, с. 103]. Універсальна модель створення й обмеження людського життя також пов'язана зі згаданим світоглядним уявленням, порівняймо у фразеологізмах: *на останню прясти* "бути близьким до смерті", *прясти на тонку* "бути тяжко хворим; бути при смерті" [12, с. 714].

Безперечно, найчастіше ця буттєва категорія постає в народній свідомості в міфологічному персоніфікованому образі. Як указують дослідники, слов'яни вірили, що доля настає на людину, спрямовує, веде. У цьому контексті порівняймо фразеологізм *доля привела* "у кого-небудь склалися певним чином життєві обставини, судилося, довелось", *доля судила* "склалося, судилося щось у кого-небудь певним чином" [12, с. 261].

Відголоски вірувань у добру й злу долю (Долю та Недолю) простежуємо в цілій серії українських фразеологізмів: *доля (фортуна) усміхається* "для кого-небудь складаються сприятливі життєві обставини, таланить, щастить у житті кому-небудь" [12, с. 261], *доля (фортуна) послужила* "пощастило, поталанило в житті кому-небудь" [12, с. 261], *доля зглянеться, доля маслом губи змастить* "кому-небудь поталанило, пощастило, повезло в житті" [12, с. 260], *лиха доля, чорна доля* "тяжке, трагічне життя у кого-небудь" [12, с. 261], *лиха доля занесла* "хто-небудь опинився десь всупереч власному бажанню, через несприятливі життєві обставини" [12, с. 261], *доля обернулася іншим боком* "змінилися обставини на гірше в кого-небудь" [12, с. 261], *доля обділила (скривдила) кого чим* "хто-небудь не має чого-небудь, позбавлений чогось (певних якостей, можливостей)" [12, с. 261], *доля підставила ногу* "хто-небудь зазнав у своєму житті великої невдачі, краху" [12, с. 261].

Дослідники звертають увагу на давність і широкий ареал повір'їв про неминучість долі. Так, І. Огієнко, зважаючи на зв'язок Долі та римської Фортуни, припускає, що це вірування прийшло до нас від римлян дуже рано, ще за Чорноморсько-Дунайської доби, адже "поняття фаталістичної Долі відоме скрізь, де тільки були римські впливи: у східних слов'ян, у сербів, румунів, греків, іспанців" [5, с. 37].

Персоніфікованим виявом недолі в дохристиянських повір'ях були злидні – невидимі маленькі злі істоти-демони, які оселяються під піччю або в запічку чи сидять на плечах господарів і доводять родину до зубожіння [3, с. 247; 7, т. 2, с. 115]. Українці вірили: де оселилися злидні, там не уникнути бідності й нещастя. Ці міфічні стереотипи ставлення до дійсності мотивують зміст низки фразеологізмів: *годувати злидні* "жити в нужді, бідності" [12, с. 179], *загрузнути в злиднях* "збідніти, зубожіти, потрапити в складне матеріальне становище" [12, с. 304], *потрусити злиднями* "зазнати горя, нестатків, великої нужди" [12, с. 683], *полатати злидні* "налагодити чиї-небудь фінансові справи" [12, с. 668], *Бодай вас злидні побили (посіли)* "побажання нещастя, бідності; прокляття" [8, т. 3, с. 591]. На аналогічних уявленнях розгортаються й образи паремій, напр.: *Весілля три дні, а цілий вік злидні; Просилися злидні на три дні, та й вигнати не можна; Щастя дочасне, а злидні довічні* тощо.

Однак скаржитися на нещасливий життєвий шлях вважалося за гріх (пор. паремію *Долі скаргами не влестиш*), адже, за народно-християнським розумінням, доля є тяжким випробуванням, стражданням, посланим Богом [7, т. 5, с. 205]. Таке потрактування долі відбиває інший зворот – *нести свій хрест* "терпеливо переборювати труднощі, незгоди, все те, що стало неминучим у чиємусь житті" [12, с. 548]. Фаталістична покірність волі долі, переконання, що ніхто не в змозі змінити наперед визначеного, зафіксовані в багатьох українських прислів'ях, як-от: *Що написано на роду, того не обійдеш на льоду; Долі й конем не об'їдеш; Від долі не втечеш; Доля карає й вельможного, й неможного; Що має бути, того не минути; Що Бог дасть, те і в вікно подасть* тощо.

Окремі фразеологізми імплікують мотиви повір'я про справедливість долі, обов'язкову розплату за кожен нерозважливий вчинок або дію. На наш погляд, зворот *доля відливається* "хто-небудь з часом терпить, страждає за свої погані чи необачні вчинки" [12, с. 260], де *відливатися* – "проливатися (про сльози)" [8, т. 1, с. 600], демонструє органічну єдність магії слова, думки та дії, спрямованих на реалізацію невідворотності кар.

Розглянуті міфологічні номінації *рід, доля* асоціюються із живою і досі вірою в залежність людського життя від розташування астрономічних тіл у момент народження або в конкретний час [7, т. 5, с. 204]:

порівняймо фразеологізм *народитися під щасливою зіркою (зорею)* "бути везучим, удачливим, щасливим" [12, с. 533] та паремію *Така вже планида надійшла* [8, т. 6, с. 562]. За народним повір'ям, кожен має свою долю, призначену йому Богом. Вона з'являється в небі в образі нової зірки відразу після народження людини, а з її смертю зірка падає з неба [5, с. 233]. Схожі асоціації простежуємо у ворожіннях. Так, О. Воропай пише, що день великомучениці Катерини, коли дівчата ворожать і закликають долю, називають ще святом дівочої долі: тримаючи в руках горня з кашею і борщем, дівка тричі гукає: "Доле, доле, йди до мене вечеряти!" Якщо в цей час заспіває півень – значить, "доля обізвалася", коли ні – "доля оглухла"; коли ж падає з неба зірка, то це вказує на те, що доля погасне [2, с. 13].

Знаки долі наші предки бачили і в інших знаменнях. Скажімо, за народним повір'ям, здібною, щасливою, удачливою в усіх справах буде людина, народжена "в сорочці", тобто в амніотичній оболонці, у якій іноді з'являються на світ діти. Уважають, що це незвичайне явище вказує на надприродні особливості новонародженого [3, с. 570; 7, т. 4, с. 489]. Цей міф мотивує фразеологізми *народитися (вродитися) в сорочці* "бути везучим, удачливим, щасливим" та *народитися без сорочки* "бути нещасливим, безталанним, невезучим" [12, с. 533]. Подібне світобачення відбите й у паремії: *Родився без сорочки, так і вмере без штанів*. І. Огієнко згадує подібний галицький вислів у *чепці вродився* "щасливий" [5, с. 207], де актуалізований інший знак – чеpecь, – так говорять, коли "сорочка" розривається й прилипає до голови немовляти.

До сфери повір'їв належить пояснення цілеспрямованих магічних дій людини, що стали прообразом сучасних фразеологізмів *перетинати (переходити) дорогу* "ставати перешкодою у здійсненні, розв'язанні чого-небудь", *перейти дорогу* "заподіяти кому-небудь нещастя" [12, с. 622], *стати на дорозі (поперек дороги)* "бути перешкодою комусь у досягненні мети" [12, с. 861] і *переходити / перейти дорогу уповні* "принесити удачу, успіх, щастя" [9, с. 499]. Метафоризовані вислови імплікують концептуальне уявлення про дорогу як про життєвий шлях, реалізації якого можна зашкодити чи посприяти, адже й досі в народі актуальне символічне потрактування випадкових зустрічей із людьми, тваринами, обрядовими процесіями як доленосних добрих чи недобрих знаків. Зокрема, усі знають повір'я про те, що похорон, чорна кішка, жінка або ж людина з порожніми відрами на дорозі неминуче віщують невдачу, а зустріти чоловіка чи когось із повними відрами – до успіху в справі [3, с. 196; 5, с. 196; 7, т. 1, с. 453]. Відомо, що перехід дороги людині або скотові практикувався, аби забрати здоров'я, щастя, плодючість: життя молодят псують, переходячи дорогу весільному поїзду; під час першого вигону на пашу в корів забирають молоко, переходячи їм дорогу з порожнім відром тощо [7, т. 2, с. 127]. У деяких слов'янських племенах на Різдво жінки, що йшли по воду, намагалися обходити одна одну, щоб не потрапити назустріч із порожніми відрами й не стати причиною нещастя [Там само, т. 1, с. 453].

Щаслива чи нещаслива зустріч на дорозі пов'язана і з опозиціями *чоловік – жінка, молодий – старий, здоровий – хворий*; до невдачі зустріч із вагітною, священником, монахом, ворожбитом, людиною іншої віри. Кажуть, що під час магічних дій слід дотримуватись правила: на зворотній дорозі нікого не зустрічати й ні з ким не говорити. Логічно припустити, що саме ці світоглядні установки стали праобразом фразеологізму *обминати десятою дорогою* "уникати зустрічі з ким-небудь" [12, с. 572]. Щоб уберегтися від невдачі, за повір'ям, треба плюнути, кинути вслід гострий предмет, показати дулю тощо. Та навіть доброзичливе ставлення людей, які зустрілися, передбачало дотримання певних комунікативних правил: скажімо, досі актуальне табу запитувати людину, куди вона йде чи їде. Це пов'язане з марновірством у злих духів, які могли чатувати на дорозі, особливо на перехресті, і зашкодити подорожньому [3, с. 196; 7, т. 1, с. 453]. Якщо ж запитання все-таки прозвучало, аби не зурочити справи, дезінформувати нечисть, слід давати непряму, магічно-запобіжну відповідь, як-от: *на Кудикину гору, на Кудикину гору горох молотити, у Крим по сіль, до баби Кудичихи* (з усного мовлення).

Образ дороги як сакрально значущого локусу, символу життєвого шляху постає і в інших фразеологізмах: *іти своєю дорогою* "діяти самостійно, незалежно, не піддаючись чужому впливові" [12, с. 355]; *дороги розходяться* "припиняються зв'язки, стосунки між ким-небудь через життєві обставини, розбіжності поглядів, інтересів" [12, с. 263]; *дороги сходяться (схрещуються)* "хто-небудь зустрічається з кимось у житті, має спільні інтереси, вступає у спільні стосунки, які іноді приводять до зіткнення" [12, с. 263]. Актуалізована сема переміщення в магічному просторі дороги дає можливість уявити структуру архаїчної моделі світу й інтерпретувати фразеологізми з урахуванням метафорики, наприклад: *збиватися з дороги (з путі, з шляху)* – "втрачати правильний напрямок у діяльності, поведінці; збочувати" [9, с. 256]; *звертати з дороги (з шляху)* – "відходити від своїх переконань, поглядів, принципів, змінювати їх" [9, с. 258]; *торувати дорогу (шлях)* – "створювати сприятливі умови для кого-, чого-небудь; допомагати комусь" [12, с. 892]; *відкривати дорогу (шлях)* – "створювати сприятливі умови для досягнення, успіху в чому-небудь" [9, с. 102]. Ускладнення попередньої символічної семантики через оцінну категорію простежуємо у зворотах *пряма (рівна) дорога (стежка)* "правильна, несхибна лінія у житті, діяльності", *уторована (утерта,*

протоптана] дорога (стежка) "легка, звична, уже освоєна іншими форма діяльності; апробований спосіб розв'язання питань" [12, с. 263], *стояти на правильній дорозі (стежці)* "жити, діяти, поводити себе добропорядно; обирати такий напрям діяльності, що відповідає істині, діяти згідно з законами розвитку чого-небудь", *стояти на неправильній дорозі (стежці)* "жити, діяти, поводитися всупереч прийнятним нормам у колективі, суспільстві, недоброчинно, непорядно; обирати такий напрям діяльності, що не узгоджується з істиною, законами розвитку чого-небудь" [12, с. 865]. Явна протилежна оцінність характеризує дорогу з погляду норми й відхилення від неї, демонструючи моральні орієнтири мовної свідомості наших предків. Семантика вибору життєвого шляху передається через образ перехрестя кількох доріг, роздоріжжя: *стояти (бути) на розпутті* "вагатися, сумніватися" [12, с. 864].

Філософсько-релігійний і фольклорно-міфологічний зміст образу дороги доповнює народне уявлення про неї як про шлях душі в інший світ [7, т. 2, с. 129]. Вірування в це відображене у фразеологічних одиницях *стояти на Божій дорозі* "бути близьким до смерті" [12, с. 864], *проводжати в останню (далеку) дорогу* "ховати кого-небудь" [8, т. 2, с. 378], що репрезентують предметне уявлення земного життя людини як руху по дорозі і переходу з реального світу (*цей світ* "земне життя як протиставлення потойбічному, загробному" [12, с. 785]) у світ мертвих (*той світ* "потойбічне, загробне життя як протиставлення земному" [12, с. 785]), звідки й усталені вислови *відправитися на той світ* "померти, загинути" [12, с. 124], *покидати білий (цей) світ* "помирати" [12, с. 665] тощо.

Міфосимволічні зв'язки компонента *дорога*, детерміновані контекстом повір'їв і традицій, реалізовані у зворотах *дорога чхається* "хто-небудь відчуває близьку мандрівку, поїздку" [12, с. 263] та *гладити дорогу* "пити спиртне за успіх перед дорогою, розлукою" [12, с. 172]. Перша вербальна формула закріпила марновірне народне уявлення про чхання як передчуття поїздки або походу кудись, а друга імплікувала звичай прощання з тим, кого проводжають у дорогу, часто далеку, тривалу й небезпечну, із застіллям і побажанням щасливої дороги, "рівної", без перешкод. Порівняймо в цьому контексті зневажливо маркований фразеологізм *скатертю (скатертиною, полотном) дорога* "уживається для вираження побажання позбутися кого-небудь, чиеїсь присутності" [12, с. 263].

Отже, велика кількість українських фразеологізмів імплікує сакрально-міфологічний зміст, пов'язаний із повір'ями наших предків. Здатність стійких зворотів акумулювати й транслювати закодовану інформацію уможливорює реконструкцію архетипів, міфологем, образно-сміслових полів і моделей міфологічного мислення нашої етнокультурної спільноти, мотивує усвідомлення мови як відкритої семіотичної системи, що корелює з культурологічним міфологізованим простором.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Фразеология и паремология : учеб. пособ. / Н. Ф. Алефиренко, Н. Н. Семененко. – М. : Флинта : Наука, 2009. – 344 с.
  2. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис / Олекса Воропай. – К. : Оберіг, 1993. – 592 с.
  3. Жайворонко Віталій. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонко. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
  4. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість : підруч. / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – К. : Знання-Прес, 2006. – 591 с.
  5. Митрополит Іларіон (Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу / Митрополит Іларіон (Огієнко). – К. : Обереги, 1992. – 424 с.
  6. Савченко Л. В. Феномени етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : монографія / Л. В. Савченко. – Сімферополь : Доля, 2013. – 600 с.
  7. Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. – М. : Междунар. отношения, 1995–2012.
  8. Словник української мови : в 11 т. / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980
  9. Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. ; відп. ред. В. О. Винник. – К. : Наук. думка, 2003. – 788 с.
  10. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму : для учнів загальноосвітніх шкіл / В. Д. Ужченко. – К. : Рад. школа, 1988. – 279 с.
  11. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
  12. Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. / уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1993.
- Т. 1–2. – 1993.

ЗАЛУЧЕННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ ЧЕРНІГІВЩИНИ ДО МУЗИЧНОЇ ЕТНОГРАФІЇ КРАЮ В ХІХ СТОЛІТТІ

Відродження національної самоідентичності українців, звернення до власної багатогранної культури та глибин народного побуту – ось головні ознаки українського сьогодення. Розбудова нового українського громадянського суспільства органічно пов'язана з вихованням у молодого покоління любові до своєї Батьківщини, її народу. Важливого значення набувають регіональні фактори: історія, культура рідного краю. Вони відіграють велику роль у вихованні дітей та молоді, оскільки пізнання та збереження культурної спадщини починається саме з рідного краю.

Слід зазначити, що молодь в усі часи відзначалася громадянською активністю, прагненням до всього нового, прогресивного. Про це свідчать сторінки історії кожного регіону України, в тому числі й Чернігівщини – унікального освітнього регіону з багатими виховними традиціями. Аналіз архівних документів, широкої джерельної бази дає підстави говорити про те, що в першій половині ХІХ століття учнівська молодь Чернігівщини залучалася до музично-етнографічних досліджень і збирала зразки музичної культури свого краю.

Даний процес ми розглядаємо, по-перше, в його музично-етнографічному спрямуванні, дотримуючись визначення професора Анатолія Іваницького, що "музична етнографія є одним із напрямків музичної фольклористики, який вивчає як певні зразки народної музики, так і музичний побут у його історичному розвитку" [4, с. 5]. По-друге, ми визначаємо досліджуваний напрямок лише як етнографічний, оскільки будь-які наукові та архівні дані про спеціально організовані форми позашкільної роботи краєзнавчого спрямування в навчальних закладах Чернігівщини в першій половині ХІХ століття нами не виявлені.

Розвиток етнографічної науки в Україні розпочався першою етнографічною працею Г. Калиновського "Описание свадебных украинских простонародных обрядів в Малой Росіи і Слободской Украинської губернии" (1777 р.), проте найбільшої активності етнографічні дослідження набули з початком ХІХ століття. В педагогічній думці даного періоду переосмислювались морально-духовні засади виховання, що, своєю чергою, зумовило підвищення інтересу передової учительської інтелігенції як до національної, так і регіональної культурної спадщини як засобів виховання учнівської молоді. У великих містах (особливо в тих, де відкривалися університети), наукових і культурно-просвітницьких центрах з'явилися літературно-мистецькі об'єднання, клуби, гуртки аматорів, які здійснювали етнографічні розвідки [1, с. 153]. Культуролог Мирослав Семчишин називає підвищення інтересу науковців до створення історико-етнографічних праць у даний період "рефлексом виявлення себе в народності" [11, с. 222].

Досвід залучення учнів до вивчення культури свого краю (звідси – й до збирання фольклорного матеріалу) бере початок із кінця ХVІІІ ст., коли за Статутом народних училищ (1782 р.) учителі повинні були досліджувати історію та буття свого навчального закладу [15]. По змозі до цього процесу залучали й учнів. Наприклад, викладачі Харківського університету під час вакацій разом зі студентами робили численні екскурсії по краю, записуючи народні обряди, пісні, казки тощо.

Серед причин активізації регіональних етнографічних досліджень у навчальних закладах на початку ХІХ ст. можна назвати, зокрема:

1. Вплив романтизму як форми національно-культурного відродження, яка презентувалася в "культурницьких" виявах, спрямованих на пізнання та розвиток власного минулого.
2. Піднесення патріотичних почуттів інтелігенції після перемоги у війні 1812 р., виступу декабристів 1825 р., що стимулювало необхідність вивчення історії та культури своєї батьківщини.
3. Закладання на початку ХІХ ст. основ педагогічного краєзнавства, яке на той час знаходилося під впливом наукової та громадської діяльності прогресивної української інтелігенції (М. Цертелева, М. Максимовича, О. Лозинського та ін.). Так, 1827 року М. Максимович – директор Київського університету, етнограф, історик, філолог видав збірник "Малоросійські пісні", 1834 року – "Украинские народные песни" (з нотами). Перші видані збірники пробудили інтерес громадськості до фольклору, сприяли укладанню молоддю альбомів-пісенників, а також використанню народних пісень у літературних розвідках учнів та в домашньому музикуванні.

4. Створення в середніх навчальних закладах (гімназіях і ліцеях) історико-філологічних товариств, а також аматорських гуртків етнографічного спрямування.

На території Чернігівської губернії в перші десятиліття ХІХ ст. відкриваються три визначні середні навчальні заклади – Новгород-Сіверська гімназія (1804 р.), Чернігівська гімназія (1805 р.) та

Ніжинська гімназія вищих наук князя Безбородька (1820 р.). Ніжинська гімназія майже одразу після відкриття стала осередком культурно-мистецького та літературного життя губернії. Відомий учений-культуролог Григорій Самойленко відзначає, що особливістю відкритої у Ніжині гімназії було те оточення, яке вело до перехрестя двох видів культур: з одного боку – офіційного викладання, з іншого – непомітного на перший погляд впливу щоденного життя Ніжина. Така периферійність сприяла розширенню світогляду гімназистів, їх обізнаності з культурою та традиціями народу.

Вивчення гімназистами народної музики поряд зі співом у хорі, грою у спектаклях із перших років діяльності гімназії стало дієвим засобом естетичного виховання. Це значно розширювало спектр використання музики щодо духовного розвитку учнів і зумовлювалося такими причинами:

1. За сприяння прогресивної частини викладачів Ніжинської гімназії формування в гімназистів інтересу до історії рідного краю, міста Ніжина, заохочення учнів до вивчення побуту, звичаїв, пісенної культури простого народу. Такими викладачами Ніжинської гімназії вищих наук були: директор гімназії І. Орлай, а також викладачі М. Белоусов, П. Нікольський, І. Кулжинський та ін.

2. Можливістю введення музично-фольклорного матеріалу, зібраного викладачами та учнями гімназії, до театральних постанов та літературно-музичних вечорів, які були постійними супутниками студентського побуту.

3. Прикладом літературної діяльності викладачів гімназії, які використовували у творах матеріали народного життя. В подальшій своїй літературній творчості колишні гімназисти відчували плідний вплив тих, хто залучав їх до пізнання краси народного слова та народної пісні, хто вчив уміння записувати перлини народної пісенної творчості та спиратися на них.

Так, викладач гімназії письменник, етнограф і фольклорист, автор праць педагогічного та історичного спрямування Іван Кулжинський (1803–1884 рр.) за часів роботи в гімназії видав етнографічну повість "Малороссийская деревня" (М., 1827 р.). На думку сучасних гоголезнавців (Г. Самойленка, Ю. Барабаша, О. Супрунюк та ін.), саме етнографічне спрямування праць І. Кулжинського мало вплив на створення М. Гоголем "Вечорів на хуторі поблизу Диканьки" та формування в Гоголя власних естетичних принципів у викладі фольклору, української народно-пісенної творчості. Свою оцінку народній пісні М. Гоголь виклав у статті "О малороссийских песнях" (1834 р.), у якій він зазначав, що пісня – це "народна історія, жвава, яскрава, сповнена барв, істини; історія, що розкриває все життя народу..." [5, арк. 2].

Фото 1. Микола Васильович Гоголь

Ми знаємо, що учень Ніжинської гімназії Микола Гоголь вів "Книгу всякої всячини, або Підручну енциклопедію", яку письменник заповнював після кожного відвідування народних свят на Магерках – ніжинському ремісничому районі. Так, на "одному з таких магерських весіль особливо сподобалися йому пісні "Гоп, мої гречаники", "Ой, на дворі метелиця" і залишилися вони з ним до зрілих літ" [8, с. 71].

Свідченням етнографічної діяльності М. Гоголя (фото 1) зі студентських років є також його рукописний збірник українських пісень, який віднайшли в архіві Рум'янцевського музею в 60-ті роки ХХ ст. З листів Гоголя відомо, що з молодих літ, починаючи з навчання в Ніжині, він зібрав більше тисячі українських і російських народних пісень. В одному з листів він зазначав: "Малоросійські пісні зі мною, запасуюсь і чщуть можливо надихатися стариною" [13, с. 375].

У літературних спробах багатьох випускників ніжинської літературної школи – М. Гоголя, В. Забіли, О. Афанасьєва-Чужбинського, В. Любич-Романовича, Є. Гребінки, братів Сементовських, М. Гербея, Л. Глібова, О. Кониського, Ф. Богушевича – відчувається вплив романтизму. Саме ця мистецька течія в національному варіанті визнавала необхідним створення літератури на фольклорній основі, спонукала гімназистів до використання у творах народнопісенних елементів.

Результатом спілкування гімназистів із простим народом, інколи – їх безпосередньою участю в народних святах та обрядах, вивченням його звичаїв та пісень ставали зошити-занотівки, в яких учні записували власні враження від сприйнятого, а також зазначали тексти пісень без музики. Занотовані ніжинськими гімназистами, майбутніми літераторами, численні факти народного побуту та регіональної музичної етнографії не залишалися для них раритетом, а сприймалися в тісному зв'язку з тією атмосферою, в якій проходили їх гімназійні роки.

У Новгород-Сіверській гімназії, за даними дослідника історії музичної освіти в Україні Кіри Шамаєвої, "знайомство учнів із пісенним фольклором значно розширилося у 40-х роках ХІХ ст. Його

розквіт пов'язаний з учителем історії Ф. Метлинським (з 1853 р.), братом відомого збирача пам'яток української народної творчості А. Метлинського" [14, с. 61].

У ті ж роки XIX ст. вчителів Новгород-Сіверської та інших гімназій Чернігівської губернії залучили до великої етнографічної роботи згідно з програмою Комісії при Київському навчальному окрузі. Архівні дані свідчать, що в 1855 році в підвідомчі округу навчальні заклади надіслали запрошення збирати дані з етнографії та сільського господарства. Директор Новгород-Сіверської гімназії Павло Науменко у відповідь на даний документ представив список учителів Новгород-Сіверської Дирекції, які дали згоду збирати етнографічні матеріали за запропонованою програмою:

1. Законоучитель Новгород-Сіверської гімназії Павло Олексійович Криловський.
2. Законоучитель Новгород-Сіверського повітового училища Павло Іванович Левицький.
3. Законоучитель Шептаківського приходського училища Федір Євдокимович Ладухін.
4. Законоучитель Серединобудського приходського училища Федір Іванович Миславський.

Архівний документ свідчить, що збирати матеріали на Новгород-Сіверщині повинні були переважно законоучителі (священнослужителі), які не мали відповідних знань та досвіду проведення цієї роботи. До того ж, до етнографічних розвідок не було залучено учнів – традиційно найактивнішу частину учасників краєзнавчих досліджень. Тому, як ми можемо зрозуміти з даного документа, розширенню краєзнавчої справи в гімназіях губернії дана акція не сприяла.

З кінця 50-х років панівною ідеєю на Чернігівщині стала народницька ідея так званого "ходіння в народ". Саме в цей період активізується науково-просвітницька діяльність Чернігівської громади, яка не лише поширювала народну культуру серед мешканців міста, але й стала засобом об'єднання представників різних верств населення, в тому числі й учнівської молоді, навколо ідеї відновлення народних звичаїв, пробудження інтересу громадськості до української нації, її минулого.

Патріотично налаштована інтелігенція та молодь губернії, захоплюючись народними звичаями та фольклором, ототожнювала народ із селянством та ремісниками. Одна з характерних ознак цього етапу – складання учнями словесних фольклорних збірників, оскільки фольклор переважно вивчали учні-філологи та історики.

Фото 2. Андроник Іоаникійович Степович

Ф. Ернст зазначає, що А. Степович в Сокиринцях "сам брав участь у галаганівським хоромі, який зберігся мало не до наших днів" [3, с. 48].

Віднайдений нами архівний документ "**Альбом-песенник ученика II отделения 2-го класса Черниговской гимназии А. Степовича. Малорусские песни, записанные им от ремесленников (1868 р.) с автографом**" [6] є зразком музично-поетичного альбому, поширеного у XIX ст. у колах учнівської молоді за відсутності нотної літератури. Такі учнівські зошити відзначаються строкатістю занотованого музичного репертуару та свідчать, радше, про музичні уподобання представників тих чи інших верств населення.

Автор даного пісенника, відомий учений, славіст, **Андроник Іоаникійович Степович (Дудка-Степович)** (1856–1935 рр.) (фото 2) народився в місті Лебединці Прилуцького повіту Полтавської губ.

У Колегію Павла Галагана вступив 1871 року з останнього класу Чернігівської гімназії, стипендіат Колегії. Закінчив даний навчальний заклад у 1875 році "з оцінками на золоту медаль". Статський радник, доцент і професор Київського університету [2]. З 1893 р. – директор Колегії Павла Галагана [12, с. 53].

Ім'я А. Степовича відоме також із музико-знавчих статей Ф. Ернста, написаних у 20-ті роки XX ст. і присвячених діяльності кріпацьких капел в Україні. В цих публікаціях відомий український музикознавець

Домъ въ имѣніи Сокиренцахъ гр. Дамадорфъ-Галаганъ Прилуцкаго у.
(По фот. гр. Дамадорфа).

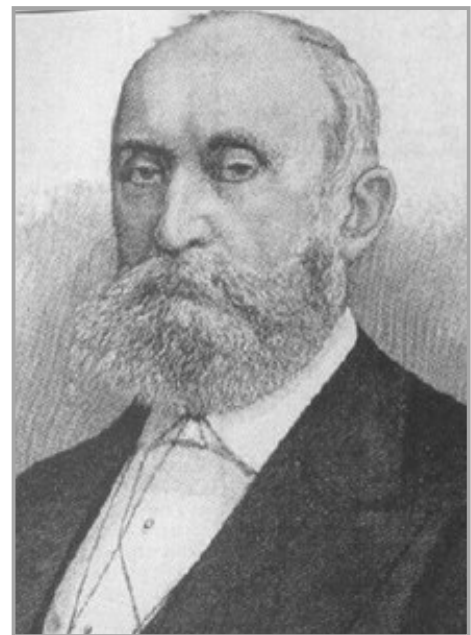
Фото 3. Будинок у маєтку Галаганів у Сокиринцях

У дитячі роки, перебуваючи в маєтку в Сокиринцях (фото 3), юний Андронік часто спілкувався з Григорієм Павловичем Галаганом (фото 4) і його родиною. Це значною мірою вплинуло на пробудження в юнака любові до української народної культури, зокрема – до пісні. Як зазначає сам Андронік Степович, Григорій Галаган був людиною високоосвіченою, "одним із витончених знавців малоросійської народної поезії..., мав широкі відомості народоведення" [12, с. 29].

Великий вплив на формування у Степовича інтересу до народознавчих досліджень, за мемуарами вченого, справив складений Галаганом у 1857 р. "один із найбільш чудових за вибором старовинних збірників пісень: "Южноруські пісні з голосами". Київ".

Альбом-пісенник гімназиста Андроника Степовича налічує 90 різноманітних текстів музичних творів, записаних на 57 сторінках. Пісні занотовувалися в невеличкому учнівському зошиті простим олівцем. Розпочатий за часів навчання в Чернігівській гімназії з 1868 р., на передостанній сторінці пісенник має дату: 1874 р. Це дає підстави говорити про те, що його автор не полишав записувати пісні впродовж шести років, тобто й за часів навчання в Колегії Павла Галагана. В пісеннику А. Степовича знаходимо різножанрові українські пісні, а також великий блок (32 твори) текстів російських романсів, творів на вірші М. Лермонтова, О. Пушкіна, М. Кольцова, побутових пісень, патріотичних пісень слов'янських народів тощо.

Серед українських пісень гімназист Андронік Степович записав твори таких жанрів (у дужках зазначена їх кількість): думи (3), історичні пісні (9), лірико-побутові (10), ліричні (11), пісні про сирітську долю (4), жартівливі (7), козацькі (2), а також пісні літературного походження на вірші Леоніда Глібова, Степана Руданського, Тараса Шевченка, Івана Котляревського. Серед творів іншої тематики – пісні патріотичного звучання: "Ще не вмерли України", "Свята правда" (пісня про Шевченка) тощо. Тематика добору пісень учнем Андроником Степовичем багато в чому суголосна естетичним смакам доби романтизму – молоді

Фото 4. Григорій Павлович Галаган

подобалися твори про сирітську долю, самотність та безрадісне життя. Незважаючи на те, що записані Степовичем народні пісні в той час були широко відомі, окремі з них виказують регіональне поширення, як, наприклад, "Ой, гаю ж, мій гаю", яка в збірнику обробок українських народних пісень Миколи Віталійовича Лисенка зазначається "З Ніжина" [7, с. 28].

Слова деяких пісень Андроник Степович записував українською мовою, наприклад – "Ой, гаю ж, мій гаю", "Віють вітри", "Чи я в лузі не калина була" тощо. Намагаючись відтворити ритмічну організацію пісні в тексті, Степович користується "розспівуванням" голосних у складі:

Ой по-о-о-о морю (2 р.)

Ой морю морю си-и-и-и-нему

Плыли-о-о-о-о (2 р.)

Плыло стадо лебеди-и-ино-о-е

Десь у-у-у-узаявся (2 р.)

Десь узаявся сизокрылый орелъ...

Також для запису чотириголосного виконання пісні чоловічим колективом Андроник Степович зазначає місця вступу певної ансамблевої партії, тим самим указуючи на те, що почутий ним твір звучав саме в такому складі виконавців:

Из-за горы горы

Идутъ мазуры

Тенора *Ведуть, ведутъ* **альты, дишканы** *мазурочки*

Перекличка *До хатыни моей (2 р.)*

Бас, тенор *Стук, брязъ* **дишкант, альт** *виконечко.*

Часто для запису руху мелодії пісень гімназист А. Степович використовує позначення "високо", "низько". Також позначено олівцем – "у Лисенка". Окремі пісні, занотовані Андроником Степовичем, зберігають оригінальну манеру вислову – "закевала та сива зозуля", "прийшла мати на село гречней муки здобувати". Деякі народні пісні (наприклад, "Чи се ж тая криниченька") записані в кількох текстових варіантах.

Безперечно, на укладання цього "Пісенника..." за часів навчання Степовича в Чернігівській гімназії певним чином могла вплинути піднесена культурно-мистецького життя губерньського Чернігова, діяльність у ньому різноманітних культурно-освітніх, мистецьких і музичних товариств, таких як аматорське літературно-мистецьке об'єднання "Товариство кохаючих рідну мову", засноване 1860 року відомим українським поетом і громадським діячем Леонідом Івановичем Глібовим, та інші фактори.

Говорячи про значущість для сучасних історико-культурних досліджень зразка учнівської етнографії – "Альбома-песенника ученика II отделения 2-го класса Черниговской гимназии А. Степовича. Малорусские песни, записанные им от ремесленников (1868 р.) с автографом", – слід відзначити глибоку зацікавленість учнем дослідженнями народних пісень, широту його пісенних уподобань. Попри зайве захоплення сентиментальною лірикою (яка була показником романтизму в тогочасній літературі), учень Чернігівської гімназії велику увагу приділяв запису епічних творів та кращих зразків лірико-побутових пісень, у тому числі – українського народу та пісень свого Чернігівського краю.

Слід також зазначити, що зошити-пісенники із записаними учнями народними піснями ще довгий час залишалися єдиним засобом проведення етнографічних досліджень. Їх динаміка в бік створення ґрунтовних праць, присвячених музичному фольклору Чернігівщини, простежується лише з початком ХХ ст. Прикладом є праці випускника Ніжинського історико-філологічного інституту В. В. Данилова "Песни села Андреевки Нежинского уезда" (1904 р.), "Древнейшие малорусские плачи" (1904 р.), "Взаимовлияние украинских погребальных причитаний и бытовых песен" (1905 р.), створені ним під час навчання в інституті.

Література

1. Григор'єва Т. Ф. До питання про участь педагогічної громадськості у вивченні краю / Т. Ф. Григор'єва // Дослідження малих та середніх міст в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства / Т. Ф. Григор'єва. – Чернігів, 1990. – С. 153–160.
2. Енциклопедія українознавства. Словникова частина // Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові / ред. В. Кубійович] – (Репринтне відтворення видання 1955–1984 рр.) – Львів, 2000. Т. 8. – 2000. – С. 2805–3199.
3. Ернст Ф. Ще про кріпацькі капели на Україні / Ф. Ернст // Музика : місячник музичної культури. – К. : Муз. товариство ім. Леонтовича, 1924. – Ч. 4–6. – С. 48–49.
4. Іваницький А. І. Український музичний фольклор : підручник для вузів / Анатолій Іванович Іваницький. – Вінниця : НОВА КНИГА, 2004. – 320 с. : нот. – Бібліогр.: с. 299–306.

5. Ф. XXXIX (Архів П. О. Козицького), од. зб. 312 К-о : М. Гоголь і музика [стаття, машинопис з виправленнями]. – 1950-роки. – 36 арк.
6. Ф. 179 (Архів А. І. Степовича), ед. хр. 122. Степович А. І. "Малорусские песни, записанные им от ремесленников" : Альбом-песенник ученика 2-го класса Черниговской гимназии, 1868 р., 57 арк.
7. Лисенко М. В. Повне зібрання творів / Микола Васильович Лисенко. – К. : Музика, 1978. Т. XV. Українські народні пісні для хору. – 1978.
8. Пляшко Л. А. Город, писатель, время (нежинский период жизни Н. В. Гоголя) / Людмила Андреевна Пляшко. – К. : Наукова думка, 1985. – 106 с.
9. Самойленко Г. В. М. Гоголь і Ніжинська вища школа / Григорій Васильович Самойленко // Література та культура Полісся. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 1999. – Вип. 12. – С. 15–21.
10. ЦДІАК України, Ф. 884, од. зб. 1, спр. 43, Список учителей Новгород-Северской гимназии, изъявивших желание собирать в помощь комиссии этнографические сведения по Черниговской губернии 1855 г., 127 арк.
11. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу [2-е вид., фототипне] / Мирослав Семчишин. – К. : МП "Фенікс", 1993. – 550 с.
12. Степович А. І. (ред.) 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве (с портретами, рисунками, планами) / А. І. Степович. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1896. – 468 с.
13. Чернігівщина красназвуча : календар на 2005 р. – К. : ТОВ "Златояр", 2004. – 768 с.
14. Шамаєва К. І. Музична освіта в Україні у першій половині XIX ст. : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти і вчителів шкіл / Кіра Іванівна Шамаєва. – К. : ІЗМН, 1996. – 112 с.
15. Янкович де Мириево Ф. И. Устав народным училищам в Российской империи, уложенный в царствование императрицы Екатерины II / Ф. И. Янкович де Мириево. – СПб., 1786. – С. 27.

Валентина Коробка

ІСТОРИЧНІ ОСОБИСТОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСНЯХ

Українська національна культура – неповторне, самобутнє багатство, яке народ створював віками та передавав від покоління до покоління. Залучення до неї дітей та молоді збагачує духовий світ особистості, формує найкращі риси громадянина, представника свого народу.

Народна творчість становить національну гордість кожного народу. Саме в ній з найбільшою силою проявляється його творчий геній. Народна пісня є невід'ємною часткою історії та побуту українського народу, якому споконвічно притаманна внутрішня гармонія та духовне багатство. У пісні виявляється характер народу, особливості його душі, розкривається любов до Батьківщини, до рідного краю. Україна з давніх часів славиться своїми піснями, що відрізняються винятковою виразністю та красою наспівів.

Естетичні засоби впливу мистецтва, зокрема музики, на особистість є найбільш дієвими та розвивальними, оскільки формують найважливіші людські якості, тому дуже важливо реалізовувати концепцію музичного виховання на основі української національної культури.

Народна творчість складалася протягом багатьох віків історичного розвитку. Кожна пісня шліфувалася народом, передавалася з вуст в уста, і кожне нове покоління вносило до неї свої, на перший погляд, непомітні зміни.

Українська народна музична творчість дуже багата жанрами і формами. Ще й тепер побутують найдавніші пісні – веснянки, колядки й щедрівки, купальські, жнивварські й обжинкові, весільні. В них відбито побут наших предків, їхні звичаї та вірування. Своєрідним жанром української народної музики й поезії є історичні пісні. Думи – це цілі народні поеми, які виконують співці-кобзарі або лірники в супроводі своїх інструментів. В історичних піснях розповідається про конкретні історичні події, про видатних народних героїв тощо. Велику пізнавальну цінність становлять пісні, які записувалися дореволюційними фольклористами. Тема любові до батьківщини, тема захисту рідної землі від зазіхань чужинців є однією з провідних у творчій спадщині народу. В історичних піснях відображені конкретні історичні події, образи народних героїв. Народні пісні в широкому розумінні історизму – це сама історія народу. Найдавніші відомі нам історичні пісні створені в XIII-XIV століттях, вони пов'язані з татаро-монгольським поневоленням, із пізнішими наскоками татарів і турків.

Засвістали козаченьки (Пісня про перемогу під Корсунем)

Це одна з найвідоміших та найпоширеніших пісень у багатьох варіантах. Текст записаний у 60-х роках XIX століття на Галичині. В його основі зафіксована історична подія: перемога українського війська під керівництвом Богдана Хмельницького під Корсунем 16 травня 1648 року, де військо польської шляхти було розбите, а його керівники – коронний гетьман М. Потоцький і польський гетьман М. Калиновський – узяті в полон. Авторство пісні приписується дівчині з легенди Марусі Чурай, поетично змальованій Ліною Костенко в однойменному історичному романі у віршах.

ЗАСВИСТАЛИ КОЗАЧЕНЬКИ

Музична партитура пісні "Засвістали козаченьки". Вона складається з двох рядків нот. Перший рядок починається з ключа фа-бемоль і ритму 4/4. Другий рядок починається з ноти "5" і містить два варіанти закінчення мелодії, позначені "1." та "2.". Під нотами надруковано українські ліричні тексти.

ЗА - СВИ - СТА - ЛИ КО - ЗА - ЧЕНЬ - КИ В ПО - ХІДЗ ПО - ЛУ - НО _____ ЧІ

5
ВИ - ПЛА - КА - ЛА МА - РУ - СЕНЬ - КА СВО __ І ЯС - НІ О _____ ЧІ. О - ЧІ.

НЕ ПЛАЧ, НЕ ПЛАЧ, МАРУСЕНЬКО,
НЕ ПЛАЧ, НЕ ЖУРИСЯ,
ТА ЗА СВОГО МИЛЕНЬКОГО
БОГУ ПОМОЛИСЯ!

СТОЇТЬ МІСЯЦЬ НАД ГОРОЮ,
А СОНЦЯ НЕМАЄ.
МАТИ СИНА В ДОРІЖЕНЬКУ
СЛІЗНО ПРОВОДЖАЄ:

"ІДИ, ІДИ, МІЙ СИНОЧКУ,
ТА НЕ ЗАБАРЯЙСЯ,
ЗА ЧОТИРИ НЕДІЛЕНЬКИ
ДОДОМУ ВЕРТАЙСЯ!"

"ОЙ РАД БИ Я, МАТУСЕНЬКО,
СКОРІШЕ ВЕРНУТЬСЯ.
ТА ЩОСЬ МІЙ КІНЬ ВОРОНЕНЬКИЙ
В ВОРОТЯХ СПІТКНУВСЯ.

ОЙ БОГ ЗНАЄ, КОЛИ ВЕРНУСЬ,
В ЯКУЮ ГОДИНУ:
ПРИЙМИ Ж МОЮ МАРУСЕНЬКУ.
ЯК РІДНУ ДИТИНУ!"

"ОЙ РАДА Б Я МАРУСЕНЬКУ
ЗА РІДНУ ПРИЙНЯТИ,
ТА ЧИ БУДЕ Ж ВОНА МЕНЕ,
СИНУ, ШАНУВАТИ?"

"ОЙ НЕ ПЛАЧТЕ, НЕ ЖУРІТЕСЬ,
В ТУГУ НЕ ВДАВАЙТЕСЬ:
ЗАГРАВ МІЙ КІНЬ ВОРОНЕНЬКИЙ --
НАЗАД СПОДІВАЙТЕСЬ!"

Ой на горі та женці жнуть

Це одна з найулюбленіших до нашого часу народних пісень. Вважається, що в ній зображено конкретний похід козаків – хотинський 1621 року. За свідченням сучасника, козаки прийшли до місця битви спочатку з Дорошенком, а Сагайдачний знаходився тоді у Варшаві. Довідавшись про прибуття своїх козаків, він вирушив до них, але по дорозі наскочив на турецький табір і, поранений, змушений був переховуватися кілька днів у лісі. Пізніше пісня перестала сприйматися як розповідь про конкретні історичні події, а стала бадьорим козацьким маршем, уславленням війська запорозьких козаків-оборонців рідного краю, козацьких гетьманів, героїчні подвиги яких назавжди залишилися в пам'яті народній.

ОЙ НА ГОРІ ТА ЖЕНЦІ ЖНУТЬ

Помірно

ОЙ НА ГОРІ ТА ЖЕНЦІ ЖНУТЬ,
А ПОПІД ГОРОЮ,
ЯРОМ-ДОЛИНОЮ
КОЗАКИ ЙДУТЬ.
ГЕЙ, ДОЛИНОЮ,
ГЕЙ, ШИРОКОЮ,
КОЗАКИ ЙДУТЬ.

ПОПЕРЕДУ ДОРОШЕНКО
ВЕДЕ СВОЄ ВІЙСЬКО,
ВІЙСЬКО ЗАПОРІЗЬКЕ,
ХОРОШЕНЬКО.
ГЕЙ, ДОЛИНОЮ,
ГЕЙ, ШИРОКОЮ,
ХОРОШЕНЬКО.

"МЕНІ З ЖІНКОЮ НЕ ВОЗИТЬСЯ.
А ТЮТЮН ТА ЛЮЛЬКА
КОЗАКУ В ДОРОЗІ
ЗНАДОБИТЬСЯ!
ГЕЙ, ДОЛИНОЮ,
ГЕЙ, ШИРОКОЮ,
ЗНАДОБИТЬСЯ!"

А ПОЗАДУ САГАЙДАЧНИЙ,
ЩО ПРОМІНЯВ ЖІНКУ
НА ТЮТЮН ТА ЛЮЛЬКУ,
НЕОБАЧНИЙ.
ГЕЙ, ДОЛИНОЮ,
ГЕЙ, ШИРОКОЮ,
НЕОБАЧНИЙ.

"ГЕЙ, ВЕРНИСЯ, САГАЙДАЧНИЙ,
ВІЗЬМИ СВОЮ ЖІНКУ,
ВІДДАЙ ТЮТЮН-ЛЮЛЬКУ
НЕОБАЧНИЙ!
ГЕЙ, ДОЛИНОЮ,
ГЕЙ, ШИРОКОЮ,
НЕОБАЧНИЙ!"

ГЕЙ, ХТО В ЛІСІ, ОЗОВИСЯ!
ТА ВИКРЕШЕМ ВОГНЮ,
ТА ЗАКУРИМ ЛЮЛЬКУ,
НЕ ЖУРИСЯ!
ГЕЙ, ДОЛИНОЮ,
ГЕЙ, ШИРОКОЮ,
НЕ ЖУРИСЯ!"

Ой з-за гори чорна хмара, мов хвиля, іде

Пісня про Івана Богуну, одного з видатних військових керівників визвольної війни 1648–1657 років, який особливо прославився в обороні Вінниці, в битвах під Берестечком, Монастирищем, у поході на Молдавію. Пізніше, під час проведення Переяславської ради, він охороняв кордони України. Відзначався винятковою сміливістю і винахідливістю. В 1664 році був розстріляний за наказом короля Яна Казимира.

ОЙ З-ЗА ГОРИ ЧОРНА ХМАРА

Широко

ДОГАНЯЛИ ВРАЖИХ ТУРКІВ
КОЛО ТРЬОХ МОГИЛ...
УЖЕ ПО ТИХ ЯНИЧЕНЬКАХ
ТА Й ПУГАЧ ЗАВИВ.

А В СЕРЕДУ ІЗВЕЧОРА
ТУРКІВ ОБСТУПАЛИ,
А В П'ЯТНИЦЮ ДО ПОЛУДНЯ
ВСІХ УПЕНЬ РУБАЛИ.

СЕРЕД НОЧІ В ДИКІМ ПОЛІ
РУШНИЦІ РЕВІЛИ,
А В ОЧАКОВІ ТУРКЕНІ
ТА Й ВІД СТРАХУ МЛІЛИ.

ОЙ НАТОЧИВ ІВАН БОГУН
НЕВІРАМ ВИНА, --
ТА БУЛО Ж ЇХ СОРОК ТИСЯЧ,
А ТЕПЕР НЕМА.

В Цариграді на риночку (Пісня про Байду)

Байда – в історії особа невідома. Існує кілька думок щодо прототипу образу. Найбільш поширена пов'язує пісню з іменем князя Дмитра Вишневецького, засновника Першої Запорозької Січі на дніпровських островах Томаківка і Хортиця в середині XVI століття. У 1563 році Дмитро Вишневецький пішов від Івана Грозного й узяв участь у міжособній боротьбі молдавських бояр, але був схоплений молдавським господарем Стефаном IX і відправлений до Константинополя, де загинув у муках з надзвичайною мужністю.

ОЙ П'Є БАЙДА

Не поспішаючи

ОЙ П'Є БАЙ - ДА МЕД - ГО - РІ - ЛОЧ - КУ,
 5 ТА НЕ ДЕНЬ. НЕ НІЧ - КУ, ТА НЕ ГО - ДИ - НОЧ - КУ,
 9 ТА НЕ ДЕНЬ, НЕ НІЧ - КУ, ТА НЕ ГО - ДИ - НОЧ - КУ!

ПРИЙШОВ ДО НЬОГО ЦАР ТУРЕЦЬКИЙ:
 "ОЙ ЩО Ж БО ТИ РОБИШ,
 БАЙДО МОЛОДЕЦЬКИЙ?"

ВИСИТЬ БАЙДА НА ДУБОЧКУ
 ТА НЕ ДЕНЬ, НЕ ДВА,
 ТА Й НЕ ОДНУ НІЧКУ.

"ОЙ П'Ю, ЦАРЮ, МЕД-ГОРІЛОЧКУ
 ТА НЕ ДЕНЬ, НЕ НІЧКУ,
 ТА НЕ ГОДИНОЧКУ!"

ПРИЙШОВ ДО НЬОГО ЦАР ТУРЕЦЬКИЙ:
 "ОЙ ЩО ТИ БАЧИШ,
 БАЙДО МОЛОДЕЦЬКИЙ?"

"ПОКИНЬ, БАЙДО, БАЙДУВАТИ,
 СВАТАЙ МОЮ ДОЧКУ
 ТА ЙДИ ЦАРЮВАТИ!"

"БАЧУ, ЦАРЮ, ДВА ДУБОЧКИ,
 А НА ТИХ ДУБОЧКАХ
 СИДЯТЬ ГОЛУБОЧКИ

"ТВОЯ ДОЧКА -- ПОГАНАЯ,
 ВСЯ ТУРЕЦЬКА ВІРА --
 ВІРА ПРОКЛЯТАЯ!"

ДОЗВОЛЬ. ЦАРЮ, ЛУЧКА ВЗЯТИ,
 ТОБІ НА ВЕЧЕРЮ
 ГОЛУБОЧКА ЗНЯТИ!"

ОЙ ЯК КРИКНЕ ЦАР ТУРЕЦЬКИЙ
 ТА НА СВОЇ СЛУГИ,
 СЛУГИ МОЛОДЕЦЬКІ:

ОЙ ЯК СТРЕЛЬНУВ БАЙДА З ЛУКА
 ТА ПОПАВ ЦАРЯ
 ПОМІЖ САМІ ВУХА.

"ВІЗЬМІТЬ БАЙДУ, ІЗВ'ЯЖІТЕ
 ТА ЗА РЕБРО ГАКОМ,
 ГАКОМ ЗАЧЕПІТЕ!"

А ЦАРИЦЮ -- В ПОТИЛИЦЮ,
 А ЦАРЕВУ ДОЧКУ --
 В САМУ ГОЛОВОЧКУ.

ВЗЯЛИ БАЙДУ, ІЗВ'ЯЗАЛИ
 ТА Й ЗА РЕБРО ГАКОМ,
 ГАКОМ ЗАЧПАЛИ.

"ТОБІ, ЦАРЮ, В ЗЕМЛІ ГНИТИ,
 БАЙДІ МОЛОДОМУ
 МЕД-ГОРІЛКУ ПИТИ!"

Ой, Морозе Морозенку

Одна з найпопулярніших народних пісень, у якій оспівується героїчна боротьба і смерть легендарного воїна, захисника рідної землі. Народна пам'ять зберегла його прізвище – Морозенко. Можливо, це Нестор Морозенко, осавул Кропивнянського полку, який разом з М. Кривоносом діяв на Поділлі проти польської шляхти і брав участь в облозі міста Збараж. Існує також думка, що це полковник Станіслав Морозенко (Мрзовицький), який загинув у 1649 році у бою під Збаражем.

ОЙ МОРОЗЕ, МОРОЗЕНКУ

ОЙ МО-РО - ЗЕ, МО-РО-ЗЕН - КУ, ОЙ ДА ТИ СЛАВ-НИЙ КО - ЗА - ЧЕ!

5
ЗА ТО-БО - Ю, МО-РО-ЗЕН - КУ, ВСЯ ВКРА-Ї - НА ПЛА - ЧЕ!

ОЙ НЕ ТАК ЖЕ УКРАЇНА,
ЯК ТЕ ГОРДЕ ВІЙСЬКО.
ЗАПЛАКАЛА МОРОЗИХА,
ІДУЧИ НА МІСТО.

"ОЙ НЕ ПЛАЧ ЖЕ, МОРОЗИХО,
НЕ ПЛАЧ, НЕ ЖУРИСЯ;
ПІДИ З НАМИ, КОЗАКАМИ,
МЕД-ВИНА НАПИЙСЯ!"

"ЧОГОСЬ МЕНІ, КОЗАЧЕНЬКИ,
МЕД-ВИНО НЕ П'ЄТЬСЯ:
ДЕСЬ МІЙ СИН МОРОЗЕНКО
З ТАТАРАМИ Б'ЄТЬСЯ!"

ІЗ-ЗА ГОРИ, ІЗ-ЗА КРУЧІ
УДАЛЕ ВІЙСЬКО ВИСТУПАЄ,
ПОПЕРЕДУ МОРОЗЕНКО
СИВИМ КОНЕМ ВИГРАВАЄ

ТА СХИЛИВ ЖЕ ГОЛІВОНЬКУ
СИВУ КОПО АЖ НА ГРИВУ,
ТА Й РОЗПУСТИВ ЧОРНІ КУДРІ
СИВУ КОНЮ ДО КОПИТИВ.

ТО Ж НЕ ГРИМ В СТЕПУ ГОРГОЧЕ,
ТО Ж НЕ ХМАРА СВІТ ЗАКРИЛА --
ТО Ж ТАТАР ВЕЛИКА СИЛА
КОЗАЧЕНЬКІВ ОБСТУПИЛА.

БИЛИСЬ ЗРАНКУ КОЗАЧЕНЬКИ
ДО НОЧІ ГЛУХОЇ,
КОЗАКІВ ЛЯГЛО ЧИМАЛО,
А ТАТАР -- УТРОЄ.

НІ ОДИН КОЗАК НЕ ЗДАВСЯ
ЖИВИМ У НЕВОЛЮ:
ПОЛЯГЛИ ВСІ,
НЕ ВЕРНУВЯ НІ ОДИН ДОДОМУ.

НЕ ВЕРНУВСЯ Й МОРОЗЕНКО,
ГОЛОВА ЗАВЗЯТА,
ЗАМУЧИЛИ МОЛОДОГО
ВОРОГИ ПРОКЛЯТІ!

ВОНИ Ж ЙОГО НЕ СТРІЛЯЛИ
Й НА ЧЕТІ НЕ РУБАЛИ;
ТІЛЬКИ З ЙОГО МОЛОДОГО
ЖИВЦЕМ СЕРЦЕ ВИРИВАЛИ.

ВЗЯЛИ ЙОГО, ПОСТАВИЛИ
НА САВУР-МОГИЛУ:
"ДИВИСЬ ТЕПЕР, МОРОЗЕНКУ,
НА СВОЮ ВКРАЇНУ!"

Максим, козак Залізняк

Максим Залізняк – син селянина з містечка Медведівка (на Чигиринщині), народний герой Коліївщини. В 1768 році він зібрав у Холодному Яру, на Чигиринщині, гайдамацький загін у кількості чоловік (у пісні 40 тисяч – поетичне перебільшення) і захопив Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Канів і разом із загоном Гонти – Умань – одну з найбільших фортець польської шляхти на Правобережжі.

МАКСИМ, КОЗАК ЗАЛІЗНЯК

Маршово

ЗІБРАВ ВІЙСЬКА СОРОК ТИСЯЧ В МІСТІ ЖАБОТИНІ,
ОБСТУПИЛИ ГОРОД УМАНЬ У ОДНІЙ ГОДИНІ.

ОБСТУПИЛИ ГОРОД УМАНЬ, ПОРОБИЛИ ШАНЦІ,
ЯК ВДАРИЛИ З СЕМИ ГАРМАТ У СЕРЕДУ ВРАНЦІ!

ЯК ВДАРИЛИ З СЕМИ ГАРМАТ У СЕРЕДУ ВРАНЦІ,
НАКИДАЛИ ВОРІЖЕНЬКІВ ПОВНІСІНЬКІ ШАНЦІ.

ОТАК КОЗАК ЗАЛІЗНЯК ЗА РОДИНУ БИВСЯ
І ЗА ТЕЄ ВІЧНОЇ СЛАВИ В ВНУКАХ ЗАРУЧИВСЯ!

За Сибіром сонце сходить (Пісня про Устима Кармалюка)

Устим Кармалюк – улюблений народний герой, ватажок повсталих селян проти польського, українського і російського панства на Поділлі в 1812–1835 роках. Зі своїми товаришами нападав на поміщицькі маєтки й роздавав бідним захоплене майно майже чверть століття. Багато разів його заарештовували, кували й засиляли в Сибір, і кожного разу Кармалюк тікав і продовжував боротьбу. У багатьох піснях, переказах і легендах Устим залишився непереможним і безсмертним.

ЗА СИБІРОМ СОНЦЕ СХОДИТЬ

ПОВЕРНУВСЯ Я З СИБІРУ,
ТА НЕ МАЮ ДОЛІ,
ХОЧ, ЗДАЄТЬСЯ, НЕ В КАЙДАНАХ,
А ВСЕ Ж НЕ НА ВОЛІ.

ЗІБРАВ СОБІ СЛАВНИХ ХЛОПЦІВ...
ЩО Ж КОМУ ДО ТОГО?
ЗАСІДАЄМ ПРИ ДОРОЗІ
ЖДАТЬ ПОДОРОЖНЬОГО.

МАЮ ЖІНКУ, МАЮ ДІТИ,
ТА Я ЇХ НЕ БАЧУ!
ЯК ЗГАДАЮ ПРО ЇХ ДОЛЮ
САМ ГІРКО ЗАПЛАЧУ!

ЧИ ХТО ІДЕ, ЧИ ХТО ЇДЕ,
ТАК ЧАС НУДНО ЖДАТИ,
ЩО НЕ МАЮ ПРИСТАНИЩА,
АНІ СВОЇ ХАТИ.

КУДИ ПІДУ, ПОДИВЛЮСЯ --
СКРІЗЬ БАГАЧ ПАНУЄ,
У РОЗКОШАХ ПРЕВЕЛИКИХ
І ДНЮЄ Й НОЧУЄ.

АСЕСОРИ, ІСПРАВНИКИ
ЗА МНОЮ ГАНЯЮТЬ,--
БІЛЬШЕ Ж ВОНИ ЛЮДЕЙ ВБИЛИ,
ЯК Я ГРІХІВ МАЮ!

УБОГОМУ, НЕЩАСНОМУ --
ТЯЖКАЯ РОБОТА,
А ЩЕ ГІРШАЯ НЕПРАВДА --
ВІЧНАЯ СКОРБОТА!

ЗОВУТЬ МЕНЕ РОЗБІЙНИКОМ,
КАЖУТЬ -- РОЗБИВАЮ.
ЩЕ Ж НІКОГО Я НЕ ВБИВ,
БО Й САМ ДУШУ МАЮ.

З БАГАТОГО ХОЧ Я ВІЗЬМУ,
УБОГОМУ ДАЮ;
А ТАК ГРОШІ РОЗДІЛИВШИ,
ГРІХА Я НЕ МАЮ.

Ой з-за гори високої (Пісня про Данила Нечая)

Пісня про одного з найулюбленіших народних героїв визвольної війни 1648–1657 років полковника Данила Нечая, непримиренного борця проти будь-яких угод із польською шляхтою. В лютому 1651 року польсько-шляхетські війська під керівництвом гетьмана М. Калиновського несподівано напали на селище Красне (нині Вінницька область). Нечай відважно боровся з переважаючими силами ворога і загинув у цьому бою. Козаки перенесли тіло Нечая в замок, але через три дні замок був взятий шляхтичами. Розправившись із усіма живими, шляхта дико глумилась і над трупом. Про це й розповідається в пісні.

Не дивуйтеся, добрії люди (Пісня про Максима Кривоноса та Богдана Хмельницького)

Максим Кривоніс (Перебийнос) – перший полковник Богдана Хмельницького у визвольній війні 1648–1657 років, хоробрий організатор селянських повстанських загонів, учасник походів під Львів і Замостя. У пісні йдеться про розгром військ князя Єремії Вишневецького під Пилявцями, коли польські воєначальники покидали свої війська і тікали, переодягнувшись у селянський одяг. Ледь вдалось врятуватися від шаблі Кривоноса і самому князю.

Та ой як крикнув же козак Сірко

У пісні йдеться про спільні походи росіян і українців проти турків і кримських татар. Сірко Іван Дмитрович – кошовий отаман Запорозької Січі в 50–70-х роках XVII століття, організатор численних походів запорозьких козаків проти турецько-татарських і польських загарбників, за народними переказами – автор дотепного листа турецькому султану Магомету IV від запорожців.

Ой в неділю рано усі дзвони дзвонять

У пісні, можливо, відбився факт арешту у 1689 році Палія польським магнатом комендантом Немирова Ранцем. У в'язниці міста Підкамень на Львівщині Палій пробув зиму. Довідавшись про це, турки вимагали в польського короля, щоб він віддав їм Палія для розправи. Проте за допомогою козаків Палій утік із тюрми і з'явився у Фастові.

Ой наварили ляхи пива (пісня про Івана Гонту)

Іван Гонта – син селянина з села Розсішки (нині Христинівського району Черкаської області), уманський сотник надвірних козаків; на початку Коліївщини (селянського повстання на Україні 1768 року) перейшов на бік повстанців. 8–10 червня 1768 року повстанці взяли Умань і розправилися зі шляхтою. Влітку 1768 року російське військо придушило повстання. Виданий царськими військами польському урядові, Гонта після жорстоких тортур був страчений у с. Серби на Поділлі.

Таким чином, народна музична творчість – основа формування національної свідомості та морально-естетичного виховання учнівської молоді. Український народ має багату культуру та велику скарбницю народних пісень. Саме тому до репертуару навчальних програм слід активно включати народні пісні українських композиторів-класиків та сучасників.

Література

1. Погребенник Ф. Наша дума, наша пісня: нариси-дослідження / Ф. Погребенник. – К. : Музична Україна, 1991. – С. 238.
2. Неймовірний С. Буквар з історії України / С. Неймовірний. – К. : Панмедіа, 2012. – С. 264.
3. Українські народні думи та історичні пісні : збірник для середнього та старшого шкільного віку. – К. : Веселка, 1990. – С. 239.
4. Перлини української народної пісні : пісенник / упоряд. М. Гордійчук. – К. : Музична Україна, 1993. – С. 124.

Галина Калюжна

**ВПЛИВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Останніми роками постать М. Грушевського як ученого, політика й державного діяча виходить із тіні наших національних особистостей і викликає велику зацікавленість в Україні і за її кордоном.

Внесок М. С. Грушевського в національний розвиток українського суспільства на формування ідеї духовності можна порівняти з видатним Тарасом Шевченком. Його творча спадщина та діяльність викликають зацікавленість у зв'язку з проблемами формування нових незалежних держав, особливо на пострадянському просторі.

Відомо, що в українській діаспорі на Заході увага до його творчості була завжди. Сьогодні, як в українському суспільстві, так і в українській діаспорі (маю на увазі – в Білорусі), є очевидним те, що без вивчення, осмислення його спадщини, його національної ідеї інформація про нього буде неповною і недостатньою.

Михайлом Сергійовичем Грушевським написано й видано понад 2 тисяч праць у різних галузях науки з широкого спектру української проблематики. Він – не тільки дослідник історії українського народу, українського державотворення. Він був завідувачем університетської кафедри, відділу НАН України, науковим Товариством імені Т. Шевченка, засновником наукового журналу "Літературно-публіцистичний вінок", ініціатором створення Інституту історії НАН України, українського соціологічного інституту. Він був науковцем державного рівня. Крім того, з березня 1917 до квітня 1918 року Грушевський – перший голова українського парламенту, фактично, перший президент України.

Після повернення з-за кордону ставлення влади до Михайла Сергійовича і його сім'ї було не дуже поважним. Та, незважаючи на це, він докладав немало зусиль для вивчення історії українського народу. І тільки сьогодні можна оцінити його великий науковий подвиг, відкриваючи для себе М. С. Грушевського.

2002 року львівське видавництво "Світ" здійснило масштабний проект: видання 50 томів його творів, де зібрані відомі праці М. С. Грушевського з теорії і практики українського історичного процесу, з українського національного відродження, міжнародних, гуманітарних, національних проблем, серед яких найважливішими залишаються: українська національна ідея, ідея єдності українських земель у демократичній державі, державний устрій та шляхи розбудови української держави. Але найважливішою для нас є його позиція, що стосується української національної ідеї, а відтак духовності українського суспільства, української діаспори.

В "Історії України-Руси" Грушевський зазначив, що українська ідея формувалась як окрема етнічна свідомість, як власна українська національна ідея. Він писав: "... це не теорема, видумка якоїсь кучки людей, а органічний наслідок історичного процесу".

Увага до спадщини Грушевського значно зросла і в середовищі білоруського суспільства серед науковців та представників української діаспори Білорусі. За ініціативою Мінського громадського об'єднання українців "Заповіт" і за підтримки Посольства України в РБ, БДУ було відзначено 140-річчя від дня народження М. С. Грушевського (2006 р.). Були організовані й проведені науково-історичні читання, присвячені цій пам'ятній даті.

У науково-історичних читаннях взяли участь учені Білоруського державного університету, Гомельського університету імені Ф. Скорини, Санкт-Петербурзького університету, Білоруського державного університету інформатики й радіоелектроніки, Чернігівського центру підготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади. Білоруські вчені озвучили погляди Грушевського на деякі питання білоруської історії, як наприклад:

- Грушевський і Білоруський державний університет, або Деякі аспекти контактів між білоруськими і державними вченими в 20-ті роки;
- Грушевський – громадсько-політичний діяч, ініціатор білорусько-українських зв'язків;
- М. В. Довнар-Запольський і М. С. Грушевський – співробітництво в "Записках наукового товариства імені Т. Шевченка";
- Діяльність МГОУ "Заповіт" зі збереження історичного минулого.

Учасники науково-історичних читань звернули увагу на проблеми, які стосувалися не тільки історії Білорусі, але й на оцінку Грушевського щодо побудови східного слов'янства. Відомі думки Грушевського про східноруську історію, про народності. Він писав, що слід вивчати окремо національні історії українців, білорусів, росіян, що Московська держава не була наступницею Київської Русі – України, вона виросла на своєму корені.

Для учасників читань важливими були не тільки оцінки, висловлені Грушевським щодо білоруської історії, але і його підходи до оцінок інших історичних явищ і подій взагалі.

Скоро будемо відзначати 100-річчя з того часу, коли Грушевський оголосив про створення Української народної республіки (1917 р.), тобто Української держави. Незважаючи на те, що УНР проіснувала 14 місяців, за цей час було створено Конституцію молодій українській державі, творцем якої був Грушевський. У зв'язку з цим не можна не згадати ім'я Пилипа Степановича Орлика (1672–1742), який 306 років тому ухвалив першу Конституцію майбутньої держави – України і став автором однієї з перших конституцій світу. Орлик – єдиний гетьман України, який юридично довів право української нації на свою самостійну, незалежну, соборну Україну. Його ім'я більш як 300 років імперська історія шельмувала, знищувала, називала зрадником. Сьогодні ім'я П. Орлика занесено до української історії як символ непереможного козацького духу, незгасного прагнення до створення української держави.

У рік 330-річчя від дня народження Пилипа Орлика члени Мінського громадського об'єднання українців "Заповіт" стали ініціаторами створення Громадської комісії з увічнення пам'яті П. Орлика (2002 р.). Протягом 14 років українська громада Білорусі спрямовує свою діяльність на повернення

славного імені Пилипа Орлика на його батьківщину. 2005 року вперше відбулись історичні читання, в яких взяли участь учені Національної академії наук України, представники Служби безпеки України, члени Громадської комісії, Посольства України в РБ. 2006 року, за ініціативи саме членів Громадської комісії, урочисто відкрили пам'ятний знак П. Орлику в селі Косу́та, де він народився. 2007 року, відзначаючи 335-річчя від дня народження П. Орлика, рішенням Вілейської районної Ради депутатів на честь гетьмана було названо одну з вулиць міста Вілейка. Відбулось і її урочисте відкриття за участю Посла України в РБ, української громади.

У нашій діяльності з ушанування пам'яті Пилипа Орлика були визначені такі напрямки, як: популяризація діяльності Пилипа Орлика в засобах масової інформації, постійна співпраця з учнівською молоддю Вілейського району тощо. За цей період було підготовлено й видано книгу "Пилип Орлик – гетьман і автор І Конституції України" (2006). Книга вийшла за сприяння Посольства України в РБ. До 335-ти і 340-річчя від дня народження П. Орлика було видано два буклети. Мінське громадське об'єднання українців "Заповіт" розробило план-проект заходів відзначення 345-річчя від дня народження П. Орлика, яке відбуватиметься в 2017 році.

2008 року до дня Св. Петра і Павла, а це – Престольне свято церкви в с. Косу́та, щорічно організовуються виставки української вишивки, фотовиставки про діяльність "Заповіту", виступи самодіяльних колективів. У цей день відбувається покладання квітів до пам'ятного знаку П. Орлику, що встановлений в селі Косу́та. Сюди на свято приїжджають сотні людей із ближніх сіл, з м. Вілейка. Свято тут відзначається понад століття. У цих заходах беруть участь представники Посольства України в РБ, члени "Заповіту", КПОУ "Краяни" м. Молодечно. Про П. Орлика й нашу діяльність була підготовлена фотовиставка, з якою ознайомилися й учасники III Міжнародного Конгресу українських діаспор у Львові (2010 р.).

Ми налагодили стосунки з науковими державними установами, Інститутами історії НАН Білорусі й України, з Білоруським державним університетом. До відзначення 300-річчя від дня ухвалення І Конституції України був оголошений конкурс на кращу наукову працю серед студентів історичного факультету Білоруського державного університету. Кращі були відзначені нашими нагородами, для переможця конкурсу організували поїздку у Львів.

Дев'ятий рік поспіль ми організовуємо "Дні українського співу", присвячені Покрові Пресвятої Богородиці та дню народження П. Орлика. Відкриття днів відбувались у Мінському державному медичному університеті, Державному педуніверситеті ім. М. Танка, в Мінському університеті інформатики й радіоелектроніки. У відкритті брали участь ректори цих університетів, Посол України в РБ, представники МГОУ "Заповіт". До участі в "Днях" запрошували студентський хор "Світич" Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, творчий колектив Київського національного педуніверситету ім. М. Драгоманова, чоловічий хор Палацу культури МАЗ, вокальні колективи з Бреста, Молодечно, Вілейки. Брав участь і наш фольклорний український ансамбль "Ватра".

Також ми працюємо з історико-культурними установами столиці. В Національному музеї історії Білорусі до відзначення 340-річчя від дня народження П. Орлика організували виставку про життя П. Орлика та діяльність Громадської комісії з увічнення його пам'яті, у відкритті якої взяли участь науковці Інституту історії НАН Білорусі, БДУ, представники Вілейського райвиконкому, української громади столиці, Посольства України в РБ. Щорічно відбувається покладання квітів до пам'ятного знаку Пилипові Орлику в день Конституції України, Незалежності та в день його народження.

До 345-річчя від дня народження П. Орлика планується проведення міжнародного круглого столу "Українська Конституція П. Орлика в Європейському контексті – важливий документ історико-політичного світового значення. Білорусько-українські наукові зв'язки"; видання альбому фотоматеріалів про малу батьківщину П. Орлика, а також запрошення до участі самодіяльного колективу з України. Для відзначення цієї дати маємо й підтримку Посольства України в РБ.

Сьогодні в Білорусі про П. Орлика, політика, державотворця, патріота України, складають вірші, поеми, пісні, його ім'я повертається із забуття. А скільки ще таких особистостей, кого потрібно вшанувати, скільки історичних подій, про які слід пам'ятати?

У Гомелі встановлено бюст Богданові Хмельницькому – і це не випадково. З історії відомо, що національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького підтримував білоруський народ. Гетьман неодноразово бував у Білорусі у свого приятеля Йосифа Нарубовича-Тукальського, відомого церковного діяча. В державному архіві Білорусі досі зберігаються грамоти Б. Хмельницького случьким купцям на право торгівлі, лист до Сапеги, в якому Б. Хмельницький стає на захист православних вірян. Одним із його наказних гетьманів був Михайло Кричевський – шляхтич із Берестейщини, якому він доручив захищати українські землі від наступу військ Яна Радзівіла.

У липні 1648 року відбулася знаменита Лоевська битва. Саме тут, під Лоевим, що на Гомельщині, зустрілися козаки М. Кричевського з військом Яна Радзівіла. В цій битві загинуло більш ніж 5 тисяч козаків, а з ними і М. Кричевський. Краєзнавці Лоевщини знайшли місце, де була остання оборона М. Кричевського, поставили хрест, на якому зробили напис: "Успокой, Господь, души полеглих". У 2013 році виповнилось 365 років Лоевської битви. За ініціативи Мінського громадського об'єднання українців "Заповіт" та за участю вчених, викладачів історичних факультетів Білоруського державного університету, Гомельського університету імені Ф. Скорини, працівників Лоевського краєзнавчого музею відбулися історичні читання, присвячені цій трагічній даті. Директор музею повідомила, що вони знайшли нащадків роду Михайла Кричевського в Канаді. Учасники читань переглянули відеоматеріали про Лоевську битву, а також ознайомилися з листами від канадських Кричевських.

Збереження історичних подій та особистостей є важливим не лише для представників діаспори. Слід зауважити, що під час Другої світової війни (1941–1945 рр.) тут, саме на лоевській землі, за визволення міста Лоева, яке знаходиться на Дніпрі, відбулась велика битва за лоевський плацдарм, битва, в якій 47 воїнів українського походження одержали звання Героя Радянського Союзу за мужність та за проявлений героїзм. Всього за визволення Білорусі від фашизму було нагороджено 236 воїнів-українців.

"Заповітовці" мають намір зібрати матеріал про наших воїнів-українців, які визволили Білорусь, місця їх захоронення, щоб їх імена, могили не були забуті, втрачені, щоб майбутнє покоління знало й пам'ятало про них.

Сьогодні ми згадуємо тих, хто протягом кількох століть боровся за незалежну українську державу, пам'ятаємо про наших пращурів, батьків, братів, хто в різні часи віддавав своє життя за Батьківщину, за Україну. Збереження історичної пам'яті залишається в громадському об'єднанні одним із важливіших напрямків діяльності.

М. С. Грушевський у статті "Велика Україна" писав: "Тільки тоді, коли держава, громада стане не пустою вівіскою, не порожньою фразою, а дійсно центром думки і волі, предметом культу кожного свідомого українця, тільки тоді український народ зможе сказати перед світом, що він послужив загальному ділу людства". Закордонне українство намагається бути причетним до цієї великої справи, до збереження нашої історичної пам'яті.

Література

1. Історія України: нове бачення : у 2 т. – К. : Україна, 1995. Т. 2. – 1995.
2. Науково-історичні читання, присвячені 140-річчю з дня народження М. С. Грушевського. – Ніжин : Вид-во Аспект-Поліграф, 2007.
3. П. Орлик – гетьман і автор І Конституції України. – Мінськ : РУП "Выдавецкі цэнтр БДУ", 2006.
4. 25 років Мінському громадському об'єднанню українців "Заповіт". – Мінськ : Видавничий центр БДУ, 2015.
5. Газета "Українець в Беларусі", бюлетень "Український вісник" (2015–2016 рр.).

Олена Дацько

ДО ПИТАННЯ ПОДІБНОСТІ ВБРАННЯ МИКОЛИ ГОГОЛЯ ТА ЙОГО ПЕРСОНАЖІВ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕМИ "МЕРТВІ ДУШІ")

Основною темою дослідження є порівняльно-оцінний аналіз одягу героїв поеми "Мертві душі" та визначення мотивів костюм Миколи Гоголя у створенні гардеробу персонажів. Комплексний підхід до вивчення цього питання дозволив виявити подібні деталі одягу та взуття, які притаманні М. Гоголю та його героям; а також звички й слабкості, що розкриваються завдяки деталям гардеробу.

У поемі "Мертві душі" Микола Гоголь показав реальне життя ХІХ століття. Автор охопив зором різних людей, їхню поведінку, звички, характер та зовнішність. Зовнішній вигляд кожного героя мав відповідати тому художньому світові, який створив автор. Тому Гоголь був дуже уважним до всіх деталей і, зокрема, до елементів одягу. Кожна "лінія, колір, склад та композиція окремих частин, форма, характер крою, пошив, оздоблення" [11, с. 81] вбрання виконували свою обов'язкову функцію, за якою персонаж набував спорідненості зі своїм нарядом, а костюм, в цілому, сприймався як двійник героя.

До процесу вдягання персонажів Микола Гоголь підходив дуже сумлінно й відповідально. Можна виокремити три джерела появи одягу героїв. Передусім – це допомога та знання матері, сестер,

близьких Гоголя. Саме вони збирали та надсилали описи вбрання від "плаття" до "сапог", від "названия" до "материи" [7, т. X, с. 166]. А вже завдяки творчому таланту Миколи Гоголя зібрані матеріали переходили на сторінки твору. Так, у поемі "Мертві душі" автор одягнув на Коробочку "мериносовий шерстяний платок" [7, т. VI, с. 96]. Мерино – це дорога вовна. Феодулія Іванівна накрилася хустинкою і, за словами автора, стала подібною актрисі, що грає роль королеви. Гоголь, одягнувши свою героїню в коштовну, дорогу вовняну хустину, підвищив статусну позицію жінки. Знайомій Гоголя О. Смирновій-Россет імператриця подарувала "с барского плеча мериносовое платье, самое тончайшее, цвета saumon, с атласной отделкой" [18, с. 264] рожево-жовтого кольору. Можливо, саме від неї Гоголь дізнався про даний різновид тканини.

Не менш важливим джерелом є розвинена творча спостережливість, що зводилася до вміння бачити в людях смішні звички й слабкості "до последней булавки, до самой ничтожной вещи" [3, с. 72]. Неповторний стиль автора також допомагав у створенні одягу персонажів. Гоголь самостійно слідкував за своїм гардеробом, "очень любил и ценил хорошие вещи" [3, с. 73]. Митець мав власну манеру одягання, що часто зводилася до певних кумедних "гардеробних експериментів", на кшталт "фантастического костюма" [3, с. 73]. Подібні театральні дійства проводилися для того, аби звернути на себе увагу, пізнати реакцію збоку, зробити висновки для творчого дослідження. Авторські звички та слабкості також були джерелом формування певного образу. Автор уміло передавав їх героям і в такий спосіб "избавлялся от них навсегда" [3, с. 72]. Так, слабкість Гоголя колекціонувати різні мало потрібно речі знайшла своє відображення в образі Чичикова, "хозяина-приобретателя" [3, с. 73].

Останні наукові дослідження з даної теми охоплюють широкий спектр напрямків і свідчать, що проблема "гоголівського костюма" на сьогоднішній день є актуальною. До образу одягу в прозі Гоголя як до самостійного об'єкта дослідження звертались С. Машинський ("Художественный мир Гоголя", 1979) та Г. Лук'яненко ("Феномен нового вбрання короля", 2005). Про одяг як деталь повсякденного життя героїв, що розкриває духовний світ писала А. Біла ("Про особливості мовних номінацій суспільних та побутових реалій XIX століття на матеріалі "Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем" М. В. Гоголя", 1997). Одяг як народознавчий мотив розглядала Н. Стеценко ("Народнознавчі мотиви у ранній творчості М. Гоголя", 2010). Проблема кольору як важливого компонента поетики знайшла своє відображення у дослідженнях О. Нецерет ("Стилистика цвето- и светописи в пейзажах поэмы "Мертвые души" Н. В. Гоголя", 1997) та І. Орлової ("Цветовая палитра в поэме Н. В. Гоголя "Мертвые души", 2004).

С. Абрамович у дослідженні "Предметный світ у Гоголя" (2001) виділяє предметні деталі, що існують "поза сюжетом". Це деталь на зразок взуття епізодичного "поручика из Рязани", великого прихильника чобіт. Взуття для господаря було таким досконалим, що він не міг ним намилюватися: "... долго еще поднимал он ногу и обсматривал бойко и на диво стачанный каблук" [7, т. VI, с. 153]. У своїх записках Т. Г. Пашенко пригадує подібну ситуацію. Гостюючи у Смирнових 1849 року, Гоголь "по утрам, лежа в постели, брал свой сапог и долго, со всем вниманием, рассматривал каблук сапога" [6, с. 452]. "Чобіток", за словами С. Абрамовича, є "прихованим натяком на певні комплекси автора й вміщений до тексту за чистою примхою" [1, с. 114]. Цей "момент авторської сповіді" (С. Абрамович) об'єднує Гоголя і героя, вказуючи на їх подібність.

Для створення повноцінної зовнішності персонажів поеми Микола Гоголь використовував різний одяг. Особливість цього вбрання полягає в тому, що він відповідав реаліям XIX століття ("фуфайка", "тулуп", "рубашка", "чулки"). Сьогодні значення цих слів ми можемо дізнатися тільки за допомогою словника. Але вони відповідали тогочасній дійсності автора та його героїв, що також можуть розглядатися як елемент подібності.

Не тільки однакова часова належність автора та персонажа поеми свідчить про вмотивовану їх подібність. Гоголь не любив чорний фрак і дуже захоплювався кольоровими, наприклад, "незвичайних", "модних" забарвлень. Серед останніх у нього були "синий с металлическими пуговицами" [14, т. I, с. 50]. (Этот вкус сохранился у Гоголя до конца жизни. Между платьем его, после смерти, остались синий фрак с металлическими пуговицами и несколько синих жилетов), "зеленый фрак с длинными фалдами и мелкими перламутровыми пуговицами" [10, с. 736] та "голубой с золотыми пуговицами" [2, с. 60, 61]. Автор завжди мав найкращий фрак "по последней моде". Свої пристрасті "модных цветов" костюма письменник передав Чичикову та Собакевичу. В Чичикова у першому томі фрак "модного" "брусничного цвета с искрой" [7, VI, с. 13], у другому томі "наваринского пламени с дымом" [7, т. VII, с. 105; 21]. Аналіз гоголівського тексту дозволяє припустити, що письменник мав на увазі червоний відтінок. У Собакевича фрак "модного цвета" "совершенно медвежьего, рукава длинны" [7, т. VI, с. 94].

Автора та героя Чичикова об'єднують не лише модні кольори костюма, але й чуттєвий компонент та дотикові відчуття. За різновиди тканини, з якої виготовлено одяг персонажа, відповідає чуттєвий компонент. Серед варіацій тканин, представлених в житті автора та в житті героя, можна виділити: оксамит, вовну, шовк. Ці тканини характерні як для авторського костюма, так і для одягу його героя. Гоголь

добре знав різновиди тканин для пошиття одягу та взуття, характер крою, оздоблення. Чичиков також орієнтувався у варіаціях одягу, матеріалі, розумів його вартість. Герой поеми мав, наприклад, чоботи з різного матеріалу: "дорогие сафьянные сапоги с резными выкладками всяких цветов" [7, т. VI, с. 135], а також "лакированные полусапожки и спальные" [7, т. VII, с. 29]. Окрім матеріалів для взуття слід відзначити схожість Миколи Гоголя з цим героєм за любов'ю до оксамитових жилетів. Зі спогадів Д. Погодіна, Микола Гоголь "носив всегда бархатные" [17, т. с. 44] жилети. Таким, наприклад, бачимо Чичикова у другому томі "Мертвих душ". Кольорова палітра авторських жилетів, за спогадами Д. Погодіна, складається із синього (блакитного) і червоного кольорів, а жилет Чичикова автор не деталізує.

Матерія одягу – це своєрідний означник соціального статусу героя, вона допомагає краще уявити та зрозуміти персонаж. Внутрішній стан автора та героя можна конкретизувати завдяки дотиковим відчуттям, тобто наскільки приємне чи, навпаки, неприємне, наприклад, взуття. Взуття Гоголя та Чичикова наділяються такими характеристиками, як м'якість-зручність. Обидва полюбили м'які, практичні, добре пошиті чоботи, що також можна розглядати як своєрідну подібність автора та героя.

Микола Гоголь дотримувався реалістичності в зображенні одягу персонажа. Цьому допомагали інші дотикові відчуття, наприклад, холод-тепло. Це ще одна характеристика, що відповідає за подібність внутрішнього світу автора та персонажа. Так, у поемі зустрічаються різновиди шинелі: "дорожна" шинель [7, т. VI, с. 221], у Чичикова була "фризова" шинель [7, т. VI, с. 153] (товста вовняна тканина) та шинель "на больших медведях" [7, т. VI, с. 21] (із підкладкою з ведмежого хутра). Ще зустрічається шинель "с несколькими воротниками" [7, т. VI, с. 178], що належала лакею. В Гоголя були літні та зимові шинелі, серед останніх "коричневая, на легкой вате, с бархатным воротником" [20, с. 426–427]. Шинель – це та деталь одягу, що ототожнює автора й персонажа, і за якою можна говорити про вмотивованість їх подібності.

Звичайно, авторський костюм та одяг героя мали велике смислове наповнення, більше ніж просто частина зовнішнього образу. Так, практичність плаття з реального життя Гоголя перетворюється на символічність "очищення" на сторінках поеми. Наприклад, 1836 року Микола Гоголь був у Гамбурзі й там замовив собі "все платье из тика". Йому зробили зауваження, про те, що "он делает себя смешным". Письменник заперечував: "Что же тут смешного? Дешево, моется и удобно" [15, с. 37]. З цього видно, що Гоголь добре орієнтувався у функціональності тканин. У поемі автор одягає плаття на Плюшкіна та Чичикова. Плаття Плюшкіна автор характеризує, вдаючись до зовнішньої оцінки "не весьма приличное для рассматриванья" [7, т. VI, с. 123]. Чичиков же хоче "вычистить платье" [7, т. VI, с. 46] і в такий спосіб очиститись від Коробоччиного світу. Деталь одягу плаття не лише доповнювала зовнішній образ, а й мала символічне навантаження. Автор одягав чи то на себе, чи то на свого героя плаття з метою досконалого як практичного, так і умовного очищення.

Однакова деталь вбрання – панталони, одягнені в неділю та будні, створювали різну зовнішність героїв та автора. Микола Гоголь, наприклад, одягав панталони під жилети, а Чичиков – тільки під фрак. У неділю автор "являлся обыкновенно к обеду в бланжевых нанковых панталонах" [14, т. II, с. 226] тілесного кольору з дешевої грубої бавовняної тканини. "Малиновые панталоны, точно малина со сливками" [18, с. 425] чи "яркие желтые" [3, с. 72] панталони автор одягав на вихід. У повсякденні Гоголь використовував "коричневые панталоны". У другому томі в гардеробі Чичикова з'являються панталони, які герой також одягає на вихід та повсякдення "под фрак, панталоны новые, панталоны серенькие" [7, т. VII, с. 28–29]. Окрім головного героя, на початку поеми зустрічався молодий чоловік у "белых канифасовых" [7, т. VI, с. 7] панталонах із легкої щільної бавовняної тканини з рельєфним тканим малюнком. Автор дав їм характеристику "весьма узких и коротких", за якою можна здогадатися, що ця деталь одягу замала господарю. Панталони були в гардеробі автора та персонажів поеми. Цей елемент одягу деталізував образ і тим самим допоміг краще уявити особистість.

Як у житті, так і на сторінках поеми, Микола Гоголь активно використовував аксесуари та атрибути костюмів. Маються на увазі деталі чоловічого світу й потрібні чоловікам дрібниці одягу. Серед таких деталей можна виділити: хустки, краватки. У гардеробі Гоголя було декілька різновидів хусток: "шейные", носові "фуляровые" [6, с. 272]. Ще була одна деталь, що завершувала певний надуманий авторський образ, це – "косынка черная шелковая, зашпиленная крест-накрест обыкновенной булавкой" [20, с. 426–427]. Крім того, Гоголь носив краватку "атласну чорну" [8, с. 96] з легкої та м'якої шовкової тканини. Свою звичку користуватися хустками та краватками із всіх героїв поеми Гоголь віддав одному тільки Чичикову. У нього була носова шовкова хустка [7, т. VII, с. 28–29], "косынка шерстяная, радужных цветов" [7, т. VI, с. 9]. У другому томі в гардеробі з'являються дві краватки: біла [7, т. VII, с. 35] та атласна синя [7, т. VII, с. 106]. Краватка зовнішньо підносила Чичикова. Він хотів бути в очах оточення не тим, ким є насправді, прагнув підкреслити свій надуманий статус.

Може трапитися так, що господар і одяг міняються ролями. Тоді вже не людина наділяє костюм своїми рисами, а костюм до невпізнання змінює зовнішність свого власника. В даному випадку шортук,

венгерка та архалук повністю змінюють фігуру та зовнішній образ. У студентські роки в Гоголя був "светло-коричневый сюртук, которого полы подбиты были какою-то красною материей в больших клетках. Такая подкладка почиталась тогда *plus ultra* молодого щегольства, и Гоголь, идучи по гимназии, беспрестанно обеими руками, как будто ненарочно, раскидывал полы сюртука, чтобы показать подкладку" [9, с. 5]. Франтуватого образу Гоголь досягнув, одягнувши сюртук. Він прагнув справити враження. В поемі лакей Петрушка постає "в несколько широком коричневом сюртуке с барского плеча" [7, VI, с. 19]. Сюртук створює новий, не властивий Гоголю і герою зовнішній образ, він змінює їх вигляд і уявлення про них. Тобто створюється певна ілюзія, за допомогою якої оточення хибно сприймало як автора, так і героя. Вони, ніби приміряючи на себе сюртук, приміряли маски – Гоголь-чепурун, Петрушка-пан.

Наступна деталь одягу, венгерка, брала участь у створенні іншого унікального образу, що потребував певного приглушення зовнішності і, тим самим, виокремлював певні життєві пріоритети. Автор, зодягнений у венгерку, залишався ніби байдужим до свого гардеробу. Перед оточенням поставала, за словами І. Арсенєва, "непривлекательна наружность", в костюмі "крайне невзрачного вида" [4, с. 570]. Венгерка с бранденбургами, прикрашена товстим блискучим шнуром, не задоволяла зорові естетичні смаки, не подобалася оточуючим. У поемі Міжуєв одягнений у "венгерку" темно-синього кольору [7, т. VI, с. 63]. Ця коротка куртка приглушила зовнішність героя на фоні особистості Ноздрьова. І автор, і персонаж досягли естетичної непривабливості та зовнішньої непоказовості.

Інша деталь одягу, за якою можна говорити про подібність автора і персонажа і яка постає як вказівник внутрішнього світу особистості, – це архалук. Він допомагає розкрити авторську реальність та художній світ персонажа. Так, Гоголь мав "шелковый архалук вишневого цвета" [14, т. I, с. 116]. За словами Максимовича, в ньому Гоголь був "хорошеньким молодым человеком" [14, т. I, с. 116]. Тільки завдяки цій деталі одягу ми дізнаємося про гармонійність авторського внутрішнього світу, а відтак краще уявляємо особистість автора. Після голосного програшу Ноздрьов зображений "просто в полосатом архалуке" [7, т. VI, с. 63]. В цьому контексті архалук – ніби своєрідне повідомлення про збитковість внутрішнього світу героя. Окрім Ноздрьова, архалук носили Порфирій та Чичиков. Різниця тільки в тому, що в Порфирія він був "стеганой на вате, несколько позамаслянной" [7, VI, с. 68]. Легкодухність – це основна характеристика внутрішнього світу Порфирія, а вольовитість та рішучість – показові ознаки Чичикова.

Схожість костюма Миколи Гоголя й одягу героїв поеми задається мотивованою семантикою: колірна, чуттєва, дотикова. Присутність смислової характеристики очищення допомагає уподібнитися автору та персонажу. Використання одягу, аксесуарів та атрибутів, що доповнюють костюм та роль одягу у розкритті внутрішнього світу особистості, у конкретних випадках сприяють створенню особливої атмосфери, в якій простежується подібність костюма Гоголя з вбранням героїв "Мертвих душ". Зроблені в роботі висновки і спостереження відкривають перспективи для подальшого дослідження ролі одягу в художній творчості Миколи Гоголя.

Література

1. Абрамович С. Предметный мир у Гоголя / Семен Абрамович // Гоголезнавчі студії. – Ніжин, 2001. – Вип. 7. – С. 110–115.
2. Анненков П. В. Н. В. Гоголь в Риме летом 1841 года. Литературные воспоминания / П. В. Анненков. – М. : ГИХЛ, 1960. – 687 с.
3. Арнольди Л. Мое знакомство с Гоголем / Лев Арнольди // Русский вестник. – 1862. – Т. XXXVII. – С. 54–95.
4. Арсенев И. Слово живое о неживых (Из моих воспоминаний) / И. Арсенев // Исторический вестник. – 1887. – Март. – С. 555–570.
5. Біла А. С. Про особливості мовних номінацій суспільних та побутових реалій ХІХ століття (на матеріалі "Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем" М. В. Гоголя) / А. С. Біла // Наукові записки. – 1997. – Т. 17, кн. 1. – С. 22–25.
6. Вересаев В. В. Гоголь в жизни: систематический свод подлинных свидетельств современников / В. В. Вересаев; вступ. ст. И. П. Золотусского; подгот. текста и примеч. Э. Л. Безносова. – М. : Московский рабочий, 1990. – 640 с.
7. Гоголь Н. В. Мертвые души / Н. В. Гоголь // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : [в 14 т.] / АН СССР; Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937–1952.
8. Данилевский Г. П. Знакомство с Гоголем (Из литературных воспоминаний) / Г. П. Данилевский // Сочинения Г. П. Данилевского : в 24 т. – Изд. 8-е, посмертное : – СПб. : Издание А. Ф. Маркса, 1901. Т. XIV. – 1901. – С. 92–127.

9. [И. Г. Кулжинский] И. К. Воспоминания учителя. Смесь / И. Г. Кулжинский // Москвитянин. – 1854. – № 21, кн. I, ноябрь – С. 1–16.
10. Каратыгин П. П. Портрет Гоголя, рисованный П. А. Каратыгиным / П. П. Каратыгин // Исторический вестник. – 1883. – Сентябрь. – С. 734–736.
11. Лук'яненко Г. Феномен нового вбрання короля / Галина Лук'яненко // Філософська думка. – 2005. – № 5. – С. 79–90.
12. Машинский С. И. Художественный мир Гоголя / С. И. Машинский. – М. : Просвещение, 1979. – 432 с.
13. Нещерет Е. И. Стилистика цвето- и светописи в пейзажах поэмы "Мертвые души" Н. В. Гоголя / Е. И. Нещерет // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 9. – С. 64–67.
14. Николай М. [П. А. Кулиш] Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем : в 2 т. / М. Николай. – СПб. : В типографи Александра Якобсона, 1856. – Т. I. – 340 с. – В типографи Юлиуса Штауфа, 1856. – Т. II. – 311 с.
15. Ободовский К. Рассказы о Гоголе / К. Ободовский // Исторический вестник. – 1893. – № 1. – С. 35–38.
16. Орлова И. А. Цветовая палитра в поэме Н. В. Гоголя "Мертвые души" / И. А. Орлова // Русская речь. – 2004. – № 6. – С. 13–18.
17. Погодин Д. Пребывание Н. В. Гоголя в доме моего отца. Из воспоминаний Д. М. Погодина // Д. Погодин // Исторический вестник. – 1892. – Апр. – С. 42–48.
18. Смирнова-Россет А. О. Воспоминания. Письма / А. О. Смирнова-Россет ; сост., вступ. ст. и прим. Ю. Н. Лубченкова. – М. : Правда, 1990. – 544 с.
19. Стеценко Н. Народнознавчі мотиви у ранній творчості М. Гоголя / Н. Стеценко, Т. Чикалова // Південний архів. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2010. – Випуск XLVIII. – С. 95–99.
20. Толченев А. П. Гоголь в Одессе (1850–1851 г.): из воспоминаний провинциального актера // Н. В. Гоголь в воспоминаниях современников / ред., предисл. и коммент. С. И. Машинского. – М. : ГИХЛ, 1952.
21. Режим доступа: <http://tverdyi-znak.livejournal.com/1092200.html>. Автор не дає пояснення, проте, звернувшись до словників, з'ясували, що це колір "диму і полум'я над Наваринською бухтою під час морського бою 8 жовтня 1827 року".

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

Світлана Лукач

РОЗМОВЛЯЄМО Й ЧИТАЄМО УКРАЇНСЬКОЮ

Навчальний посібник. Київ : Просвіта, 1998.

Пропонований розмовник – посібник для формування навичок усної монологічної та діалогічної мови. Для учнів, які не вивчали української мови, а також для всіх охочих самостійно вивчати українську мову.

Продовження. Початок у № 2, 2013 р., № 2, 2014 р., № 1, 2015 р., № 2, 2015 р.

УКРАїнСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ

А

адреса, ж. – адрес, м.
альтанка – бесідка, ж.
аматор – любитель, м.
аркуш – лист, м.

Б

бавити – забавлять
бавовна, ж. – хлопок, м.
багато – много
багатонаціональний – многонациональный
бадьорий – бодрый
бажаний – желанный
байдуже – безразлично
байка – басня, ж.
безмежний – беспредельный
бенкетувати – пировать
бентежити – волновать
благання, ср. – мольба, ж.
блискати – сверкать
блукати – блуждать
борг – долг, м.
борошно, ср. – мука, ж.
босоніж – босиком
боягуз – трус, м.
брехня – ложь, ж.
брунька – почка, ж.
бунтівливий – мятежный

В

вабити – манить
вагання – колебание, ср.
важіль – рычаг, м.
вапно, ср. – известь, ж.
варта – стража, ж.
вартий – достойный
вартість – стоимость, ж.
ватажок – вожак, м.
ввічливий – вежливый
вдалиї – удачный

вдача, ж. – характер, нрав, м.
вертатися – возвращаться
вершник – всадник, м.
веселка – радуга, ж.
весілля, ср. – свадьба, ж.
вигадка – выдумка, ж.
вигляд – вид, облик, м.
вигук, м. – восклицание, ср.
видавництво – издательство, ср.
визволення – освобождение
викохати – вырастить
вимагати – требовать
вимова, ж. – произношение, ср.
винахід, м. – изобретение, ср.
виникати – возникать
виняток, м. – исключение, ср.
виплекати – вырастить
випромінювати – излучать
вирій – тёплые края
вирушити – отправиться, выступить, тронуться, уехать
вислів, м. – выражение, ср.
виснаження – истощение, ср.
вистава, ж. – спектакль, м.
витвір, м. – произведение, ср.
витівник – затейник, м.
витончений – изящный
вишуканий – изысканный
вияв, м. – проявление, ср.
відбудова, ж. – восстановление, ср.
відвертість – откровенность, ж.
відвідувач – посетитель, м.
відгомін – отголосок, м.
віддаль, ж. – расстояние, ср.
відзнака, ж. – отличие, ср.
відкриття – открытие, ср.
відмінник – отличник, м.
відмовитися – отказаться

відомий – известный
відпочинок – отдых, *м.*
відраза, *ж.* – отвращение, *ср.*
відректися – отречься
відродження – возрождение, *ср.*
відрядження, *ср.* – командировка, *ж.*
відсвяткувати – отпраздновать
відстань, *ж.* – расстояние, *ср.*
відхилити – отклонить
відчути – ощутить
відшкодувати – возместить
віз, *м.* – телега, *ж.*
візерунок – узор, *м.*
вільнодумство – свободомыслие, *ср.*
вірогідний – достоверный
вітряк, *м.* – ветряная мельница, *ж.*
властивий – свойственный
влучність – меткость, *ж.*
вмить – мгновенно
вміст, *м.* – содержание, *ср.*
вогнище, *ср.* – костёр, *м.*
водночас – одновременно
волелюбний – свободолюбивый
володар – властелин, *м.*
волохатий – мохнатый
вподобати – полюбить
враження – впечатление, *ср.*
врода – красота, *ж.*
встигати – успевать
всупереч – наперекор
втратити – потерять, утрачивать
втручання – вмешательство, *ср.*

Г

ганьба, *ж.* – позор, *м.*
гарний – красивый
гарт, *м.* – закалка, *ж.*
гасло, *ср.* – лозунг, *м.*
глечик – кувшин, *м.*
глузувати – насмеяться
годувати – кормить
гойдати – качать, колыхать
горнутися – льнуть
гурт, *м.* – группа, *ж.*
гурток – кружок, *м.*
гуртувати – объединять
гучність – громкость, *ж.*
гущина – чаща, *ж.*

Г

ґрати – решётка

Д

давнина, *ж.* – давность, *ж.*, старина, *ж.*,
древность, *ж.*
дарунок – подарок, *м.*
довірливий – доверчивый
доглядати – смотреть, присматривать
доглядач – надсмотрщик, *м.*

догоджати – угождать
досвід – опыт, *м.*
досконалий – совершенный
дослід, *м.* – опыт, *м.*, исследование, *ср.*,
испытание, *ср.*
достаток, *м.* – обилие, *ср.*, изобилие, *ср.*
дотепний – остроумный, находчивый
духмяний – душистый, ароматный
дяка – благодарность, *ж.*

Е

емоційний – эмоциональный

Є

єдність, *ж.* – единство, *ср.*

Ж

жартівливий – шуточный
жебрак – нищий, *м.*
живильний – питательный
жнива, *мн.* – жатва, *ж.*
журба – печаль, грусть, *ж.*
журитися – сокрушаться, печалиться, грустить

З

забарвлення, *ср.* – окраска, *ж.*, расцветка, *ж.*
забобон, *м.* – предрассудок, *м.*, суеверие, *ср.*
забороняти – запрещать, воспрещать
завжди, *нареч.* – всегда
загинути – погибнуть, пропасть
закохуватися – влюбляться
занепад, *м.* – упадок, *м.*
запрошення – приглашение, *ср.*
засмутити – опечалить, огорчить, привести в
уныние
збентежувати – волновать, тревожить
зважитися – отважиться, решиться
звичайний – обыкновенный
згода, *ж.* – согласие, *ср.*
згорток – свёрток, *м.*
з'єднатися – соединиться
зілля, *ср.* – трава, *ж.*, зелень, *ж.*
зірка – звезда
зневага, *ж.* – пренебрежение, презрение,
унижение, *ср.*
зупинка – остановка, *ж.*
зухвалий – дерзкий

І

іншомовний – иноязычный
існування – существование, *ср.*
іспит, *м.* – испытание, *ср.*, экзамен, *м.*
істота, *ж.* – существо, *ср.*

ї

їжа – пища, *ж.*
їдальня – столовая, *ж.*

К

килим – ковёр, *м.*
кишеня, *ж.* – карман, *ч.*
клопотання – ходатайство, *ср.*
клопіт, *м.* – хлопоты, *мн.*, заботы, *мн.*,
беспокойство, *ср.*

кмітливий – сообразительный, находчивый,
догадливый
колиска – колыбель, ж.
колір – цвет, м.
кошти – средства, мн.
крапка – точка, ж.
крихкий – хрупкий, ломкий
криця – сталь, ж.
крок – шаг, м.
кучерявий – кудрявый
кучугура, ж. – холм, м., сугроб

Л

ластовиння, ср. – веснушки, мн.
ласувати – лакомиться
ледарювати – бездельничать
лихий – злой, недобрый
лихо, ср. – беда, ж., несчастье, ср., горе, ср.
лікарня – больница, ж.
лукавий – коварный
любий – дорогой
людство – человечество, ср.
люлька – трубка, ж.
лялька – кукла, ж.
ляпас, м. – пощёчина, ж.

М

майдан, м. – площадь, ж.
майно, ср. – имущество, ср., состояние, ср.
малюнок, м. – рисунок, м.
марний – напрасный, бесполезный
марніти – худеть, увядать, вянуть, блекнуть
мережа – сеть, ж.
мерехтіти – мерцать, трепетать
месник – мститель, м.
минулий – прошлый, прошедший, минувший
міркувати – размышлять
млин, м. – мельница, ж.
мрія – мечта, ж.
мряка, ж. – туман, м.

Н

навмисний – нарочитый, умышленный,
преднамеренный
надбання – приобретение, ср.
надихати – вдохновлять
надокучати – надоедать
надолужити – наверстать, возместить
належати – принадлежать
налякати – напугать, испугать
намагання, ср. – стремление, ср.
намисто, ср. – ожерелье, ср.
нарікання, ср. – роптание, ср.
наслідок, м. – следствие, ср.
наснажити – воодушевить
натхненний – вдохновенный
натякати – намекать
нахабний – наглый, нахальный
невибагливий – неприхотливый, неразборчивый

невмирущий – бессмертный
негайний – немедленный
недбалий – небрежный
недужий – больной, нездоровый
нежить – насморк
незвичайний – необычный
незвичний – непривычный
незграбний – неуклюжий, неловкий
нездатний – неспособный
немовля, ср. – младенец, м.
ненька – мать, ж.
необачний – неосмотрительный
непогода, ж. – ненастье, ср.
нищівний – сокрушительный
нудитися – скучать, тосковать
нудний – скучный
нюх, м. – обоняние, ср.

О

обговорювати – обсуждать
обережний – осторожный
обладнати – оборудовать
оборонець – защитник, м.
обріднути – надоесть, опостылеть
обурливий – возмутительный
огидний – противный, отвратительный, постылый
одруження, ср. – брак, м., женитьба, ж.
одужувати – выздоравливать
оздоба, ж. – украшение, ср.
ознака, ж. – признак, м., примета, ж.
окрадений – обокраденный
орач – пахарь, м.
освідчення – признание
остійний – последний
осуд, м. – осуждение, ср.
отримати – получить
отрута, ж. – яд, м.
отруйний – ядовитый
оцет – уксус, м.
очерет, м. – камыш, м.
ощадливий – расчетливый, бережливый

П

пакунок – свёрток, м.
палій – поджигатель, м.
палітурка, ж. – переплёт, м.
папір, м. – бумага, ж.
парубок – юноша, м.
пахощі, мн. – аромат, м., приятный запах
перебільшити – преувеличить
переконання – убеждение, ср.
покидати – бросать, оставлять
полегкість, ж. – облегчение, ср.
полохливий – пугливый, трусливый
помилитися – ошибиться
попередження – предупреждение, ср.
попередник – предшественник, м.
попідтинню – под забором; ходити ~ ню –
собирает милостыню, нищенствовать

поразка, ж. – поражение, *ср.*
посада, ж. – должность, ж.
посвідчення – удостоверение, *ср.*
посмішка – улыбка, ж.
потрапити – попасть
потужність – мощность, ж.
потурати – потворствовать
почуття – чувство, *ср.*
пошана, ж. – уважение, *ср.*
працьовитість, ж. – трудолюбие, *ср.*
приборкувач – укротитель, м.
приватний – частный
привернути – привлечь
прикрашати – украшать
прикрий – досадный
примарний – призрачный
примовка, ж. – прибаутка, ж.
примусити – принудить
примха, ж. – прихоть, ж.
принизливий – унижительный
переляк – испуг, м.
перемога – победа, ж.
перетинати – пересекать, перерезать
першоджерело, *ср.* – первоисточник, м.
пестити – ласкать, нежить, холить
підбурювач – подстрекатель, м.
підпал – поджог, м.
підрахунок – подсчёт, м.
пірнути – нырнуть, окунуться
плідний – плодovitый, плодотворный
побут – быт, м.
побутування – бытование
побажання – пожелание, *ср.*
повага, ж. – уважение, *ср.*
повінь, ж. – наводнение, *ср.*
повільний – медленный
повітря, *ср.* – воздух, м.
повстання – восстание, *ср.*
повчання – поучение, *ср.*, назидание, *ср.*
погоджувати – согласовывать
подив, м. – удивление, *ср.*
подобатися – нравиться
подовжувати – удлинять
подолання – преодоление, *ср.*
подужати – осилить, одолеть
поєднувати – соединять
пожива, ж. – пища, ж., питание, *ср.*
покажчик – указатель, м.
припинити – прекратить
приречений – обречённый
притаманний – присущий, свойственный
прихований – скрытый
прогалина, ж. – пробел, м.
прокуняти – продремать
прорахунок – просчёт, м.
прохання, *ср.* – просьба, ж.
пустотливий – шаловливый

Р

рада, ж. – совет, м.
речовина, ж. – вещество, *ср.*
рівність, ж. – равенство, *ср.*
річниця – годовщина, ж.
розважати – развлекать
розгалужений – разветвлённый
розгляд, м. – рассмотрение, *ср.*
розпач, м. – отчаяние, *ср.*
розчин – раствор, м.
розчулити – растрогать, умилисть
розшукати – разыскать
роковини, *мн.* – годовщина, ж.
рух, м. – движение, *ср.*
рушати – отправляться
рушник, м. – полотенце, *ср.*
рясний – густой, частый, обильный
рятувати – спасать

С

саква – сумка, ж.
самовідданий – самоотверженный
самозахист, ж. – самозащита, ж.
самотина, ж. – одиночество, *ср.*, уединение, *ср.*
самотність, ж. – одиночество, *ср.*
самотужки, *нареч.* – своими силами,
самостоятельно
сапати – полоть
сахатися – пугаться, ужасаться, отшатываться
сварити – бранить, ругать
свідомість, ж. – сознание, *ср.*
світогляд, м. – мировоззрение, *ср.*
селище, *ср.* – посёлок, м.
сенс, м. – смысл, м.
сердешний – несчастный, бедный, горемычный
середовище, *ср.* – среда, ж.
сировина, ж. – сырьё, *ср.*
сіпати – дёргать
сірник, м. – спичка, ж.
скарб, м. – сокровище, *ср.*
скарга – жалоба, ж.
скасовувати – отменять, упразднять
скибка, ж. – ломоть, м., кусок, м.
скликати – созвать, собрать
скоїтися – произойти
сконати – умереть, скончаться
скриня, ж. – сундук, м.
скубнути – дёрнуть, щипнуть
скупчення – скопление, *ср.*, сосредоточение, *ср.*
слухняність, ж. – послушание, *ср.*
смак – вкус
смачний – вкусный
сміття, *ср.* – мусор, м.
смолоскип – факел, м.
смуток, м. – грусть, ж.
снага – сила, ж.
сніданок – завтрак, м.

сновида, *м. і ж.* – лунатик, *м.*, лунатичка, *ж.*
собівартість – себестоимость, *ж.*
сокира, *ж.* – топор, *м.*
соромитися – стыдиться, стесняться
спадковий – наследственный
спалах, *м.* – вспышка, *ж.*
спинити – остановить, удержать
спис, *м.* – копьё, *ср.*
спитати – спросить
спів, *м.* – пение, *ср.*
співак – певец, *м.*
співбесіда, *ж.* – собеседование, *ср.*
співвітчизник – соотечественник, *м.*
співдружність, *ж.* – содружество, *ср.*
співіснування – сосуществование, *ср.*
співробітник – сотрудник, *м.*
співчуття – сочувствие, *ср.*
спізнення – опоздание, *ср.*
спільний – общий, совместный
спільник – союзник, *м.*
сплюндрувати – разорить, опустошить
сповільнення – замедление, *ср.*
сповістити – известить
спогади – воспоминания, *мн.*
споглядати – созерцать
сподобатися – понравиться
споконвіку – испокон веков, извечно
спокуса, *ж.* – искушение, *ср.*
спокута, *ж.* – искупление, *ср.*
спостереження – наблюдение, *ср.*
спрага – жажда, *ж.*
сприяння – содействие, *ср.*
становище – положение, *ср.*
стеля, *ж.* – потолок, *м.*
стиглий – зрелый, спелый
стислий – сжатый
стільний, *м.* – соты, *мн.*
страйк, *м.* – забастовка, *ж.*
стрибати – прыгать, скакать
стриманий – сдержанный, умеренный
стрімчак – утёс, *м.*
стрічка – лента, *ж.*
строкатий – пёстрый
струмок – ручей, *м.*
сум, *м.* – печаль, *ж.*, грусть, *ж.*
суміжний – смежный, соседний
сумлінний – добросовестный
сумління, *ср.* – совесть, *ж.*
сумний – печальный, грустный
сумнів, *м.* – сомнение, *ср.*
суперечка, *ж.* – спор, *м.*, пререкание, *ср.*
сутінки, *мн.* – сумерки, *мн.*
сутужний – трудный, тяжёлый
суть, *ж.* – сущность, *ж.*
схвалення – одобрение, *ср.*
схил, *м.* – склон, *м.*

схильний – склонный
сховати – спрятать, скрыть
сховище – хранилище, убежище, *ср.*
ссяиво – сияние, *ср.*

Т

таємниця, *ж.* – тайна, *ж.*
тварина, *ж.* – животное, *ср.*
тендітний – хрупкий
теперішній – настоящий
тимчасовий – временный
торішній – прошлогодний
триматися – держаться
тріска – щепка, *ж.*
трудівник – труженик, *м.*
туга, *ж.* – тоска, *ж.*, уныние, *ср.*, печаль, *ж.*
тужливий – тоскливый
турбота, *ж.* – беспокойство, *ср.*, забота, *ж.*
тутешній – здешний
тушити – гасить
тяганина – волокита, *ж.*

У

увага, *ж.* – внимание, *ср.*
увільнити – освободить
увічнення – увековечение, *ср.*
угамовувати – унимать, успокаивать
удосконалення – усовершенствование, *ср.*
узагальнювати – обобщать
узгоджений – согласованный
укладач – составитель
умовний – условный
унаочнення, *ср.* – наглядность, *ж.*
уособлення – олицетворение, *ср.*
уповільнення – замедление, *ср.*
усмішка – улыбка, *ж.*
уста, *мн.* – губы, *мн.*
установа, *ж.* – учреждение, *ср.*
устаткування – оборудование, *ср.*
утиск, *м.* – притеснение, *ср.*
утікач – беглец, *м.*
утома – усталость, *ж.*
ушкодження, *ср.* – повреждение, *ср.*
уява, *ж.* – воображение, *ср.*
уярмити – поработить

Ф

фарба – краска, *ж.*
фатальний – роковой
фах, *м.* – специальность, *ж.*
фаховий – профессиональный
фундатор – основатель, *м.*

Х

халява, *ж.* – голенище, *ср.*
харчування – питание, *ср.*
харчувати – кормить
хвацький – молодцеватый, бравый, лихой, удалой
хвилина – минута, *ж.*
хвилювання – волнение, *ср.*, тревога, *ж.*

хвиля – волна, ж.
хвіртка – калитка, ж.
хворий – больной
хибний – ошибочный, ложный, превратный
хижак – хищник, м.
хизуватися – щеголять
хист – способности
хисткий – шаткий, неустойчивый
хитати – качать, колебать
хлібина – буханка, ж.
хлібороб – земледелец, м.
хлопець – мальчик, м.
хмиз – хворост, м.
хутро, *ср.* – мех, м.

Ц

цвіркун – сверчок, м.
цвях – гвоздь, м.
цікавість, ж. – интерес, м., любопытство, *ср.*

Ч

чадіти – угорать
чарівність – обворожительность, ж.
чарка – рюмка, ж.
частувати – угощать
чвара, ж. – раздор, м.
чекання – ожидание, *ср.*
чемний – вежливый, учтивый
черга – очередь, ж.
чинник – фактор, м.

чинність, ж. – действие, *ср.*
чоло, *ср.* – лоб, м
чужина – чужбина, ж.
чутка, ж. – слух, м.

Ш

шабля – сабля, ж.
шана, ж. – уважение, *ср.*
шанувальник – почитатель, м.
шанування – уважение, *ср.*
шахрай – мошенник, м.
шеренга, ж. – ряд, м.
шкідник – вредитель, м.
шлюб, м. – брак, м., бракосочетание, *ср.*
шлях, м. – путь, м.
шпалери – обои, *мн.*
шукати – искать

Щ

щирість – искренность, душевность, ж.
щільний – плотный
щоденник – дневник, м.

Ю

юнак – юноша, м.
юрба – толпа, ж.

Я

якість, ж. – качество, *ср.*
ясна – дёсны, *мн.*
ятрити – растравлять, раздражать

РУССКО-УКРАИНСКИЙ СЛОВАРЬ

А

аист, м. – черногуз, м., лелека, м. и ж., бусол, м.
алчный – жадібний, зажерливий
алый – ясно-червоний
аромат, м. – пахоці, *мн.*

Б

бабочка, ж. – метелик, м.
барахтаться – борсатися
бдительность – пильність, ж.
беглец – утікач, м.
безделье – неробство, *ср.*, ледарство, *ср.*
безупречный – бездоганний
безусловный – безумовний
безучастный – байдужий
бессмысленный – безглуздый
бесхозяйственный – безгосподарний
благодарный – прихильний, ласкавий,
доброзичливый
благополучие, *ср.* – добробут, м.
благоустроенный – упорядкований
близоручий – короткозорий
бодрость – бадьорість, ж.
бойкий – жвавий, меткий, спритний
будущий – майбутній, прийдешній, наступний
бумага, ж. – папір, ч.

бусы, *мн.* – намисто, *ср.*
быстрый – швидкий, прудкий, хуткий
быт – побут, м.

В

варежки – рукавиці, *мн.*
введение, *ср.* – вступ, м.
вдохновение – натхнення, *ср.*
вежливость – ввічливість, ж.
верёвка, ж. – мотузка, ж.
вереница, ж. – низка, ж., череда, ж., ряд, м.
вероятный – імовірний, правдоподібний
вес, м. – вага, ж.
весить – важити, мати вагу
вещество, *ср.* – речовина, ж.
взгляд – погляд, м.
вздых, м. – зітхання, *ср.*
взнос – внесок, м.
висок, м. – скроня, ж.
влажный – вологий
влечение, *ср.* – потяг, м.
влюблённый – закоханий
вместительный – місткий
вмешательство – втручання, *ср.*
внешний – зовнішній
внешность – зовнішність, ж.

внимание, *ср.* – увага, *ж.*
внушение – навіювання, *ср.*
возбудимость – збудливість, *ж.*
возврат, *м.* – повернення, *ср.*
воздвигать – споруджувати
воздух, *м.* – повітря, *ср.*
возмездие, *ср.* – відплата, *ж.*
возместить – відшкодувати
возражать – заперечувати
возраст – вік, *м.*
возродить – відродити
волна – хвиля, *ж.*
волшебник – чарівник, *м.*
воодушевить – надихнути
вооружать – озброювати
воспитание – виховання, *ср.*
воспоминание, *ср.* – спогад, *м.*, згадка, *ж.*
встречать – забороняти
воссоединение – возз'єднання, *ср.*
восстание – повстання, *ср.*
восторг, *м.* – захоплення, *ср.*
восхитительный – чудовий, чарівний
восхищение, *ср.* – захоплення, *ср.*
впечатление – враження, *ср.*
вред, *м.* – шкода, *ж.*
вредитель – шкідник, *м.*
временный – тимчасовий
вселенная, *ж.* – всесвіт, *м.*
всемирный – всесвітній
всесторонний – всебічний
вспахивать – орати
вспоминать – згадувати
вспыльчивый – запальний
вспышка, *ж.* – спалах, *м.*
встреча – зустріч, *ж.*
вторжение – вторгнення, *ср.*
вызов – виклик, *м.*
выкрасить – пофарбувати
вынужденный – змушений
выполнить – виконати
высокомерие, *ср.* – зарозумілість, *ж.*
выстрел – постріл, *м.*
вычёркивать – викреслювати
вышеупомянутый – вищезгаданий
вьюга – завірюха, *ж.*, віхола, *ж.*, хуртовина, *ж.*

Г

гибкий – гнучкий
глаз, *м.* – око, *ср.*
глотать – ковтати
глубокоуважаемый – високошановний,
вельмишановний, високоповажний
годность – придатність, *ж.*
горсть – жменя, *ж.*
господин – пан, *м.*
гостеприимство, *ср.* – гостинність, *ж.*
государственный – державний

грохот – гуркіт, *м.*
груз – вантаж, *м.*
грусть, *ж.* – сум, *м.*, смуток, *м.*, зажура, *ж.*
грядущий – прийдешній, майбутній
грязный – брудний
гулкий – гучний, голосний, лункий

Д

дальновидный – далекоглядний
дарование, *ср.* – хист, *м.*
дворец – палац, *м.*
дежурить – чергувати
действовать – діяти, чинити
длина – довжина, *ж.*
длительный – тривалий
дневник – щоденник, *м.*
доброжелательный – доброзичливий,
прихильний
доброкачественный – доброякісний
добросовестный – сумлінний, совісний
доверенность, *ж.* – доручення, *ср.*
должник – боржник, *м.*
дотрагиваться – доторкатися
драгоценность – коштовність, *ж.*
дрожать – тремтіти
душистый – запашний

Е

еда – їжа, страва, *ж.*
единогласно – одноголосно
единомышленник – однодумець, *м.*
единственный – єдиний

Ж

жадность – жадібність, *ж.*
жажда – спрага, *ж.*
жалкий – жалюгідний, безпорадний,
миршавий
жалоба – скарга, *ж.*
жгучий – пекучий
желание – бажання, *ср.*
железная дорога – залізниця, *ж.*
жемчуг, *м.* – перли, *мн.*
женатый – одружений
жених – наречений, *м.*
жизнерадостный – життєрадісний
жилистый – жиливий
жительство – проживання, *ср.*
журчать – дзюрчати

З

забастовка, *ж.* – страйк, *м.*
заблуждаться – помилятися
забор, *м.* – огорожа, *ж.*
забота, *ж.* – турбота, *ж.*, клопіт, *м.*
заботливый – дбайливий, турботливий
зависимый – залежний
зависть – заздрість, *ж.*
заговор, *м.* – змова, *ж.*
загружать – завантажувати

загрустить – засумувати, зажуритися
загрязнить – забруднити
задание – завдання, *ср.*
задержка – затримка, *ж.*
задорный – завзятий
задрожать – затремтіти
зажиточный – заможний
заимствование – запозичення, *ср.*
заинтересованный – зацікавлений
заказ, *м.* – замовлення, *ср.*
закалить – загартувати
заключённый – в'язень, *м.*
заколдованный – зачарований
заметный – помітний
замечание – зауваження, *ср.*
замечательный – чудовий
замешательство – збентеження, *ср.*
замысел – задум, *м.*
занавес, *м.* – завіса, *ж.*
заносчивый – зарозумілий, пихатий
запрещение, *ср.* – заборона, *ж.*
запугать – залякати
зарев, *ср.* – заграва, *ж.*
застенчивый – соромливий, сором'язливий
затребовать – зажадати
затронуть – зачепити
затруднение – утруднення, *ср.*
затылок, *м.* – потилиця, *ж.*
захватчик – загарбник, *м.*
звено, *ср.* – ланка, *ж.*
злоба – злість, *ж.*
злословить – лихословити
злоупотребление – зловживання, *ср.*
знойный – пекучий, палючий, спекотливий
зрелище – видовище, *ср.*
зябнуть – мерзнути

И

иждивенец – утриманець, *м.*
избежать – уникнути
извещать – сповіщати
изгнание – вигнання, *ср.*
изгородь – огорожа, *ж.*
издание – видання, *ср.*
издевательство – знущання, *ср.*
измена – зрада, *ж.*
изобретение, *ср.* – винахід, *м.*
изречение, *ср.* – вислів, *м.*
изумить – здивувати
изучить – вивчати
изысканный – вишуканий, витончений
имение, *ср.* – маєток, *м.*
имущество – майно, *ср.*
искажать – перекручувати, викривляти
искать – шукати
искренность – щирість, *ж.*
искусный – умілий, вправний, майстерний
искусственный – штучний

исполин – велетень, *м.*
исполнение – виконання, *ср.*
испортить – зіпсувати
испуг – переляк, *м.*
испытатель – випробувач, *м.*, дослідник, *м.*
исследователь – дослідник, *м.*
истребить – винищити, знищити
истязать – катувати
исчезать – зникати, щезати
исчерпывающий – вичерпний

К

казаться – здаватися
казнить – страчувати
качели, *мн.* – гойдалка, *ж.*
качество, *ср.* – якість, *ж.*
клевета, *ж.* – наклеп, *м.*
коварный – підступний, лукавий
кожаный – шкіряний
колокольня – дзвіниця, *ж.*
колыбель – колиска, *ж.*
конечный – кінцевий
копье, *ср.* – спис, *м.*
корзина, *ж.* – кошик, *м.*
кормить – годувати
кормушка – годівниця, *ж.*
косность – рутинність, *ж.*, відсталість, *ж.*
краснеть – червоніти
красноречивый – красномовний
крестьянин – селянин, *м.*
кровать, *ж.* – ліжка, *ср.*
кружево – мереживо, *ср.*
кружок – гурток, *м.*
кувшин – глечик, *м.*
кустарник – чагарник, *м.*
кушанье, *ср.* – їжа, *ж.*

Л

ладонь – долоня, *ж.*
лгун – брехун, *м.*
легкомысленный – легковажний
лелеять – пестити, плекати
лень, *ж.* – лінощі, *мн.*, лінь, *ж.*
лепесток, *м.* – пелюстка, *ж.*
лепет, *м.* – белькотання, *ср.*
лестница, *ж.* – драбина, *ж.*, сходи, *мн.*
лжец – брехун, *м.*
лишний – зайвий, непотрібний
ловкость – спритність, *ж.*
ложь – неправда, *ж.*, брехня, *ж.*
ломоть, *м.* – скиба, *ж.*, шматок, *м.*
лука – калюжа, *ж.*
луна, *ж.* – місяць, *м.*
льгота – пільга, *ж.*
льдина – крижина, *ж.*
любоваться – милуватися
любопытный – допитливий, цікавий
любопытство, *ср.* – цікавість, *ж.*
лягушка – жаба, *ж.*

М

мачта – щогла, ж.
мгновение, *ср.* – мить, ж.
мелочный – дріб'язковий
меньшинство, *ср.* – меншість, ж.
мероприятие, *ср.* – захід, м.
меткий – влучний
миг, м. – мить, хвилинка, ж.
мимолётный – скороминуший, швидкоплинний
могущество, *ср.* – могутність, ж.
молва, ж. – поголос, м., чутка, ж.
морщина – зморшка, ж.
мошенник – шахрай, м.
мрак, м. – темрява, ж., морок, м.
мрачный – похмурий
мусор, м. – сміття, *ср.*
мучение, *ср.* – мука, ж.
мучительный – болісний, болючий
мысль – думка, ж.
мышление – мислення, *ср.*
мятеж – заколот, бунт, м.

Н

набат – сполох, м.
наблюдательность – спостережливість, ж.,
кмітливість, ж.
наверстать – надолужити
наводнение, *ср.* – повідь, повінь, ж.
навык, м. – навичка, ж.
наглость – нахабність, ж.
наглядный – наочний
накопить – нагромадити
наличие, *ср.* – наявність, ж.
налог – податок, м.
намерение, *ср.* – намір, м.
нападение, *ср.* – напад, м.
напиток – напій, м.
напрягать – напружувати
наружность – зовнішність, ж.
нарушитель – порушник, м.
наслаждение, *ср.* – насолода, ж.
наследие, *ср.* – спадщина, ж.
настроение, *ср.* – настрої, м.
невеста – наречена, ж.
невиданный – небачений
негодование – обурення, *ср.*
неравенство, *ср.* – нерівність, ж.
неумолимый – неблаганний
новостройка – новобудова, ж.
новшество, *ср.* – новина, ж.
нрав, м. – вдача, ж.
нужный – потрібний

О

обаяние, *ср.* – чарівність, ж.
обезвредить – знешкодити
обзор – огляд, м.
обида – образа, ж.
обидчивый – вразливий

обладатель – володар, м.
обложка – обкладинка, ж.
обнаглеть – знахабніти
обнаружить – виявити, знайти
обобщать – узагальнювати
обогащение – збагачення, *ср.*
обозрение, *ср.* – огляд, м.
обоняние, *ср.* – нюх, м.
образец – зразок, м.
обсуждать – обмірковувати
обхождение, *ср.* – поводження
общаться – спілкуватися
общежитие, *ср.* – гуртожиток, м.
объяснение – пояснення, *ср.*
объятие, *ср.* – обнімання, *ср.*, обійми, *мн.*
оглавление, *ср.* – зміст, м.
огласка, ж. – розголос, м.
огорчение, *ср.* – засмучення, *ср.*, жаль, м.,
смуток, м.
ограничить – обмежити
одиночество, *ср.* – самотність, самотність, ж.
одобрение, *ср.* – схвалення, *ср.*, похвала, ж.
одолжить – позичити
одушевлённый – живий
оживлённый – жвавий, бадьорий
озабоченный – заклопотаний, стурбований
оковы – кайдани, пута, *мн.*
окунаться – пірнати, занурюватися
олицетворять – уособлювати
омрачать – затьмарювати
оплошность, ж. – помилка, ж., необачність, ж.
опоздание – спізнення, *ср.*
опровергать – спростовувати
опрометчивый – необачний
опрятный – охайний, чепурний
осведомиться – довідатися, спитати
освободить – звільнити, визволити
осторожность – обережність, ж.
остроумие, *ср.* – дотепність, ж.
отдых – відпочинок, м.
отечественный – вітчизняний
отзывчивость – чуйність, ж.
отказ, м. – відмова, ж.
отречься – зректися
отрицание – заперечення, *ср.*
отчаяние, *ср.* – відчай, розпач, м.
отчётливый – виразний
очередь – черга, ж.
очертание, *ср.* – обрис, м., контур, м.,
окреслення, *ср.*
ошеломлять – приголомшувати
ошибаться – помилятися
ощущение – відчуття, ж.

П

пахать – орати
пачкать – бруднити, забруднювати
пашня – рілля, ж.

пение, *ср.* – спів, *м.*
переводчик – перекладач, *м.*
переучёт – переоблік, *м.*
перечень – перелік, *м.*
перешагивать – переступати
пищеварение – травлення, *ср.*
победа – перемога, *ж.*
повиновение, *ср.* – покора, покірність, *ж.*
повреждение, *ср.* – ушкодження, *ср.*, пошкодження, *ср.*
подлинник – оригінал, *м.*
подчинённый – підлеглий
пожелание – побажання, *ср.*
позор, *м.* – ганьба, *ж.*
поиски – шукання, *мн.*, пошуки, *мн.*
полезный – корисний
получить – одержувати, отримувати
полушарие, *ср.* – півкуля, *ж.*
попынька – ополонка, *ж.*
польза – користь, *ж.*
помешать – перешкодити, завадити
понимание – розуміння, *ср.*
поощрить – заохотити
попустительствовать – потурати, попускати
попытка, *ж.* – спроба, *ж.*, намагання, *ср.*
поработить – поневолити, уярмити; підкорити
посвящение, *ср.* – присвята, посвята, *ж.*
последний – останній
поговорка, *ж.* – прислів'я, *ср.*
потёмки, *мн.* – сутінки, *мн.*
потолок, *м.* – стеля, *ж.*
потребитель – споживач, *м.*
починить – полагодити
почитатель – шанувальник, *м.*
пощёчина, *ж.* – ляпас, *м.*
правительство, *ср.* – уряд, *м.*
праздник, *м.* – свято, *ср.*
преданность – відданість, *ж.*, вірність, *ж.*
предатель – зрадник, *м.*
предвзятый – упереджений
предвидеть – передбачити
предлагать – пропонувати
предложить – запропонувати
предотвратить – запобігти
предположение, *ср.* – припущення, *ср.*, здогад, *м.*
предприниматель – підприємець, *м.*
предстоящий – майбутній, наступний
прекращение – припинення, *ср.*
прелестный – чарівний, привабливий
пренебрегать – зневажати, нехтувати
прения – дебати, *мн.*
преодолеть – перебороти
преступление, *ср.* – злочин, *м.*
преувеличивать – перебільшувати
привкус – присмак, *м.*
привычка – звичка, *ж.*
привязанность, *ж.* – прихильність, *ж.*
приговор – вирок, *м.*

приглашать – запрошувати
призвание – покликання, *ср.*
прилежание, *ср.* – старанність, *ж.*
применение – застосування
примечание, *ср.* – примітка, *ж.*
присоединить – приєднати
притворный – удаваний
продвижение – просування, *ср.*
продолжительный – тривалий
произвол, *м.* – сваволя, *ж.*, свавілля, *ср.*
произношение, *ср.* – вимова, *ж.*
происхождение – походження, *ср.*
пропасть, *ж.* – безодня, *ж.*, прірва, *ж.*,
провалля, *ср.*
пространство, *ср.* – простір, *м.*
просьба, *ж.* – прохання, *ср.*
противоречие, *ср.* – суперечність, *ж.*
прыжок – стрибок, *м.*
пугать – лякати, страхати
пустяк, *м.* – дрібниця, *ж.*
пытать – катувати, мордувати
пытливый – допитливий

Р

равенство – рівність, *ср.*
равнодушие, *ср.* – байдужість, *ж.*
развлекать – розважати
разврат, *м.* – розпуста, *ж.*
раздор, *м.* – розбрат, *м.*, чвари, *мн.*
раздражение – роздратування, *ср.*
разнообразие, *ср.* – різноманітність, *ж.*
разносторонний – різнобічний,
різносторонній
разноцветный – різнобарвний,
різнокольоровий, барвистий
разоблачать – викривати
разоружение – роззброєння, *ср.*
разрушать – руйнувати
разыскать – розшукати
раскалённый – розжарений
распространение – поширення, *ср.*
расстояние, *ср.* – відстань, *ж.*
рассуждение – міркування, *ср.*
расточительность, *ж.* – марнотратство, *ср.*
расхищение – розкрадання, *ср.*
ресница – вія, *ж.*
рисование – малювання, *ср.*
родник, *м.* – джерело, *ср.*
ружьё, *ср.* – рушниця, *ж.*
руководитель – керівник, *м.*

С

самоуверенный – самовпевнений
самоуправление – самоврядування, *ср.*
сводка, *ж.* – зведення, *ср.*
сквозняк – протяг, *м.*
скоростной – швидкісний
следователь – слідчий, *м.*
случайный – випадковий

слушатель – слухач, *м.*
смущаться – бентежитися, ніяковіти
соблазн, *м.* – спокуса, *ж.*
соболезнование – співчуття, *ср.*
собственность – власність, *ж.*
событие, *ср.* – подія, *ж.*
совершенство, *ср.* – досконалість, *ж.*
совещание, *ср.* – нарада, *ж.*
совпадение, *ср.* – збіг, *м.*
современник – сучасник, *м.*
согласие, *ср.* – згода, *ж.*
содержательный – змістовний
сознательный – свідомий
сокровище, *ср.* – скарб
сокрушительный – нищівний
сообразительный – кмітливий, тямущий
сообщник – спільник, *м.*
сооружать – споруджувати
соотношение – співвідношення, *ср.*
сопротивление, *ср.* – опір, *м.*
состязаться – змагатися
сотрудник – співробітник *м.*
сочувствовать – співчувати
спасатель – рятувальник, *м.*
способствовать – сприяти
сражение, *ср.* – бій, *м.*
стирка, *ж.* – прання, *ср.*
стихотворение, *ср.* – вірш, *м.*
сторонник – прибічник, *м.*, прихильник *м.*
стремление, *ср.* – прагнення, *ср.*, намагання, *ср.*
судьба – доля, *ж.*
съёживаться – зіщулюватися, щупитися

Т

таинственный – таємничий
толкование – тлумачення, *ср.*
топливо – паливо, *ср.*
торжественный – урочистий
тормоз, *м.* – гальмо, *ср.*
трусливый – боягузливий
тщательный – ретельний, дбайливий, старанний
тщеславие, *ср.* – пиша, *ж.*
тщетный – марний, даремний
тяжёлый – важкий, тяжкий

У

убедить – переконати
уважение, *ср.* – повага, *ж.*
увеличивать – збільшувати
увлечение – захоплення, *ср.*
увольнение – звільнення, *ср.*
угнетатель – гнобитель, *м.*
угрюмый – похмурий

Э

экзамен – іспит, *м.*, екзамен, *м.*
экономить – заощаджувати
эхо, *ср.* – луна, *ж.*

Ю

юмор – гумор, *м.*

ударение, *ср.* – наголос, *м.*
удивлять – дивувати
уживчивый – лагідний, поступливий
ужин, *м.* – вечеря, *ж.*
укрощать – приборкувати
улыбка, *ж.* – усмішка, *ж.*, посмішка, *ж.*
уныние, *ср.* – сум, *м.*, нудьга, *ж.*, зневіра, *ж.*
упразднить – скасувати
упрекать – докоряти
усердие, *ср.* – старанність, *ж.*
усилие – зусилля, *ср.*
условие, *ср.* – умова, *ж.*
ухудшение – погіршення, *ср.*
учёба, *ж.* – навчання, *ср.*
учтивый – чемний, увічливий
уют, *м.* – затишок, *м.*
уяснить – з'ясувати

Ф

факел – смолоскип, *м.*
фактор – чинник, *м.*
флаг – прапор, *м.*

Х

халатность – недбалість, *ж.*
хвостун – хвалько, *м.*
хищение, *ср.* – розкрадання, *ср.*, крадіжка, *ж.*
хищник – хижак, *м.*
хлопчатобумажный – бавовняний
хозяйственник – господарник, *м.*
хохотать – реготати
хранилище – сховище, *ср.*

Ц

царапина – подряпина, *ж.*
цепочка, *ж.* – ланцюжок, *м.*
цыплёнок, *м.* – курча, *ср.*

Ч

частник – приватник, *м.*
чеканка, *ж.* – карбування, *ср.*
человек, *м.* – людина, *ж.*
чердак, *м.* – горище, *ср.*
чертёж, *м.* – креслення, *ср.*
чрезвычайный – надзвичайний
чувство – почуття, *ср.*
чудак – дивак, *м.*
чужбина – чужина, *ж.*

Ш

шаловливый – пустотливий
шутить – жартувати

Щ

щелка – щілина, *ж.*
щенок, *м.* – цуценя, *ср.*

юноша – юнак, *м.*
ютиться – тулитися, міститися

Я

язвительный – уїдливий
языковед – мовознавець, *м.*
ярость, *м.* – лють, *ж.*, шаленство, *ср.*

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА, ПЕРЕКЛАДИ, РЕЦЕНЗІЇ

Надія Онищенко

ЛУЧИЦЬКІ. ТАЛАН. РОЛІ І ДОЛІ ОДНІЄЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕАТРАЛЬНОЇ ДИНАСТІЇ

В енциклопедичному довіднику "Митці України" акторська династія Лучицьких, на жаль, представлена лише Катериною та Болеславом. В українську культуру родина ввійшла й іншими іменами, які 1933 року створили Ніжинський український драматичний театр імені Михайла Коцюбинського.

ЗІРКА НІЖИНСЬКОГО ТЕАТРУ

Вона народилася актрисою. З раннього дитинства дихала повітрям сцени, якій її дід, батько, дядьки й тітки, брат служили, як служать високій ідеї. Спочатку за лаштунками, а з часом і в безпосередній роботі над роллю, Анжеліна переймалася отими натхненними ілюзіями, заради яких публіка й сьогодні ходить у театр. Бути органічною, переконливою їй допомагала жіноча врода й отой внутрішній трепет, який робить жінку ще привабливішою.

Вона грала в трупах діда Людвіка Лучицького і батька Болеслава Лучицького-Оршанова, уже тоді відомих театральних діячів, яких високо цінував критик Степан Петров і Максим Горький. Театральними вчителями Ані були дід та батько, а ще тітка – Катерина Людвіківна Лучицька й сама Марія Костянтинівна Заньковецька.

Як реліквію Анжеліна Болеславівна зберігала особисті речі Заньковецької: сценічні костюми, прикраси, які в сімдесяті роки передала в Ніжинський краєзнавчий музей. Тоді ж А. Лучицька замислилася над публікуванням спогадів про родину.

Анжеліна Лучицька показала документи і поділилася враженнями дитинства з московською знайомою Есфір Смаховою, яка літературно їх опрацювала. Двадцять три сторінки машинописного тексту російською мовою читаються як художній авантюрний роман із багатьма відомими історичними особами. Прочитавши, починаєш розуміти, звідки в Анжеліні ота польська врода, і жіночий трепет, і відданість театру...

Якось у музеї, де виставлена фотографія Лучицької, вже немолода вчителька радісно вигукнула: "Я ж пам'ятаю її, Проню Прокопівну, в "Зайцях"!"

Тамара Василівна Коршикова, яка працювала в Ніжинському театрі разом із Лучицькими й товаришувала з Ганною Борисівною (так називали Лучицьку в театрі), розповідала про цю роль: "Кращої Проньки я ніде не бачила. З'явившись на сцені з подарунками для своїх недоумкуватих батьків, вона зримо виражала пристрасне, серйозне бажання вийти заміж. І чим серйознішою вона стає, тим комічніший ефект її гри. Лучицька представляла епоху, в якій сама виросла, її поведінка на сцені, уміння носити костюми – від того пансіону, в якому вона сама навчалася".

Ніжинський театр починався з "Украденого щастя" І. Франка. Ганну грала Анжеліна Лучицька. На любительській фотографії тих часів – проникливе обличчя з виразною мімікою.

Маруся з "Марусі Богуславки" М. Старицького – провідна роль Катерини Лучицької. Її багато разів бачила Анжеліна. Але в цей образ вона привнесла і свою вроду, і свої материнські почуття.

7 грудня 1951 року Ніжинському драматичному театру виповнилося 18 років. У замітці за підписом Б. Лучицького в "Радянському Ніжині" читаємо: "Свою творчу роботу театр почав постановкою І. Франка "Украдене щастя". Серед засновників і перших акторів була Ганна Болеславівна Лучицька – заслужена артистка Української РСР. За 18 років театр поставив понад 100 п'єс, влаштував 5 тисяч вистав".

У жовтні 1952 року Дмитро Гайдабура поставив у театрі п'єсу "Не судилось". "Особливо слід відмітити високу майстерність гри пані Анни Петрівни (заслужена артистка УРСР Анна Лучицька), пана Івана Андрійовича (заслужений артист УРСР Борис Лучицький) і старого Харлампія (заслужений артист УРСР Володимир Тось)", – читаємо в рецензії "Радянського Ніжина" за 15 жовтня 1952 року.

"Ганна Лучицька була зіркою в колективі, світлом якої зігрівалися і за якою тягнулися, – розповідала Тамара Коршикова. – Тільки пізніше, читаючи літературу про Марію Заньковецьку, я переконувалася, що висока культура, обізнаність Лучицької саме від корифеїв українського театру".

Сцена, театр були для Анжеліни тією країною, в якій вона прожила своє життя. Народившись у 1900 році, за 87 років творчого горіння в різних жіночих образах Анжеліна Лучицька виявила акторську індивідуальність, у якій була якась частинка й від прабабусі Юзефи, і від діда Людвіка.

РАМПА З ГАСОВИХ ЛАМП

Належністю до акторського братства пишалися всі три покоління родини Лучицьких. Людвік Тимофійович, хорист Одеської опери, розповідаючи про своїх батьків, любив підкреслити, що він – актор невипадковий, що акторами стали п'ятеро його дітей і, звичайно ж, онуки. В родині як реліквію зберігали вірш діда, написаний 1860 року і подарований "любій донечці Катрусі".

Кого тягнуть за квартиру
В суд до мирового!!!
З кого стягують свитину
З-за долгу старого!
Кого цуплять в буцегарню
Десятники милі!
То Актора, що грав гарно
І його хвалили!

У середині ХІХ століття Людвік Лучицький видав дві збірки гумористичних оповідань "Торбина реготу" та "Золота сопілка", з якими виступав на сцені.

"Дідусь був високий, худий, ходив легко, впевнено, все швидко охоплював поглядом. Був нетерплячим, часом несправедливим. Однак його основною рисою була доброта", – згадує онука Анжеліна.

Дідову вдачу успадкував його син, батько Болеслава й Анжеліни, на сцені Лучицький-Оршанов. Це про нього 1898 року театральний критик "Скиталець" так написав в "Самарської газеті":

Оршанов из ходульной роли
Лицо живое воссоздал,
Игрой к нему добавил боле,
Чем даже автор пьесы дал.

Коли Болеслав Людвікович 1932 року в містечку Буринь організує драматичний гурток при Будинку культури місцевих цукроварів, до нього приєднуються близькі. Пригадує Володимир Юрійович Назаров, син Анжеліни і Юрія Володимировича Назарова: "Жили ми при клубі, усім було важко, але потяг до культури в усіх був великий. Люди приходили на вистави зі своїми гасовими лампами. Ставили їх перед рампою, щоб освітити сцену".

У цей час було прийнято рішення про створення першого робітничо-селянського театру Чернігівщини. Обласний відділ культури направляє на курси художніх керівників двадцятисемирічного Болеслава Болеславовича Лучицького. Після повернення його призначають головним режисером театру, а директором – Юрія Володимировича Назарова.

Брат і сестра Лучицькі, Юрій Назаров, дружина Болеслава Валентина Білоусова, актор, пізніше директор театру Володимир Тось склали ядро колективу. Володимир Назаров розповідає, що в театрі в цей період не було чвар чи, боронь Боже, п'ятики. Це було справді акторське братство, яке мужньо зносило неустаткований акторський побут, пов'язаний із постійними переїздами, нічним життям. Театр був домом.

Болеслав Лучицький був у театрі лідером. Його акторська вправність починалася з сім'ї. А ще з трупи Олексія Суходольського, учня Марка Кропивницького, де Болеслав починав працювати. Крім уміння перевтілюватися, актор мав неабиякі музичні здібності. Він добре грав на фортепіано. Коли одного разу захворіла концертмейстер, Лучицький замінив її у виставі "Запорожець за Дунаєм". А в "Платоні Кречеті" О. Корнійчука Болеслав Болеславович не імітував гру на скрипці, а справді грав.

Зі спогадів ніжинського красенця Григорія Петровича Васильківського дізнаємося про виставу таке: "У кінці березня 1950 року в Ніжин приїхали українські радянські письменники О. Є. Корнійчук і В. Л. Василевська (вона тоді балотувалася в депутати Верховної Ради СРСР від Ніжинського виборчого округу). Довідавшись, що в міському пересувному театрі імені М. Коцюбинського йде вистава "Платон Кречет", письменники вирушили туди.

Як розповідав потім завідувач музичної частини театру В. М. Панарін, артисти були неабияк схвилювані. Довідавшись, що на виставі буде сам автор п'єси, Б. Б. Лучицький заспокоював: "Не хвилюйтеся, друзі, грайте так, ніби тут немає Олександра Євдокимовича". І грали ми тоді з натхненням. Олександр Євдокимович піднявся на сцену й від душі подякував артистам, і особливо Лучицькому як режисеру-постановнику, а також артисту, який виконував головну роль".

Наступного дня О. Є. Корнійчук і В. Л. Василевська зустрілися в педагогічному інституті зі студентами й викладачами. Драматурга запитали про враження від вистави "Платон Кречет" на ніжинській сцені. "Здається, щоб побачити справжнього Кречета, ніжинцям не обов'язково їхати в Київ", – відповів Корнійчук.

У 1936–1939 роках для участі у виставах Ніжинського театру Лучицький запрошує Амвросія Бучму, Наталію Ужвій, Марію Литвиненко-Вольгемут, Оксану Петрусенко. В роки Великої Вітчизняної війни театр перебуває на Далекому Сході, виступає в шпиталях і військових частинах. А Болеслав Лучицький служить у військовому училищі зенітної артилерії в Ленінграді.

Він прожив 60 років, на 44 менше, ніж Людвік Лучицький. Прожив життя насичене, часом драматичне, подвижницьке. Його натхненну працю належно оцінено: 1954 року присвоєно звання народного артиста України. Найбільше визнання таланту митця – любов глядачів. Актриса Ніжинського театру Тамара Коршикова пригадувала: "Репетиції у нас починалися об 11 годині. У цей час біля каси стояли в черзі люди, щоб придбати квиток на вечірній спектакль".

ПЕРШИЙ ДИРЕКТОР

Юрій Володимирович Назаров помер 1994 року. Помер швидко, раптово, хоч йому вже було 94 роки. "Я ніколи не пам'ятаю, щоб батько лежав хворим чи немічним", – розповідав Юрій Володимирович Назаров. – Багато перехожих у Чернігові звертали увагу на міцного, бадьорого діда, та ніхто не здогадувався, що в цьому чоловікові живе цілий культурний пласт ХХ століття. Тільки ті, що бачили Юрія Володимировича Назарова на сцені в Ніжині, а пізніше в Чернігові, пригадують його як талановитого актора. А який це був Шпак у "Шельменку-денщику"!

Коли наприкінці 80-х Д. Гранін опублікував "Зубр", батько і син Назарови звернули увагу на ім'я і прізвище: Олександр Цингер. Видатний учений-фізик працював разом із Тимофеевим-Ресовським за кордоном і... був вітчимом Юрія Володимировича. Ю. Назаров написав про це письменнику й отримав паризьку адресу Олега Олександровича Цингера, свого рідного брата по матері. Восстаннє вони бачилися 1922 року, коли Олегу було десять, а Юрій був захоплений актрисою Анжеліною Лучицькою, з якою збирався одружитися. Він і не думав тоді, що це було останнє побачення з матір'ю, вітчимом, братом. Вони від'їздили за кордон на лікування за клопотанням самого міністра Луначарського. Тільки 1934 року Юрій Назаров прочитав некролог про смерть Олександра Цингера за кордоном. Від матері та брата відомостей не було.

Олег Цингер надіслав із Парижа ксерокопію спогадів їхньої матері – Віри Павлової, – надрукованих у газеті "Новое русское слово" 1972 року. В передмові зазначається, що В. Павлова була актрисою Московського художнього театру. Мемуаристка розповідає про своє дитинство, про атмосферу дворянської сім'ї, в якій її виховували батько, няньки, гувернантки. Спогади вводять нас в інтелігентний дім, де насамперед цінувалися освіченість, доброта, де обов'язковими були відвідини і церкви, і театру.

Після смерті батька вісімнадцятирічна Віра отримує місце у правлінні Московсько-Казанської залізниці. А вже за три роки Павлова вирішує готуватися до сцени.

Вона вступає в драматичну школу при Філармонічному товаристві, якою керує В. І. Немирович-Данченко. Серед викладачів пригадує І. І. Іванова, який викладав у школі історію мистецтв і театру. (Гра долі: у 1907–1911 рр. Він – директор Ніжинського історико-філологічного інституту – Н. О.). Її однокурсниками стають Ольга Кніппер, Маргарита Савицька, Ніна Литовцева. Ці імена склали першу трупку Московського художнього театру. Кніппер, Шенберг, Москвіни, Качапови – ось коло людей, серед яких зростав Юрко. Молоді люди з освічених родин, для яких критерієм оцінки був талант і інтелігентність. Театр був для них храмом. Віра Павлова грає на сцені й головні, і другорядні ролі, пробує себе в костюмерній. У "Горі від розуму" вона моделює костюми й зачіски, які схвалює живописець Мстислав Добужинський (живописець відвідав Ніжин у 1912 році – Н. О.), "Половецькі танці" для "Російських сезонів у Парижі" Сергія Дягілева оформляє за ескізами Костянтина Коровіна. Павлова пробує грати у фільмах і навіть пише сценарії, які ставить Протазанов. У цей час Цингер видає "Початкову фізику" і "Задачник з фізики", визнаний фахівцями як один із найкращих у європейській навчальній літературі.

На жаль, Юрій Володимирович не залишив спогадів про своє дитинство і юність. Очевидно, його діяльність у театральній трупі Григорія Котовського, його любов до актриси були не випадкові. Свое перше почуття він зберіг до останніх днів, навіть після того, як їхні подружні стосунки з Анжеліною не склалися. Разом із нею, її батьком і братом вони 1933 року створили Ніжинський драматичний театр.

Назаров, Тось, Лучицькі творили театральне обличчя Ніжина до 1960 року. Вони не розчинилися в загальній масі і після підвищення обласним Черніговом. Для цих людей театр був батьківщиною в мистецтві, він спрямовував їхнє життя.

Юрій Володимирович був майже ровесником сина Качалова Вадима Шверубовича. Викладач школи-студії МХАТу 1976 року у видавництві "Мистецтво" випускає у світ мемуари "Про людей, про театр, про себе". Він лаконічно й емоційно розповідає про себе через біографії вже згаданих мною відомих діячів МХАТу. І серед них називає В. М. Павлову. "В. М. Павлова була ліричною і смішною Шарлоттою Іванівною, жалісною і недоладною. Їй дуже вдавався німецький акцент – м'яко і тонко" (Павлова з дитинства знала німецьку мову – Н. О.). На 297 сторінці – фото з "Вишневого саду". Віра Миколаївна в цій ролі.

Розкидані в різні частини світу, мати й син однаково віддано служили театру. Вже проживаючи в Німеччині, Віра Павлова грає разом із мхатівцями під час їх європейсько-американських гастролей в 20-ті роки ХХ століття.

Багато про своє насичене життя міг розповісти і Юрій Назаров. Та ніхто не розпитав його про це. У грудні 1993 року на святкуванні 60-річчя Ніжинського драматичного театру імені Михайла Коцюбинського одна чиновниця з Чернігова спитала свою сусідку: "А Назаров ще живий?"

СЦЕНИ, ПЕРЕЖИТІ НА ВІЙНІ

Правнук Людвіка Лучицького Володимир Назаров пережив у житті стільки сильних відчуттів, які не довелося зіграти на сцені трьом попереднім поколінням його родини.

Уже після смерті Володимира Юрійовича його дружина Людмила Степанівна показала мені фронтові щоденники чоловіка – пожовклі листочки, списані олівцем.

Вражає сцена, коли Володимир грівся біля трупа вбитого ним німця. "Я ліг поряд, притулившись до грудей убитого, який судомно помирав. Його рука обійняла мене за плечі. Я накрив його шинеллю. Тіло конвульсивно пересмикнулося. Я лежав тихо, боячись поворушитися, аби не позбавити себе приємного тепла. Труп застигав. Далекі прожектори пронизували злу темінь ночі. Кулі, тихо посвистуючи, ткали над головою тонкими нитками павутини незримі візерунки".

"У холодному заціпенінні зустріли сімсот вісімдесят людей чорні гримучі танки. Закутані в сіру хмару пилюки, вони вискочили з-за пагорбу і, на мить причаївшись, рвонулися в гущу людей, розриваючи їх холодною сталлю гусениць. Жахливий зойк смерті вирвався з глибин душі півтисячі переляканих людей. Здавалося, здригнувся світ. Усі кинулися в степ. Переді мною миготіли наповнені страхом, широко відкриті очі, які різко змінювали знайомі обличчя. Мої ноги не могли тримати тіло. Я впав, вчепився в траву скрученими судомою пальцями, неначе влазив в прохолодну вогу землю, аби не бачити, не чути, не відчувати... Дикий тваринний страх, який інших зі швидкістю вітру відносив у степ, мене прикував до землі. Навколо була смерть – невмолима, страшна".

"Холодне осіннє сонце тонуло в крові заходу. Холодний морозний вечір швидко спускався на землю. Він був страшним. Місто палало у морі вогню. Хвилі ріки, які плюскотіли біля берега, пересипалися багряним відблиском. Широкий піщаний берег був зашланий трупами. Сюди несли з усіх кінців міста поранених. Сюди вони повзли, дивлячись з надією на лівий берег і помираючи від втрати крові.

Легко поранені довго повзали по холодним трупам товаришів, ховаючись від бомб, які все одно розривали це живе м'ясо, що рухалося. Кров червоними потоками стікала в Волгу, обводючи берег широкою рожевою облямівкою".

Очевидно, Назаров занотовував щойно пережиті враження. Отаке літературне переосмислення, можливо, абстрагувало його від страшної дійсності, давало силу його душі. Я не встигла розпитати його про це, доки він був живий. Володимир Юрійович ніколи не показував своїх записів ні колегам, ні студентам Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя, де вчився, а потім викладав математику майже до смерті у 2003 році, залишивши про себе добрий спомин. Він більше розповідав про свою знамениту родину. Припускаю, що цей багатий родовий спадок підтримував його моральний дух.

З дозволу родини Назарових-Копилових я переклала з російської на українську мову екзистенційні переживання солдата, які були написані раніше Василя Бикова, Олесья Гончара, Віктора Некрасова, В'ячеслава Кондратьєва, але вперше були видані 2008 року в Ніжинському держуніверситеті імені Миколи Гоголя.

Пригадую виступ Володимира Назарова на вечорі, присвяченому 90-річчю від дня народження Болеслава Лучицького. Високий стрункий чоловік образною літературною мовою говорив про театральних діячів своєї родини, про їх роль в українській культурі. "Який типаж втратила сцена!" – сказав мені тоді композитор Олександр Козаренко.

Може й так. Але родина надбала ще один добрий спадок, на який рівняються тепер донька Назарова, доктор біологічних наук Олена Володимирівна, онук – кандидат біологічних наук Євген Копилов. Дякую їм за надані матеріали з сімейного архіву.

Спогади передав Надії Онищенко син Анжеліни Лучицької і Юрія Назарова Володимир Назаров. Це їх перша публікація.

На фото з сімейного архіву Назарових сидять: Зінаїда Василівна Лучицька-Оршанова, Володя Назаров, Болеслав Людвігович Лучицький-Оршанов; стоять: Юрій Володимирович Назаров, Болеслав Болеславович Лучицький, Анжеліна Болеславівна Лучицька

I

За вагонним окном проноситься пар от паровоза: то колеблющейся кисеей, то мелкими кудрявыми облачками. Сквозь эту белесость мелькающие желтые холмы, буро-зеленый кустарник и золотые зарницы далеких церковных куполов – все кажется воздушным, легким и будит в душе мягкие беззвучные напевы.

Так воспринимает мир девочка Аня, сидящая ближе всех к окну. Рядом с ней девочка Зина тоже смотрит вдаль. А напротив сидит их дедушка и любовно оглядывает обеих.

Аня со вздохом отрывает глаза от всего за окном и ласково, уголками губ улыбается дедушке. Зина шумно вздыхает и широко улыбается дедушке. Дедушка тоже вздыхает и говорит:

– Что загрустили?.. Хороша она, родина-земля, а?.. Вот-то и оно. Красота, она всегда вызывает грусть. Только, пожалуй, не грусть это, а просто тихая радость... – Он задумывается и добавляет: – Радость про себя.

Зина благодарно трясет кудряшками:

– И как это вы хорошо придумали, дедушка, поехать за нами.

У Ани вырывается горячо:

– Дедушка, вы золото!

Дедушка озорно оглядывается, кивает в сторону соседнего купе:

– Тише, а то уворуют ваше золото.

Аня и Зина удивляются и тут же прыскают смехом.

Обе девочки одеты в форменные гимназические темно-синие платья с белыми полосками кружев на стоячих воротничках. Аня смуглолицая, темноволосая, с карими печальными глазами. Зина голубоглазая, с непокорными светлыми завитками над белым лбом.

У окна на крюке висят их клетчатые накидки с капюшонами, а сам крюк спрятан под дедовской шапкой-папахой из серого каракуля.

Обеим девочкам по одиннадцать лет. Аня – дочь старшего сына Болеслава, Зина – дочь старшей дочери Диониды. Девочки живут и учатся в Славянске в пансионе мадам Гарве. В Славянске квартируют и родители Зины, но они все лето были на гастролях вместе с трехлетним братом Зины. А сейчас, возвращаясь домой, заехали в Киев к отцу, куда неожиданно съехались все его дети, все семеро – кто с мужем, кто с женой, – там же и пятилетний сын Болеслава, брат Ани. И вот не хватало только этих двух внучек.

У деда – Людвига Тимофеевича Лучицкого – спектакли начнутся в октябре и он, не долго думая, поехал за Аней и Зиной. Было аханье и оханье мадам Гарве (ведь начало занятий!.. дети отстанут!..), но дедушка перецеловал пухлые в кольцах пальцы мадам и обещал вернуть девочек, ну, вот-вот!

Аня и Зина были в восторге, они висели на шее и руках деда и угомонились только недавно, уже на подступах к Киеву. И лишь сейчас Аня вспомнила, что она и Зина тараторили до сих пор без умолку, а ведь дедушка столько интересного знает и так умеет рассказывать, что забудешь все на свете.

– Дедушка, золото!.. – просит Аня.

– Опять! Пропаду я с вами! Как есть, уворуют!

Аня уступает:

– Ну хорошо, ну просто, дедушка, расскажите что-нибудь.

– Да, да! – подхватывает Зина, – хоть что-нибудь.

– Э! Что-нибудь! Стоит-ли огород городить ради "что-нибудь".

– Ну, что хотите, – молит Аня.

– Что вам самому хочется, – заискивает Зина.

– Э! Вот это задача! Что я хочу!.. А хочу я, э-эх, многого я хочу! Чтобы слушали меня, и еще слушали, да еще чтобы слушать пожелали...

– Так и мы такие же! – восклицает Зина.

Аня шепчет взволнованно:

– Ну, дедушка, ну, пожалуйста, ну что-нибудь из своей глубокой давности.

– Да разве я так стар? – Дедушка приосанивается, приглаживает ус, потом густую темную с проседью шевелюру.

– Нет, нет, вы не старый, дедушка, – убеждает Зина. – Вы нам расскажите про своего дедушку.

– Верно! – хлопает в ладони Аня. – Вот и будет из давности глубокой.

Зина тоже хлопает в ладоши и провозглашает:

– Дедушка про дедушку!

Из соседнего купе высовывается чья-то голова и прячется.

– Тише, – говорит дед. – Расхлопались, языкастые... Ладно, слушайте. Только про деда своего я толком ничего не знаю, вот про отца помню, пожалуй...

Девочки смолкают, складывают на коленях руки, поднимают ноги в черных чулках и коричневых ботинках с пуговками.

Дед начинает:

– Было так. Давно это было. И, верно, что в глубокой давности. Лет тому более ста... Было это, когда Наполеон двинул свои войска на Италию, Испанию, Австрию. Молодой тогда был Наполеон, только-только коронованный император... Ну а Польша, откуда мой отец родом, тогда была войнами растерзана. Часть досталась Пруссии, часть Австрии, часть России. Все над ней измывались, как хотели. Учить слову польскому запрещали. Кто-то по-немецки жилы тянул, – и дедушка понизил голос, – ... кто по-русски рубил с плеча; э-эх стонала земля польская, обливался кровью польский народ... Вот так. Терять уж больше нечего было, и потянулся народ за Наполеоном. Обещал он полякам землю и свободу. Ну и составил он польские легионы... Полегло их сколько! И в Испании, и в Италии, и за Атлантическим океаном... Ну а когда двинул Наполеон войска против Австрии, не только польские легионы, а и весь польский народ поднялся. Война пошла рушить и крошить крепости, дома, целые деревни с лица земли сметало... Вот и смело деревню, где жил мой дед с бабой, их косточки где-то неприкаянное солнце да ветер иссушили... А отец мой, пять лет тогда ему было, звали его Томаш...

– Томаш?.. – удивляется Аня.

– Томаш? Как-же так? – поражается Зина.

– А вот так. Томаш по-польски, а по-русски Тимофей. Вот я и Людвиг Тимофеевич. Ну а поверному был мой отец Томаш. И подобрали его люди да пригрели...

Слова дедушки заглушаются грохотом вагонов, появившегося за окном поезда.

– Поезд! – вскрикивает Зина. – Смотрите, поезд!

Дедушка хмурится, говорит сухо:

– Скоро приедем.

Но Зина совсем забыла, что дедушку нельзя прерывать.

– Дедушка, смотрите, поезд стоит?

Дедушка огрызается:

– Видишь, стоит, чего спрашиваешь.

Аня прижимается носом к стеклу и говорит:

– Он не стоит, дедушка. Он идет, как и наш.

– Поезд стоит, – твердо говорит дедушка.

– Поезд идет, – говорит Аня.

– Поезд стоит, – багровея, говорит дедушка. Зина пожимает плечами и бросает примирительно:

– Ну и что? Пусть стоит, пусть идет.

– Поезд идет. Идет, как и наш, – настаивает Аня.

Дедушка говорит гневно:

– Говорю, стоит, значит, стоит.

– Но он идет, дедушка, – не может с ним согласиться Аня. Серые глаза деда леденеют, багровость расходится по лицу пятнами, сжав губы, он цедит:

– Ну, Анжелина...

И тут Аня пугается. Дедушка назвал её полным именем, значит, взаправду гневается и, конечно, теперь не доскажет о давности глубокой. Она вскидывает на деда умоляющие глаза, но дед уже неприступен.

– Ну, Анжелина... – повторяет он, и вдруг резко бросает:

– Чужой дурак – смех, а свой – грех.

За окном уже отчетливо видно, что поезд идет, а не стоит. Набрав скорость, прогрохотав последними вагонами, поезд исчезает, и уже мелькают придорожные белые хатки-мазанки, и в купе становится светлее.

Аня думает с обидой и отчаянием: – Ведь вот видит, что поезд идет, видит, что поезд уже и прошел, а вот смотрит как!.. О Боже! Не доскажет теперь ничего! Ничего не доскажет!

Аня тянется рукой к руке Зины, будто ища опоры. Пальцы девочек сплетаются. Они смиренно сидят перед выпрямившимся суровым дедом и не смеют уже просить его ни о чем.

И тогда явственно стали доноситься голоса из соседнего купе:

– ... Вот так просто в упор взял и выстрелил!..

– Подумать только! При всех!

– Надо же! Во время спектакля!..

– Вот это дал спектакль!

– Тише! Что раскричались!

Голоса смолкают. Дедушка поднимается, уходит в соседнее купе и оттуда доносится его голос:

– Господа, что случилось?

И несколько приглушенных голосов:

– Разве не знаете?..

– Уже напечатано, говорят... Покушение на Столыпина!..

– Столыпин убит!..

II

Вот такой мне помнится наша поездка из Славянска в Киев. Аня (Анжелина) – это я. Как видите, главное действующее лицо – это дедушка. Когда я вспоминаю нашу семью, состоящую из трех поколений, то первым всегда возникает образ дедушки – Людвига Тимофеевича Лучицкого. Темные с проседью, гладко зачесанные назад волосы, высокий лоб, серо-голубые глаза, немного надменные, впрочем, выражение их постоянно менялось; прямой нос, узкое лицо, на щеках две борозды, книзу скрывающиеся в длинных усах.

Дедушка был высокий, худой, ходил легко, уверенно, все быстро охватывал взглядом. Был он властным, нетерпеливым, вспыльчивым, порой несправедливым. Однако основной его чертой была доброта. Иначе как бы он мог группировать нас вокруг себя, и к тому же, мы все его глубоко уважали и любили. Достоверно ли все им рассказанное о прадедушке, не могу утверждать, так как дедушка был большой фантазер, и все его повествования были крайне противоречивы. Я не раз по малолетству или по недостатку воспитания, или просто по свойству своего характера отмечала вслух при всех какое-нибудь явное противоречие. Дедушка в таких случаях гневался и надолго замолкал. Мое сожаление о содеянном, помню, было сродни горю, ибо слушать дедушку о давности глубокой, как он сам называл свои воспоминания о прошлом, доставляло мне огромное наслаждение, да и не только мне, а и всей нашей многочисленной семье.

Думаю, что и дедушка тяготился даже кратким молчанием, так как рассказывать была его слабость. Во всяком случае, через какой-то период дедушка становился самим собой и снова рассказывал.

Но как! Все с удивлением, а я и с упоением внимали уже новой увлекательной истории жизни прадедушки, почти начисто перечеркивающей предыдущие. Полагаю, что дедушка за время

"вынужденного" молчания, как следует порывшись в своей памяти и отыскав "изюминки", окаймлял их кружевом своей волшебной фантазии и отступить от всего этого уже не мог.

Все варианты истории жизни прадедушки у меня не сохранились в памяти, так как предыдущие подавлялись интересом к последующим. Не исключено, что и я сама остановилась не на последней истории, а просто на полюбившейся мне.

Не все семьи могут похвастаться тем, что знают свою "глубокую давность". В детстве все заполнено созерцанием и исследованием на ощупь всего окружающего. Юность стремится объять и дооткрыть существующий мир. В зрелом же возрасте все слишком заняты собою, а когда спохватятся, что их дедушки и прабабушки жили, возможно, более интересной жизнью в эпоху таких-то и таких-то знаменитостей, а может и соприкасались с ними, то оказывается, что старшего поколения уже нет в живых. Правда, бывают случаи, когда о предках намеренно умалчивают. Мне рассказали о последнем отпрыске некоей семьи, которая в течение более 250 лет, из поколения в поколение, из уст в уста передавала секрет лечения определенных болезней определенными растениями. Отпрыск издал научный труд, а о заслугах поколений ни слова.

Мой же дедушка всячески популяризировал свои воспоминания о родителях. И не только в кругу нашей семьи, но также в любом кругу слушателей, в которых у дедушки не было недостатка.

Предполагаю, что дедушка хотел этим подчеркнуть, что сам он не случайный актёр, а актёр потомственный. То, что все его семеро детей стали тоже актерами, а внуки, конечно же, тоже станут актерами, разумелось само собою. Никто из нас и не пытался нарушить эту традицию. Наоборот, многие из нас способствовали приумножению..., но об этом потом.

Сначала о начатом. О прадедушке. Безусловно, я не сумею передать так, как рассказывал дедушка – красочно, увлекательно, с подробностями, которые увлекали его самого, с неподражаемой смесью русско-польско-малороссийского юмора, с шутками, прибаутками и с каким-то молодецким удалством. Однако как сумею, так и передам.

III

Как уже известно, прадедушку звали Томаш. Позднее он станет и останется до конца своей жизни Тимофеем, благодаря особым обстоятельствам. В возрасте же четырех-пяти лет он был обнаружен босым и охрипшим от плача на дороге между селениями Малые Фаленты и Пясечное в пределах Варшавского тракта. Подобрал его польский солдат-пехотинец и передал в обоз своей роты. Это было ранней весной 1809 года в войну Франции с Австрией, когда австрийские войска вторглись в Княжество Варшавское и союзники Наполеона – польские легионы – защищали путь к Варшаве. Повидимому, ребенок был потерян при эвакуации крестьянских дворов с линии фронта.

Дрожащий от холода и страха малютка очутился на повозке в копне сена. Грубые заботливые руки укутали его в пропахшую потом и табаком шинель, поднесли котелок горячей каши. Ребенок отогрелся, повеселел и поведал, что он есть Томаш. Больше бедняжка ничего не знал, а скорее всего, забыл все, что знал в минуты тяжких испытаний.

Ночью рота стояла в резерве наготове, а доносившаяся пушечная пальба не умолкала до рассвета. Однако Томаш крепко спал. Это позабавило солдат и утвердило их во мнении, что раз малыш крепок на сон, значит, крепок духом и телом, следовательно, не пропадет, и из него будет толк.

Днем рота, продвигаясь к занятым позициям, поравнялась под Надажинским лесом с толпой баб и детей, ведущих скотину. На вопрос, не их ли Томаш, женщины окружили малыша, оглядели, сокрушенно покачивая головами, а одна из них сказала:

- Может, Лучицких из Больших Фалент... только там все хаты сгорели.
- А вы откуда?
- Из Малых Фалент.

Томаша тут же нарекли Лучицким и оставили в обозе. Но ненадолго. Перед сражением в Рашине легионеры, обеспокоенные судьбой малютки, успели вручить его кучеру пароконной брички, направляющейся в Варшаву. В глубинах брички находились две монахини, посетившие передовые позиции фронта и успешно раздавшие солдатам монастырские запасы нательных крестов и образков. Прибытие брички в Варшаву совпало с подписанием договора о перемирии, согласно которому Варшава стала принадлежать австрийцам. Обе монахини были благополучно доставлены в их обитель. Настоятельница монастыря передала через кучера благодарность сиятельному пану (бричка и кучер принадлежали пану Сангушко) за помощь транспортом в осуществлении великой миссии, увы! неугодной Богу, так как Варшава отдана врагу.

К судьбе маленького Томаша настоятельница не проявила интереса, вероятно, из-за его пола, и кучеру ничего не оставалось, как доставить его во владения магната Сангушко, где двор и парк – все

было забито телегами, с ранеными солдатами, а роскошные комнаты и залы дворца превращены в операционные и лазарет.

Самого пана Сангушко не было в Варшаве. Он отбыл с женой и маленьким сыном во владения, где не пахло порохом, до времен более мирных, а во дворце всем распоряжался управляющий Казимеж Войткевич, которому в эту пору было не до Томаша. Возможно, благодаря этим обстоятельствам Томаш не стал дворовым, а всецело в этом заслуга каменщика Франека Яблонского, работающего во дворце по найму.

В прошлом Франек был дворовым в поместье Янчевицы, но когда в 1807 году вышел указ по Княжеству Варшавскому об упразднении крепостной зависимости, а земля осталась панская, он не пожалел насиженного гнезда и, чтобы не исполнять ненавистную барщину, ушел куда глаза глядят. Матери он лишился в детстве, а отец его погиб при обороне Варшавы от войск Пруссии и России во время освободительного восстания, возглавляемого Тадеушом Котюшко. Франека-подростка в ту пору долго допрашивали в Янчевицах. Только никому он не сказал ни слова о заветном, что завещал ему отец. Вот это заветное и заставило его воспользоваться правами указа.

Короче, Франек Яблонский стал свободным и дорожил своей свободой. Он любил свою профессию каменщика. Особенно ему нравилось мощение дорог, которые уходили вдаль, в манящую неизвестность. На воздухе легко дышалось, ветер навевал какие-то особые мысли, вольные и смелые, от которых когда-то в Янчевицах голова пошла бы кругом. Ах, это волшебное чувство свободы! Теперь голова держится прямо, плечи шире, взгляд цепко охватывает самый дальний горизонт, и невольно из груди вырывается навстречу солнцу, вдогонку облакам песня без слов, песня сердца, простое, бесхитрое, звучное:

– Га-га-га-а-а!!! Го-го-го-о-о-о!..

Возможно, слишком дорожа свободой, и не женился Франек, а ведь уж за тридцать ему. И нет, а порой затоскует: все один да один, даже собакой верной не запасся.

И вдруг, будто сам Бог с неба подкинул ему мальчугана – крепкого, ясноглазого Томаша Лучицкого! Отныне быть им вместе. Вместе свободными. Но увы! – на все еще несвободной польской земле.

Все же, Франек Яблонский растерялся. На него свалились заботы, до сих пор им неизведанные. Заботы, связанные с воспитанием человека. На первый взгляд, все как будто было мелким, нетрудоемким, однако неотложным, требующим постоянного внимания.

В деревянном сундучке Франека теперь хранилась смена детского белья и верхней одежды. С наступлением зимы, когда Томашу потребовалась теплая одежда, сундук стал явно мал.

Франек почесал затылок: сменить сундук или завести отдельный детский. А вот рубашечка снова порвалась у плеча: растет Томаш, богатырем будет. И снова почесал затылок Франек: то ли зашить рубашечку, то ли постирать сначала. И пришла Франеку мысль: – Может, жениться? Будет хозяйка, Томашу матерью станет.

Стал поглядывать Франек на женщин, прикидывать: – Эта... а может, та. И вдруг подумал со страхом: а ну, как не матерью станет Томашу, а злой мачехой. А хоть и доброй окажется, хочешь ли ты, Франек, делить свою любовь к малышу; а что, как прильнет он к юбке? И почувствовал Франек ревность к той, еще не существующей, и отмахнулся от мысли о женитьбе. Постепенно привык ко всем хлопотам и так привязался к мальчику, что ни на минуту его не покидал. Да и оставить его негде было. Постоянного жилья не было. Где работал, там и ютился. Больше всего выпадала работа во дворце Сангушко. После перемирия и отправки раненых – кого в госпитали, кого после выздоровления в их бригады – управляющий Войткевич стал приводить поместье в порядок. Требовался ремонт помещений, оград, парковых дорог. А парк пана Сангушко был огромный, густой, холмистый, с прудами и озерцами. Франек и Томаш полюбили его тенистые аллеи, цветущие, ароматные клумбы, зеленые уголки, где летом просто под открытым небом был их приют. В дождливые и холодные времена они занимали место на нарах в полуподвале под кухней, где размещались и другие наемные рабочие.

Само собой разумеется, Томаш стал помощником Франека. Маленькие крепкие ручонки скоро укладывали бульжник в грунт, один к одному, деловито, как и Франек, он оглядывал дорожку, мысленно прикидывал и безошибочно определял: столько-то гравия, столько-то песка потребуется. Порой они оба помогали садовнику то плотничать, то превращать густые заросли в уютно-ароматные уголки из клумб, декоративных кустарников, фруктовых деревьев.

В солнечные дни Томаш угадывал по теням деревьев, сколько осталось времени до обеда. Кивнув Франеку, он брал котелки и шел в людскую.

За едой и Томаш, и Франек подсовывали друг другу лучшие куски, а последний делили пополам, и каждый брал любой с закрытыми глазами, порой попадая в пустое место. Так оба заканчивали

трапезу смехом. И шутку любил Франек и привил её Томашу. Особое удовольствие получал Франек, когда Томаш копировал кого-либо. Если маленький крепыш шел покачиваясь, растянув рот в широкую бессмысленную улыбку, сомнений не могло быть: подразумевалась толстая кухарка Бронислава. А вот легкие движения пальцев, ловящие на лету мнимое пенсне и усаживающие его на нос, угодливые поклоны в одну и в другую сторону... Франек хохочет до слез – да ведь это чиновник, недавно записавший Томаша Лучицкого в сословие мещан, как и его, Франека. И Франека Яблонского снова, как и тогда, охватывает радостное волнение: мальчик утверждён свободным! Собрать бы еще денег и купить хатенку, хоть самую маленькую, да свою...

Но что это? Кого сейчас изображает мальчуган?.. Он пытается вдеть нитку в иголку, слюнявит конец нитки, опять неудачно, тогда он почесывает затылок... Ха-ха-ха! Ах, сорванец, да ведь это он тебя, Франека, изображает! Ну, погоди!..

Франек ловко сграбастывает Томаша и тискает, тискает... ох и любит же он своего маленького друга!

В редких семьях, связанных кровным родством, складываются подобные отношения. Путь к сердцу бесхитростен, если не засорен корыстью и ложью и если озарен постоянным светочем – любовью.

IV

Двенадцатилетним мальчиком Томаш не имел друзей. Его сердце целиком было отдано Франеку. Оба были полны друг другом, их привязанность была неизмерима.

Уже позади был новый передел Польши. Варшавское Княжество после поражения Наполеона в России рухнуло вместе с надеждами поляков на обещанную им свободу. Вновь созданное Королевство Польское стало принадлежать русскому царю. А дворцы польские остались дворцами. Ярко осветились окна роскошного поместья Сангушко. Управляющим было все подготовлено к приезду владетельных хозяев.

Но что до всего этого Томашу? У него своя жизнь, жизнь труженика, рядом с тружеником Франеком. Дворец еще спит, а они уже на парковой аллее. Еще не растаял голубоватый утренний туман, а Франек подкатывает уже третью тачку с булыжником. Томаш возит на тележке ведра с водой из пруда. Этот пруд – любимое место купанья Томаша, и он спрашивает:

– Франек, покупаемся?

Франек поводит широкими плечами.

– Не хочется. Сам купайся. – И вдогонку: – Смотри, не утони.

Томаш оглядывается.

– Я-то?..

Он на ходу сбрасывает холщевую рубашку. Он бежит к синеве старого глубокого пруда. Бежит привычной дорогой. Внезапно останавливается. Перед ним мальчик. Такой же ростом. Тоже босой, а рубашка на нем цвета персика, и вся светится, искрится позументом у ворота и по краям рукавов. Оба уставились друг на друга.

– Ты кто? – спрашивает тот.

– А ты кто? – спрашивает Томаш.

Тот озадачен, с минуту молчит, упершись взглядом в крестик на груди Томаша, потом вскинув голову, говорит властно:

– Кто ты?

– А кто ты? – добродушно повторяет Томаш.

Похоже на соревнование. Кто же победит? Мальчик в атласной рубашке колеблется, резонно замечает:

– Я первый спросил, – и сдается: – Ну, ладно, меня зовут Роман. – И уже широко улыбается.

– А я Томаш. Будем купаться?

– Будем!

Оба быстро раздеваются, разбросав одежду во все стороны. Нагишом бегло оглядывают друг друга и бегут к воде. Вода густо-синяя, кажется непроницаемой и грозно-холодной. Но она легко расступается и заключает мальчиков в мягкие теплые объятия. Оба плавают отлично, оба ныряют и брызжут водой и смехом. Оба счастливы, что нашли друг друга.

– Роман! – кричит Томаш и ныряет.

– Томаш! – кричит, выныривая, Роман.

– Роман, смотри! – снова ныряет Томаш.

– Томаш! Томаш! – радуется Роман.

– Пан Роман! Пан Роман! – кто-то кричит с берега.

К пруду бежит долговязый прилизанный очкастый Генцке с полотенцем в руках. Томаш видел его дважды в парке и сразу догадывается. Значит, Роман, не просто Роман. Это сын пана и пани Сангушко! Вот это да!.. А он его так запросто: а ты кто?! Но где же Роман? Не видно его. Верно, вынырнул там, под ивой и не отзывается.

– Пан Роман! Пан Роман! – кричит Генцке, глядя на Томаша. Скорей сюда, мать Божья, только бы не узнала ясновельможная пани!..

Томаш плывет к берегу, выходит из воды, озирается, ищет глазами Романа. Генцке мгновенно охватывает его полотенцем, цепко, заботливо обтирает. Томаш немеет от изумления. А Генцке еще и приговаривает:

– А вы, пан Роман, не проговоритесь пани, прошу вас...

Он не договаривает, он тоже немеет, потому что из воды выходит, смеясь, Роман. Генцке сквозь очки таращится на обоих нагих мальчиков. Не двоится ли у него в глазах? Оба смуглые, оба темноволосые, оба на один лад, даже смеются одинаково.

– Мать Божья! – хлопает глазами он и упирается взглядом в оловянный крестик.

Теперь он видит: у этого мальчишки обветренные ноги до колен, руки до локтей и ... мать Божья, где были его глаза! Как мог он перепутать этого хлопа с паненком!

Генцке брезгливо трусит полотенце и не смеет набросить его на плечи Романа.

– Кто ты есть? – гневно спрашивает он у Томаша.

Томаш наскоро одевается, смотрит исподлобья. За него бойко отвечает Роман:

– Он есть Томаш, понимаете, пан Генцке, он есть Томаш. – И подмигивает Томашу.

Но, увы! – Томаша уже нет.

Генцке и Роман поравнялись с Томашем и Франеком, когда те увлажняли песок на дорожке. Роман и Генцке прошли в молчании. Томаш посмотрел им вслед и встретился взглядом с оглянувшимся Романом. Это было прощание. Об этом первым сообразил Франек, когда Томаш пересказал все происшедшее на берегу. И точно: на второй день мастер-надсмотрщик выдал Яблонскому заработанные гроши и оба они – Франек и Томаш – очутились по ту сторону ограды поместья пана Сангушко.

V

Дороги, дороги, дороги... Сколько утрамбовано, уложено, исхожено дорог вдоль и поперек предместий Варшавы и бойких улиц столицы. И сколько видано, запечатлено в памяти и в сердце любознательного мальчика Томаша. В пятнадцать лет Томаш стал отличным каменщиком, и в работе он не уступал названному отцу. А во время работы любил он петь. Сначала он, подражая Франеку, отдавал далям голосистое "Га-га-га! Го-го-го!", да так, что Франек поражался. – Ну и голосище! – втайне восхищался он.

И заслушивался Франек, когда пел Томаш. Песня за песней, и все за душу берут. Подумав, Франек повел Томаша в костел. Было, конечно, любопытно, петь под звуки органа, но как-то не так пелось, празднично стоя, вдыхая священные благовония. Томашу пелось по-настоящему под шелест трав и листьев крон, на свежем воздухе, под ритмичные физические движения. Да и скучал он без Франека.

И снова дороги, дороги, дороги, рядом со своим другом – отцом. На дорогах от случайных людей научился Томаш читать и писать по-запретному польскому, и по-австрийски, и по-русски. Томаш был нрава покладистого, отзывчив на просьбы, поэтому ни одна свадьба не обходилась без него, без его песен. Умел он ловко изображать медведя, лису, волка. Однажды, изогнувшись и изобразив кота, он встретил внимательный насмешливый женский взгляд и застыдился. С тех пор стеснялся девушек, хотя многие из них льнули к нему. Юношей Томаш стал ростом с Франека, только потоньше и стройнее. Для всех они были братья Яблонские. И только Франек знал, что не зря записан Томаш Лучицким, ведь недремлющее око полицейского надзора следует за Франеком со времен гибели его отца. Пусть же не связан будет Томаш. И если придет время и кто-то снова поднимет народ, подобно Тадеушу Костюшко, тогда пойдут они вместе рука об руку, Яблонский и Лучицкий, как и многие-многие труженики страдальческой Польши, поделенной Австрией, Германией, Россией. Много у Франека и Томаша друзей-единомышленников среди рабочего люда. Много страстно ненавидящих режим порабощения и среди интеллигенции, имущей и неимущей. И крупные магнаты польские, нет-нет, за закрытыми дверями погрусчат о несчастном существовании порабощенной страны.

Однако двери роскошного замка Виланов графини Потоцкой-Вонсович широко открыты и для порабощенных: русской знати, наместника Королевства Польского Великого князя Константина.

Франек и Томаш в числе других каменщиков, которые реставрировали портал дворца, не раз видели более частого гостя замка Виланов – адъютанта Великого князя, молодого подполковника, того самого, которого им приходилось видеть разъезжающим с эскадрой гусар по Варшаве и её окрестностям. Но где было им знать, что этот офицер Михаил Лунин в заговоре против ненавистного им Русского царя? Да и многие ли знали о его влиянии на его варшавское окружение, так как польские передовые круги после расправы в России с декабристами были всей душой с ними и на их стороне. Не это ли было предшествованием героического польского восстания 1831 года?..

Что же привлекало Михаила Лунина в старинном замке Потоцких, чья родословная тянулась от польского короля Яна Собеского?

О Луине Томаш узнал случайно. У открытых ворот останавливается всадник, его взгляд ищет кого-то за колоннами галереи. Он манит пальцем к себе Томаша, передает конверт...

– Передашь камеристке Юзефе, – говорит он по-польски.

Томаш передал. Конверт предназначался для дочери владелицы замка Натальи Потоцкой. Томаш увидел Юзефу – худенькую, высокую, с удлинённым личиком, украшением которого были большие серьезные темные глаза.

Глаза Юзефы околдовали Томаша. Они были перед ним постоянно и чтобы проверить, не приснилась ли ему эта встреча, он искал повторной. Увы! Графские апартаменты недоступны для него, а подвернется ли еще подобный случай? И Томаш высматривает русского всадника-подполковника Михаила Лунина.

Никогда ему больше не довелось его увидеть. Не знал он тогда о его аресте и, что приговором декабристам Михаил Лунин сослан в Сибирь. Об этом позже ему расскажет Юзефа, но много-много позже.

Закончились работы в замке Виланов. Томаш так и не увидел Юзефу, и первую встречу с нею – этот сон наяву – он унес с собою. Напрасно Франек пытался рассеять его задумчивость, его грусть, Томаш на этот раз не открыл ему сердца. На широких просторах дорог Франек подзадоривал Томаша:

– Га-га-га!.. Го-го-го!..

Но эхо повторяло только Франека:

– А-а-а!.. О-о-о!..

Томаш молчал. Молчал и думал. Думал и грустил.

VI

Снова поместье Сангушко с тенистыми аллеями, с далекими озерцами и прудом, обрамленным прядями ив. Та же людская и уголок-чулан с кухонной утварью, отведенной Томашу и Франеку под ночлег.

Томаш прошел к пруду. Ухватившись за ствол ивы, пригнулся к темно-зеленой глади. Смотрит на свое изображение. И ему вспоминается встреча двух мальчиков здесь на пруду.

– Роман! – тихо зовет он.

Так появилось его сожаление о неприобренном друге. Он встретился с паном Романом, но тот не узнал его. Томаш усмехнулся про себя: он и недостижимый пан!

Но пан Роман был достижим. Его мягкий характер покорял всех, кто с ним соприкасался, слуги любили его. Поместье жило тихой мирной жизнью, и, благодаря управляющему Казимежу Войткевичу, все во дворце было в надлежащем порядке.

Работая, Томаш порой провожал глазами Романа и его друга Петра Высоцкого, часто посещающего дворец Сангушко. Говорили они между собой всегда тихо, проникновенно, иногда спорили, об этом говорили их жесты, разговор же был так же тих.

– О чем они? – думал Томаш, и мысль о недоступности его пониманию всего, что бы ни говорилось ими, впервые пронзила его.

Однажды Томаш уловил оттенок упрека. Упрекал Петр Высоцкий, упрекал горячо и страстно. Роман благодушно отмалчивался. Потом встал, взял осторожно в руки гроздь цветущей сирени, глубоко вдохнул её запах и радостно засмеялся. Отпустил гроздь, и она закивала ему с ветки.

В эту весну все во дворце изменилось. И жизнь Томаша. Роман Сангушко женился. Его женой стала Наталья Потоцкая. Вместе с молодой супругой во дворце появились её слуги и среди них Юзефа. Встреча Томаша и Юзефы была такой: Томаш, стоя как вкопанный, не веря – сон ли это, или явь. Юзефа смотрела на него просто и серьезно, потом подошла ближе и сказала:

– На вороте пуговицы нет, потерял?

– Потерял.

– Я принесу и пришью.

Потом он её долго не видел. Думал, забыла о пуговице и о нем. А она принесла пуговицу и еще рубашку его размера – чистую, белую.

Потом они снова долго не виделись. Томаш рубашки этой не надевал, лишь порой достанет и задумается над нею.

А у Юзефы была своя забота. За нею неотступно следовал пан Казимеж – управляющий дворца, и она старалась не покидать молодой пани.

Разные слухи ходили об управляющем. Кто говорил, что он разорившийся шляхтич и будто бы сменил свое имя, кто говорил, что сменил он имя, потому что был участником в обороне Варшавы от войск Пруссии и царской России. Некоторые утверждали, что после ареста руководителя освободительного восстания Тадеуша Костюшко ему удалось скрыться, а потом найти приют в замке Сангушко.

А может быть, о нем ходили слухи, потому что был он замкнут, молчалив, а его сухие краткие указания касались лишь деловых вопросов. Жил пан Казимеж в мезонине, и многих удивляло, что уборкой его комнат занималась приходящая женщина. Придет, уберет и уйдет, не задерживаясь. Так было до женитьбы Романа Сангушко. Теперь эта женщина уходила не сразу. Выжидала в парке у скамьи, пока не придет Юзефа. Встретятся они, обнимутся, поцелуются, о чем-то потолкуют, опять обнимутся, опять поцелуются.

А разве выведешь что у Юзефы? Молодая, а скрытная, лишнего ничего не скажет. Но если люди хотят чего дознаться, в конце концов дознаются. И дознались: зовут ту женщину Терезой, а общего у ней с Юзефой многое: воспитала она Юзефу с самого её рождения, потому что мать Юзефы при родах умерла. А раз так, их встречи уже никого не удивляли. Занимало умы многих то, что управляющий глаз не сводил с Юзефы. А как же, ведь интересно: соблазнится ли дворовая девушка; как-никак, хоть он и стар, хоть и слухи о нем разные ходят, а все же шляхтич он. И чем больше приглядывались к управляющему и Юзефе, тем больше сторонилась его Юзефа.

Однажды встретился он ей на лестнице. Метнулась было Юзефа в сторону, но вдруг застыла на месте под странным взглядом пана Казимежа. Были в этом взгляде и великое удивление, и восторг, и печаль глубокая. Не сказал он тогда ни слова, только потрогал пальцами свой лоб, повернулся и тихо пошел назад. Похоже было, что он забыл, куда шел. Потом он оглянулся, но Юзефы и след простыл. Бедная так напугалась, что чуть не поделилась об этом с пани Натальей. Но с пани Натальей о страхах нельзя говорить: пани Наталья в положении. Поразмыслив, Юзефа решила рассказать своей названной матери. И рассказала. Тереза выслушала, заволновалась, почему-то расплакалась, на прощанье сказала загадочно: чему быть, того не миновать. А быть Юзефа решила только за Томашем, не сказала об этом никому, но решила твердо.

VII

Время идет и обязательно что-то меняет. Надвигались большие события, но так тайно, что, когда они грянут, для большинства это будет, как неожиданный ураган. А пока перемены были в душах человеческих. Роман Сангушко безумно любил свою жену, он был так счастлив, что Петр Высоцкий больше не возобновлял с ним разговоров о тайном. Томашем так овладели помыслы о Юзефе, что он совсем не заметил, как одержим Франек тайным и поздние вечера проводит в мезонине управляющего. Пан Казимеж был так охвачен новым грядущим, что, казалось, Юзефа уже не занимала его воображение. Но это только так казалось. После споров вполголоса, всегда приводивших к намеченному, после того, как расходились единомышленники и таяли в темноте предрассветной, пан Казимеж шел в спальню, отдергивал шторы, закрывавшие портрет его матери, и долго смотрел в глаза женщины, которой уже не было и которая жила совсем близко от него. Постепенно глаза его приобретали то же выражение, которое поразило Юзефу; в них было изумление, был восторг и была печаль. Он притрагивался пальцами ко лбу, он пытался вспомнить, терялся в догадках. Это удивительное сходство! Необычайное сходство его матери и Юзефы. Те же спокойные, серьезно глядящие большие глаза, узкое лицо, рисунок рта, поворот головы – все-все!..

Лишь дорогие одежды, ниспадающие на ковер, лишь край золоченной туфельки да дорогие кружева на высокой прическе – лишь это отделяло знатную пани, его мать, от дворовой девушки Юзефы.

Но почему он медлит? Почему не расспросит Терезу? Разве он не видит, что этих женщин что-то связывает? Да-да, надо обязательно поговорить с Терезой. Пан Казимеж прощается с портретом, задергивает шторы. Уже рассветает, для сна осталось мало времени. Пан Казимеж довольствуется малым сном. Так он привык давно. Иначе он не мог бы вершить тайное.

Утром он уже бодр и с головой погружается в повседневные хлопоты. Но вот и Тереза. Пускай она потом займется уборкой, а сейчас.

– Тереза, скажи, ты давно знаешь Юзефу?

Тереза ждала этого вопроса, но почему-то переспрашивает.

– Какую Юзефу?

– Ту, что прислуживает пани Наталье.

– Так, пан, знаю... это моя дочь.

Пан Казимеж молчит, пораженный. Все же его охватывает сомнение.

– Родная дочь?

– Нет, названная.

– Кто же... кто она? Чья?

– Юльки. Из бельевой. Юльки из вашего поместья. Она умерла при родах... вот я и взяла её, назвала Юзефой.

– Но, но... почему ты молчала?

– Юлька просила сказать, только если пан сам спросит... Да ведь вас и не было. Так долго не было...

И поместье разорили, и пани с горя умерла...

– Иди сюда, Тереза... Смотри!

Пан Казимеж отдергивает шторы.

– Иезус, Мария! – шепчет изумленная Тереза. – Это... это... совсем как Юзефа?

Пан Казимеж удовлетворенно вздыхает. Значит, верно, не он один это видит.

– Это моя мать в молодости, – говорит он.

– Иезус, Мария! – шепчет испуганная Тереза.

Тереза давно знала, кто отец Юзефы, но такого подтверждения она не ожидала. Такое сходство!.. Нет, она не в силах сейчас видеть Юзефу, не в силах сказать ей об этом, не в силах не говорить, как просил её пан, в поместье которого она родилась, и который, как и Юзефа, связывают её ниточкой с прошлым.

Тереза сразу после уборки уходит, так и не повидавшись с Юзефой.

А пан Казимеж радостно суетится. Как он благодарен Юльке!.. Их связывало очень мало. Но то, что она оставила ему дочь, заставило его постепенно воскрешать и то малое в памяти. Была весна... Худенькая пышноволосяя девушка... Кусочек весны в бельевой... в белом кувшине персидская сирень... Запах чистоты и сирени... Мягкая улыбка... Отсвет заката в светло-карих глазах... Как давно это было!.. Спасибо тебе, Юлька, от всего сердца спасибо! Я позабочусь о твоей Юзефе. О нашей Юзефе. Теперь еще одна цель в жизни! Пан Казимеж распахивает окно. Свежесть новой весны заполняет комнаты мезонина.

VIII

Лето было жаркое, и только вечерами выходила пани Наталья в парк на прогулку, сопровождаемая мужем или Юзефой. Но прогулки, предписанные пани Наталье врачом, становились для неё все тяжелее, и она предпочитала сидеть в плетеном кресле на террасе. Задумчивый взгляд её скользил поверх зеленых крон, потом становился недвижим, и тогда Юзефе казалось, что её пани видит кого-то там, за воротами. Может быть, она вспоминала русского офицера, гарцующего перед замком её матери, их встречи, их последнее свидание, после которого подполковник Лунин исчез навсегда?

Юзефа всей душой была привязана к пани Наталье, её сердце проникалось то её грустными воспоминаниями, то радостным ожиданием ребенка, то страхом перед будущим, то печальным предчувствием.

Юзефа видела: пани Наталья дорог её муж. Пан Роман окружил жену ласковой заботой, восторженной любовью, так почему печален взгляд молодой пани?

Повеяло вечерней прохладой, пани Наталья повела плечами, и Юзефа облекла её в тонкую белую шаль.

Из-за деревьев их видит Томаш. С каждым днем все реже и реже видится он с Юзефой, состояние пани Натальи не позволяет ей отлучаться, но что может помешать ему видеть его Юзефу издали. Издали, но все-таки каждый день!

Уже давно ушли они с террасы, уже давно опустилась ночь, а Томашу сладостно бродить и мечтать под ночные шорохи, под сонные птички вскрики, под чудящиеся вздохи. Он выходит на дорогу,

откуда виден домик управляющего, и при свете луны видит спускающихся со ступеней крыльца трех неизвестных ему мужчин. Они уходят по направлению к воротам. Вот еще двое, идут тем же путем. И еще трое, потом один, опять двое, и ещё, ещё. Томаш узнает Франека, за ним выходит пан Высоцкий, потом пан управляющий. Они говорят о чем-то, Франек говорит с ними, как равный. Вот пан Высоцкий протягивает Франеку руку, дружески прощается с Франеком и пан управляющий!.. Душу Томаша охватывает холод, потом гнев. Почему Франек с ними запанибрата?! Кто он им?.. Значит, он изменил ему – его сыну и другу, изменил тому, во что верил и внушал ему многие годы?!

Не в силах справиться с ревнивой тревогой, охватившей его, Томаш тут же ночью, дождавшись Франека, обвинил его, впервые за годы их неизменной дружбы.

Франек молчал, изумленный. Свеча трепетала от порывистых гневных слов, но – удивительное дело! – изумление на обветренном лице Франека сменилось радостным блеском глаз, рот расплылся в привычную добрую улыбку, и, наконец, он обхватил Томаша и сильно, до боли, обнял.

– Вот ты какой!.. Ты мой самый верный, самый нужный, я давно собирался сказать тебе, но не хотелось отрывать тебя от твоих грез...

Томаш яростно, тщетно выбивался из железных объятий.

– Что ты изворачиваешься? Каких грез?

– Думаешь, я не вижу, что Юзефа стала твоим солнцем?.. Это хорошо, люби на счастье... Послушай, Томаш...

И Франек поведал Томашу о готовящемся тайном. Он говорил, как о святыне, которой преданы лучшие поляки, не взирая на то, кто знатен, богат, кто беден, кто нищ. Он снова говорил о восстании, которое возглавлял Тадеуш Костюшко, он рассказал о причинах поражения этого восстания. Будущее восстание должно учесть уроки прошлого, пример восстания русских декабристов, которые боролись за свободу не только России, но и Польши.

В эту ночь они оба, Томаш и Франек, не спали вовсе, эта ночь спаяла их накрепко.

IX

Даже наступившие осенние непогоды не могли удержать управляющего от частых отлучек. Некоторые обязанности свои он стал передавать то слугам, то Франеку, а когда брал с собой Франека, тот порекомендовал Томашу. И тогда Томаш имел доступ во дворец и чаще виделся с Юзефой.

Теперь Томаш жил полноценной жизнью, заполненной заветным тайным и любовью к девушке, в которую верил, знал, что и она его любит. Но также, как вера в Франека прошла через испытания, его любовь к Юзефе претерпела боль и яростный гнев, и мучительную ревность.

И снова мезонин управляющего. Да явь ли это? Может быть, сон?.. Пан Казимеж вместе с Юзефой поднимаются по ступеням крыльца и вдвоем скрываются за дверь. Да! Теперь он вспомнил: он видел однажды, с каким восторгом смотрел пан Казимеж на Юзефу и как она быстро прошла, потупив глаза. Это было еще весной, но ведь прошло целое лето, значит, он прозевал, что было с весны до осени. Дурак он, осел! Тысячу раз осел и дурак! Она не постеснялась среди бела дня войти в его дом!

Томаш ходил кругами вокруг мезонина. Он мог бы убить сейчас пана Казимежа, невзирая на то, что он не раз уже бывал ночью на тайных совещаниях, а сейчас он забыл, что его и пана Казимежа связывала святыня. Он мог бы убить и её!.. Нет, нет, не может быть, он будет ждать, пока Юзефа выйдет, и пусть она сама ему скажет все, и тогда, если у него поднимется рука!..

От кого же у Томаша такая горячая кровь, которая до сих пор не проявлялась, кто же они, Лучицкие? Каковы были Лучицкие? Но ведь он сын Франека, рассудительного, покладистого Франека, каким до сих пор был и он, Томаш, его сын. Надо взять себя в руки, надо успокоиться и ждать.

Юзефа сошла с крыльца одна, постояла, провела рукой по лбу, взглянула на небо и засмеялась. Все чувства, обуревавшие Томаша, вдруг сменились крайним изумлением. Он никогда не видел Юзефу смеющейся, даже улыбки её не видел. И вот сейчас она идет к нему и улыбается! Она подходит, хватая его за руку и тянет в заросли, чего никогда не было прежде, и припадает к его груди, чего тоже никогда не было; и плачет, и смеется, счастливо плачет и смеется. И тогда впервые осмелился Томаш, он стал целовать её мокрое от слез лицо. Юзефа понимала, что говорить этого не следует, да и не в характере её было болтать, но это хотелось непременно рассказать, и кому же ещё рассказать, как не её любимому Томашу.

– У меня есть отец!.. У меня есть отец! – повторяет она без конца.

Томаш думает, что он, пожалуй, был счастливее Юзефы, обретя отца ещё в детские годы.

Судьбе было угодно, чтобы Юзефа после этого дня больше никогда не увидела своего только-только приобретенного отца.

Пан Казимеж отлучился и больше не возвращался, так необходимо было во имя святыни. Юзефа уже не отходила от пани Натальи, и вот в ноябрьское ненастье пани Наталья в тяжелых мучениях родила дочь и, спустя несколько дней, скончалась. Отчаянию пана Романа не было границ. После похорон он сказал Петру Высоцкому, что тот может всецело им располагать. Через две недели в Варшаве вспыхнуло восстание против царизма – восстание 1830–1831 года. Во время восстания при обороне Варшавы погиб Франек Яблонский, погиб Казимеж Войткевич, был тяжело ранен Петр Высоцкий.

После подавления восстания Петр Высоцкий и Роман Сангушко царским судом были лишены дворянства и сосланы в Сибирь.

Томаш бежал, возможно, сумел бы скрыться, но любовь к Юзефе привела его во владения Сангушко, где он был арестован и выслан в Россию со многими другими подозреваемыми в сочувствии к мятежникам. Юзефа по доброй воле присоединилась к Томашу и несла с ним все тяготы этапа.

Покидая замок Сангушко, Юзефа торопливо прошла через комнаты мезонина в спальню, отдернула шторы и, не сумев отделить портрет от тяжелой рамы, решительно вырезала полотно ножом, свернула портрет трубочкой, перевязала и унесла с собой.

Портрет этот был семейной реликвией семьи Лучицких. Мало кто знал, что это бабушка Юзефы, все считали, что это сама Юзефа, которая будто бы была знатной и жила в Варшаве в роскоши, о чем подтверждают одежды и окружающий фон на портрете.

Во всяком случае маленький Людвиг Лучицкий, рожденный уже на Украине спустя восемь лет после варшавских событий, всегда утверждал, что на портрете его мама Юзефа.

Х

До рождения Людвиг Лучицкого было восемь лет странствий и тяжелой работы на дорогах Украины. Томаш работал по укладке бульжником дороги Киев–Житомир. Жили где попало, больше под открытым небом у этих же дорог. Но Томаш считал себя счастливым: он избежал тюрьмы, с ним была его любимая Юзефа, с которой их обвенчал ксендз, высланный из Польши вместе с ними.

Томаш даже пел, как и прежде. Пел на свежем воздухе, укладывая бульжники, и голос его разливался и перекаристо, и задушевно. Иногда дали отвечали ему запоздалым глухим эхом.

Когда Томаш умолкал, будто не так спорилась работа, и рабочие просили Томаша "подсобить". Тогда он вспоминал своего названного отца и отдавал украинским далям голосистое яблонское "га-га-га! го-го-го", потом глубоко вздыхал: все это уже в прошлом и никогда не вернется. Но молодость брала свое, да и "подсобить" друзьям надо, и снова Томаш пел. Пел польские песни, стал петь и украинские, так похожие на его родные – то скорбной печалью, то удалью бесшабашной, то юмором беззаботным.

Однажды летом на таратайках проезжали мимо странно одетые люди. Кто в жилете прямо на голом теле, кто, в красных шароварах, у кого на голове ковровая тюбетейка; женщины в цветастых юбках, расшитых кофточках. Все они смеялись, балагурили, перебрасывались шуточками и свежесорванными огурцами. Старший из них, в соломенной шляпе, сделал знак остановиться, замолчать и дослушал последний куплет Томаша.

– Такой голос и на дороге валяется! – сказал он. – Послушай, парень, предлагаю тебе в наш хор, сыт будешь, когда и при деньгах будешь. Ну, что, по рукам?

Томаш расхохотался.

– И смеешься хорошо, это тоже для хора хорошо. По рукам!

Рабочие уговаривали Томаша согласиться.

– А как же мастер? Ведь не отпустит.

Старший из хора удивился:

– Где он, твой мастер? Ага, нет! На нет и суда нет.

Придет – ты будешь далеко. Так по рукам?

– А Юзефа? У меня жена...

– И жена твоя при деле будет.

– Беги за жонкой и отваливай, – подтолкнул рабочий-коротышка Томаша.

Томаш сбегал, вернулся с Юзефой и с сундучком, посадил её на таратайку, махнул рукой рабочим, сам сел скраю.

– Кто же нам теперя подсобит? – сказал рабочий-коротышка и добавил сердечно: – Хай щастыть тобі.

Покатались таратайки, и катились ещё долгие годы по дорогам из города в город, из сел в хутора, где лучше накормят, где больше заплатят, где лучше примут их песни. В Киеве родился их Людвиг, и снова поехали, укутав малыша в старые заношенные одежды, в прокуренные кулисы. Закалился Людвиг в тяжелом житьи-бытьи, был крепок и радовал Томаша с Юзефой. К тому времени Томаша уже давно называли Тимофеем. Когда окрестили Людвиг, стал он сыном Тимофея.

Ещё мальчиком выступал Людвиг с отцом в хоре, так что на семью из трех было двое работающих и зарабатывающих, да и Юзефе перепадало за починку одежды хористам и хористкам.

Юзефа по-прежнему была молчалива, тиха, говорили только её выразительные глаза. Уж такова была она. К такой привык Томаш, и любовь его к ней была неизменна.

Когда определился юношеский голос Людвиг, его теплый тенор стал отличительным в хоре. А когда Людвиг уговорили перейти хористом в одесскую оперу, хор потерял свою лучшую окраску, как отметил Томаш, поделаясь с Юзефой.

Тосковали они оба без Людвиг, жили они в то время относительно постоянно в Киеве. Тосковали и по родной Польше, но не то время было, чтобы мечтать о возвращении на родину. Доходили до них слухи о польских восстаниях против австрийских властей, против прусских, о революционном движении в Галиции. Все это волновало, но и здесь, на украинской земле, было уже немало лет прожито, и родной она была их сыну Людвигу, а значит, и им.

Но где же он, их сын единственный? И вот однажды на порог ступил их Людвиг, повзрослевший, приодетый, кашлянул в руку, потому что и Томаш, и Юзефа молчали, пораженные. Потом Томаш поднялся, подхватил по-богатырски сына и трижды поцеловал на весу. А Юзефа не изменила себе, она сказала спокойно, будто её Людвиг не уезжал вовсе, а просто вышел и вернулся:

– Садись, сынок, чай пить.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Авраменко Анатолій Михайлович**, кандидат історичних наук, доцент, член наукового товариства імені Шевченка Краснодарської крайової громадської організації "Співдружність Кубань–Україна".

2. **Блохин Дарина Дмитрівна**, доктор філології, професор, академік АН ВШ України, член-кор. ВУАН у Нью-Йорку, президент Німецько-українського наукового об'єднання (Німеччина, Мюнхен).

3. **Дацько Олена Олексіївна**, провідний фахівець Гоголезнавчого центру Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

4. **Демченко Наталія Михайлівна**, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

5. **Калюжна Галина Юхимівна**, голова Мінського громадського об'єднання українців "Заповіт", заслужений працівник культури України, голова Громадської комісії з увічнення пам'яті П. Орлика, головний редактор газети "Українець в Біларусі".

6. **Коробка Валентина Іванівна**, старший викладач кафедри вокально-хорової майстерності Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

7. **Ломоносов Михайло Володимирович**, магістрант історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

8. **Лукач Світлана Панасівна**, кандидат педагогічних наук, доцент Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

9. **Матвієнко Світлана Іванівна**, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної освіти Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

10. **Мироненко Віктор Іванович**, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту Європи РАН, керівник Центру українських досліджень Інституту Європи РАН, головний редактор журналу "Сучасна Європа".

11. **Онищенко Надія Петрівна**, директор Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою, член Національної спілки журналістів України.

12. **Пасік Надія Михайлівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Науково-популярний часопис
для вчителів України та діаспори
"Наш український дім"
№ 2, 2016 рік

Періодичність – 2 рази на рік.

Матеріали для друку можна надсилати за адресою:

Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
вул. Графська, 2, кімн. 210
м. Ніжин, Чернігівська обл.
16600, Україна
e-mail: ukr_diaspora@ukr.net
Тел. (04631) 7-19-59

Підписано до друку 31.03.2017
Гарнітура Computer Modern
Замовлення № 755

Формат 60x84/8
Ум. друк. арк. 12,09

Папір офсетний.
Тираж 50 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК №2137 від 29.03.05 р.